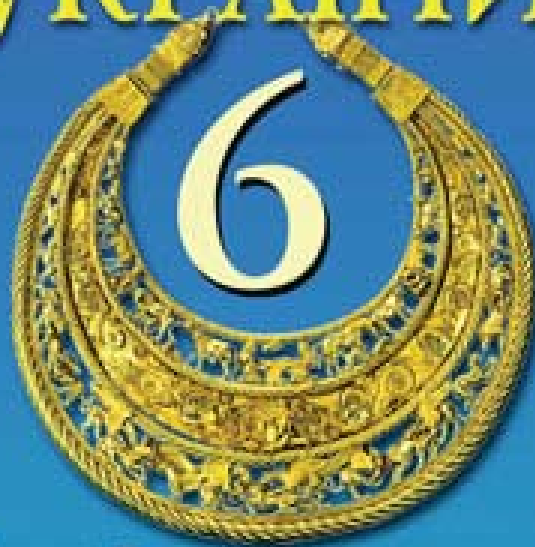

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

*Музика Михайла Вербицького
Слова Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

О. І. Пометун, П. В. Мороз,
Ю. Б. Малієнко

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 6 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2014

УДК 94(100+477)(075.3)
ББК 63.3(0)721+63.3(4Укр)я721
П55

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 07.02.2014 р. № 123)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Наукову експертизу проводив Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України
Експерт — *Я. О. Чорногор*, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник

Психолого-педагогічну експертизу проводив Інститут педагогіки
Національної академії педагогічних наук України
Експерт — *Т. І. Мацейків*, кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник

Відповідальні за підготовку підручника до видання:
П. Г. Комарова, головний спеціаліст департаменту загальної середньої
та дошкільної освіти МОН України;
О. В. Галєгова, методист вищої категорії відділу науково-методичного
забезпечення змісту освіти основної і старшої школи Інституту інноваційних
технологій і змісту освіти МОН України

За наукової редакції *Г. М. Надтоки*, доктора історичних наук, професора

Пометун О. І.

П55 Всесвітня історія. Історія України : підруч. для 6 кл.
загальноосвіт. навч. закладів / О. І. Пометун, П. В. Мороз,
Ю. Б. Малієнко. — К. : Видавничий дім «Освіта», 2014. —
256 с. : іл.

ISBN 978-617-656-302-0.

Підручник, підготовлений відповідно до Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти та чинної навчальної програми з історії для загальноосвітніх навчальних закладів, допоможе учням скласти чітке уявлення про історію Стародавнього світу, навчить працювати творчо, визначати своє ставлення до історичних подій. Особлива увага в підручнику приділяється питанням духовної і матеріальної культури, історії повсякденного життя, віруванням народів давнини.

Методичний апарат підручника побудовано з урахуванням вимог особистісно орієнтованого підходу до навчання, що дає можливість вчителю диференціювати роботу з учнями, передбачає їхню самостійну дослідницьку діяльність.

УДК 94(100+477)(075.3)
ББК 63.3(0)721+63.3(4Укр)я721

ISBN 978-617-656-302-0

© О. І. Пометун, П. В. Мороз, Ю. Б. Малієнко, 2014
© Видавничий дім «Освіта», 2014

Шановні шестикласники!

У 5 класі ви вже ознайомилися з наукою *історією*, з тим, як жили і працювали люди в минулому, як захищали Батьківщину та створювали неповторну культуру. Ви зрозуміли зв'язок між народами, історія яких пов'язана з територією сучасної України. Відтепер ви будете вивчати **ІСТОРИЮ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ**. У мандрівці в далекі часи основним вашим супутником стане цей підручник. Але ним необхідно вміти користуватися.

Насамперед зверніть увагу, що ваші помічники — це спеціальні позначки — піктограми, що полегшують роботу з підручником на уроках і вдома.

Позначка пропонує вам завдання, які треба виконати (усно чи письмово) під час або після читання тексту пункту параграфа.

Позначка — це завдання, які ви виконуватимете на уроці разом із однокласниками, працюючи в парі чи малій групі.

Рубрика розкаже про пам'ятки культури Стародавнього світу, котрі зберігаються в музеях України.

«Перевірте засвоєне на уроці» — таку рубрику ви знайдете після кожного параграфа. Надруковані звичайним шрифтом запитання і завдання простіші і спрямовані на повторення змісту параграфа. Завдання, виділені *курсивом*, є складнішими, тому що перевіряють ваше загальне розуміння матеріалу уроку. Не залишайте їх поза увагою, намагайтеся дати відповіді на всі типи запитань.

Рубрика **«Домашнє завдання»** позначає завдання, котрі передбачають міркування над темою уроку, відвідування бібліотеки, екскурсії і пошук інформації в Інтернеті. Перед виконанням домашнього завдання обов'язково повторіть матеріал теми за підручником і дайте відповіді на запитання попередньої рубрики.

У тексті підручника ви зустрінетеся зі словами, позначеними в різний спосіб:

• поняття чи дати, надруковані жирним шрифтом, як-от **«держава»**, необхідно запам'ятати і вміти їх пояснювати; допоможуть вам у цьому їх визначення, подані в рамках;

• імена діячів і назви, спеціально виділені у програмі, набрані **жирним курсивом**; інші імена, назви, важливі поняття, без яких неможливо відтворити історичну розповідь, виділені світлим *курсивом*, наприклад «форум» (усі ці слова потребують вашої уваги, адже без з'ясування їхнього значення буде складно зрозуміти текст і відповісти на запитання); значення окремих слів розтлумачуються збоку або внизу сторінки.

Під час уроків ви працюватимете в парах і групах, у загальному колі. Для цього варто пригадати правила такої роботи, які ви знаєте з 5 класу.

Бажаємо вам цікавих уроків і відкриттів! Сподіваємося, що знання з історії, допитливість і старанність сприятимуть вашому зростанню й успіхам, допоможуть зрозуміти день минулий, сьогоднішній і прийдешній!

Зміст

ПОВТОРЕННЯ І ВСТУП

- § 1. Що вивчає історія Стародавнього світу 6
 § 2. **Практичне заняття.** Як здійснюють відлік часу в історії
 Стародавнього світу 9

Розділ I. ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ ЗА ПЕРВІСНИХ ЧАСІВ

- § 3. Як і коли в'явилися на Землі прадавні люди 13
 § 4. Як відбувалося господарювання первісної людини 17
 § 5. Як було організовано життя суспільства за первісних часів 22
 § 6. У чому особливості організації влади за первісних часів 25
 § 7. Як за первісних часів виникали мистецтво і релігійні вірування . . 28
 § 8. **Практичне заняття.** Де і як жили первісні люди
 на території сучасної України 31
 § 9. Яку археологічну культуру називають трипільською 36

Розділ II. ЦИВІЛІЗАЦІЇ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Тема 1. Стародавній Єгипет

- § 10. У чому особливості природи і господарства Стародавнього Єгипту . 41
 § 11. Якою була структура держави і суспільства в Стародавньому Єгипті . 47
 § 12. Як відбувався розквіт і занепад Єгипетської держави в II тис. до н.е. . 53
 § 13. Що відкрила світу культура Стародавнього Єгипту 57
 § 14. **Практичне заняття.** У чому особливості релігії і міфів
 Стародавнього Єгипту 63

Тема 2. Цивілізації Передньої та Центральної Азії.

Кімерійсько-скіфський світ

- § 15. У чому особливості розвитку держав Дворіччя 66
 § 16. Як розвивались у давнину Фінікія й Палестина 72
 § 17. Якою була Передня Азія в I тис. до н.е. 78
 § 18. Хто і як проживав на території сучасної України в залізному віці . 83
 § 19. **Практичне заняття.** Що Геродот писав про скіфів 88

Тема 3. Стародавні Індія та Китай

- § 20. У чому особливості цивілізацій Стародавньої Індії 92
 § 21. Якими були суспільний устрій, релігія та повсякденне життя
 Стародавньої Індії 97
 § 22–23. У чому особливості розвитку Стародавнього Китаю 103
 § 24. **Практичне заняття.** Як у Стародавньому Китаї розвивалися
 наукові знання, писемність й освіта 110

Розділ III. ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Тема 1. Становлення античної грецької цивілізації

- § 25. Якими були природа і населення Стародавньої Греції 116
 § 26. У чому особливості Мінойської та Ахейської палацових цивілізацій . 120
 § 27. Що можна дізнатися про давньогрецьке суспільство з поем Гомера . 125

- § 28. **Практичне заняття.** Як давньогрецька міфологія і релігія відображали світосприйняття людей. 130
- § 29. Як розвивалася Греція у VIII–VI ст. до н.е. 133
- § 30. У чому значення Великої грецької колонізації 137
- § 31. Як відбувалося становлення Афінівського поліса 142
- § 32. **Практичне заняття.** У чому особливості Спартанської держави, побуту і виховання спартанців 147

Тема 2. Антична грецька цивілізація класичної доби

- § 33. Яким був перебіг греко-перських війн. 151
- § 34. Як в Афінах утверджувалася демократія 157
- § 35. У чому особливості господарювання і повсякденного життя у Стародавній Греції V ст. до н.е. 161
- § 36. Яку роль відігравали наука, освіта і спорт в Афінівському полісі . . 166
- § 37. У чому полягала причина піднесення Македонії 169
- § 38. **Практичне заняття.** У чому значення давньогрецького мистецтва . 173

Тема 3. Доба еллінізму

- § 39. **Практичне заняття.** Що можна дізнатися про особистість і діяльність Александра Великого за історичними джерелами . . . 179
- § 40. У чому сутність еллінізму й особливості елліністичних держав . . 183
- § 41. Як за елліністичної доби розвивалася культура 186
- § 42. **Практичне заняття.** Яким було господарське, суспільне та духовне життя в античних полісах Північного Причорномор'я. 191

Розділ IV. ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Тема 1. Стародавній Рим за царської та республіканської доби

- § 43. Як виник Рим. 196
- § 44. Якою була Римська республіка в V–III ст. до н.е. 201
- § 45. Як утворилася Римська середземноморська держава. 206
- § 46. Якими були релігія і традиції давніх римлян 211
- § 47. У чому особливості суспільно-політичної боротьби в Римі в II–I ст. до н.е. 215
- § 48. Як з'явився Перший тріумвірат і чому було встановлено диктатуру Цезаря 219
- § 49. **Практичне заняття.** Як скласти історичний портрет Цезаря. . . . 224

Тема 2. Римська імперія

- § 50. Як і коли розпочався період імперії 226
- § 51. Яким було повсякденне життя римлян 230
- § 52. У чому особливості Римської імперії в III – на початку IV ст. . . . 235
- § 53. Коли і як виникло християнство 239
- § 54. **Практичне заняття.** У чому цінність культури Стародавнього Риму . 243
- § 55. Чому занепала Західна Римська імперія. 247
- § 56–57. **Практичне заняття.** Що можна дізнатися з історичних джерел про господарське та суспільне життя і духовний світ давніх слов'ян. 251

ПОВТОРЕННЯ І ВСТУП

§ 1. ЩО ВИВЧАЄ ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

1. НАЙДАВНІША ІСТОРІЯ ЛЮДСТВА

1) Обговоріть у парах відповіді на запитання:

- Що таке історія?
- Хто такі історики?

2) Складіть усім класом визначення цих понять і занотуйте їх у зошити.

3) Пригадайте і поясніть, кого ми називаємо історичними діячами і що таке історичні події. Наведіть приклади історичних діячів й історичних подій, що запам'яталися вам з уроків історії в 5 класі.

Що вивчає всесвітня історія?

Як ви пам'ятаєте, слово «історія» — давньогрецького походження, перекладається як «оповідь, переказ про відоме, досліджене минуле». Це наука, що вивчає минуле людства на основі усних, писемних свідчень і матеріальних пам'яток. Історія людства від найдавніших часів до теперішнього часу називається **всесвітньою історією**.

Всесвітня історія — розділ історичної науки, який вивчає минуле народів світу від найдавніших часів до теперішнього часу.

Учені виокремлюють основні історичні *періоди*, що їх пройшло людство:

I період — історія Стародавнього світу:

від появи перших людей — до кінця V ст.;

II період — історія Середніх віків (кінець V — до кінця XV ст.);

III період — історія Нового часу (з кінця XV — XIX ст.);

IV період — Новітня історія (XX ст. — до наших часів).

У цьому році на вас чекає історія Стародавнього світу — це перший і найдовший період всесвітньої історії. Він починається з появи людини близько трьох мільйонів років тому і закінчується падінням *Західної Римської імперії* в 476 р.

Ви довідаєтесь, коли на Землі з'явилися люди, як вони навчилися сіяти хліб, обробляти метали, будувати міста, дізнаєтесь про їхнє життя, працю, війни, а також ознайомитеся з повсякденним життям давніх народів, видатними історичними діячами, дізнаєтесь про безліч цікавих подій і явищ.

2. ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО СТАРОДАВНІЙ СВІТ

Чи можуть учені-історики відтворити картини минулого, коли свідків подій уже немає? Що їм для цього потрібно? Що таке історичні джерела?

Історичні джерела — це речові і писемні пам'ятки, зображення, звичаї, мови давніх народів, тобто все те, що дає уявлення про відповідний історичний період.

Величезну цінність для істориків становлять писемні пам'ятки — глиняні таблички, єгипетські папіруси, написи на камінні тощо. На жаль, не всі з них збереглися до наших днів.

Але найтриваліший період свого існування людство не знало писемності. У цьому разі на допомогу історикам приходять науки: *археологія, етнографія й антропологія**.

Найбільшу частку джерел в історії Стародавнього світу складають різні *речові, або матеріальні, джерела* — знаряддя праці людини, рештки давніх поселень, жител, будівель, прикраси, посуд та інші залишки життєдіяльності людини на Землі. Попіл від вогнища, печера, кам'яна сокира, відламок посуду, канал, дорога — усе це — матеріальні джерела, які досліджує археологія.

Серед джерел виокремлюють також *зображувальні*: наскельні малюнки, зображення на камені чи посуді, скульптури тощо.

На Землі й досі можна зустріти племена, спосіб життя яких залишився майже таким, яким був у далекому минулому. Вивчаючи їхнє життя, учені дізнаються про минуле. Це — царина

* *Антропологія (від грецького)* — сукупність наук, що вивчають людину, її походження, розвиток існування на Землі.

етнографії — науки про особливості життя, побут, господарство, перекази, вірування і традиції народів. Велике значення у вивченні історії приділяється питанням *культури*.

- Слово «культура» (від латинського) буквально означає обробку, догляд, поліпшення. У науковій літературі чимало визначень поняття «культура».
- Серед найвідоміших: *культура* — це сукупність досягнень людства; усе багатство матеріальних і духовних цінностей, що втілюється в науці, освіті, літературі та мистецтві.

Порівняйте історичні джерела. Поясніть, до яких груп вони належать.

1 — Вавилонська карта світу — найдавніша з відомих карт (кінець VIII — початок VII ст. до н. е.); 2 — кам'яні знаряддя праці; 3 — сучасне фото залишків старовинного житлового кварталу в Ольвії; 4 — диск із Фестоса — найвідоміший зразок мінойської писемності (2000–1600 рр. до н. е.)

Перевірте засвоєне на уроці

Оберіть одне із пропонованих речень і закінчіть його:

«Мені подобається історична наука, тому що ...»

«Мені було цікаво (не цікаво) на уроці, тому що ...»

«{снують такі види історичних джерел: ...»

Домашнє завдання: готуємося до практичного заняття

1. Пригадайте, що ви дізналися про літочислення на уроках історії в 5 класі; як з'явилися карти і навіщо вони потрібні.
2. Поясніть, чому історію називають «подорожжю в часі та просторі».

§ 2. Практичне заняття. ЯК ЗДІЙСНЮЮТЬ ВІДЛІК ЧАСУ В ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

1. ЧАС І ПРОСТІР В ІСТОРІЇ

1) Обговоріть у парах: чому історію називають «наукою про людей у просторі й часі»? Поділіться своїми думками з однокласниками.

2) Як вам відомо, простір в історії зображується на історичних картах. Перегорніть сторінки підручника, знайдіть історичні карти і зробіть висновки про те, у якому просторі розгортається історія Стародавнього світу.

3) Поясніть, спираючись на ілюстрації, як заняття людей, особливості їхнього житла, одягу, харчування, навіть традиції і звичаї пов'язані з тим, у якій місцевості (тобто в якому просторі) вони мешкали.

Реконструкція
Кирилівської стоянки,
відкритої на території м. Києва

Стародавній Єгипет
(сучасний малюнок)

4) Пригадайте, які одиниці вимірювання часу ви знаєте.

2. ВИЗНАЧЕННЯ ЧАСУ В ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Як здійснюється відлік часу до нашої ери?

Ви вже знаєте, що для вчених-істориків важливо не лише дізнатися про саму історичну подію, а й установити її дату: тисячоліття, століття, рік, місяць, число. Фахівці зазвичай досліджують історичні події в певній часовій, *хронологічній*

послідовності. Це дає змогу визначити зв'язок події з попередніми чи наступними, зробити певні висновки.

Для того щоб орієнтуватися в часі, потрібна певна точка відліку — *ера*.

→ *Ера* (від латинського — вихідне число) — літочислення, лічба років від певної події; новий період розвитку, що починається визначною подією.

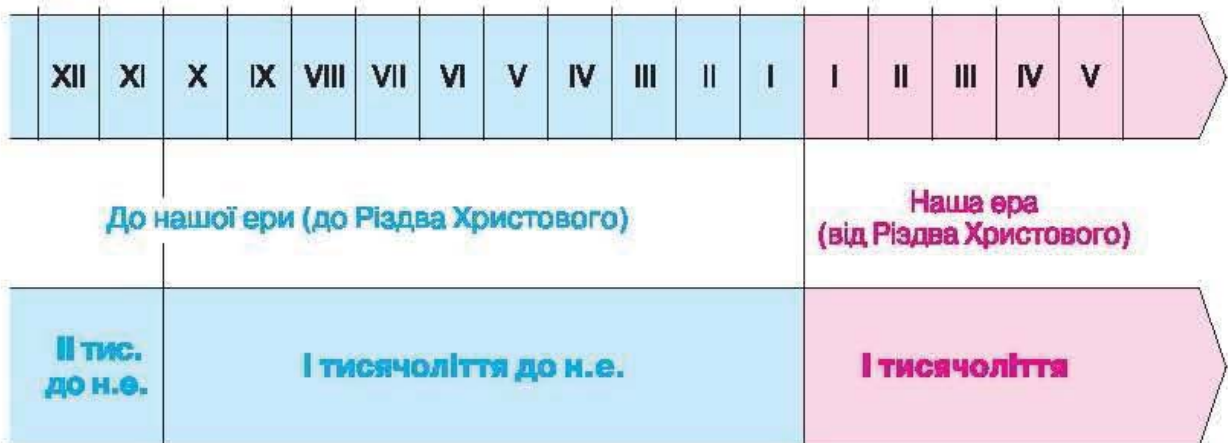
У давнину майже кожен народ створював свою систему відліку часу в історії — від якогось певного моменту або за визначеними періодами. Наприклад, дехто

розпочинав відлік часу від заснування рідного міста чи від початку правління певного царя. Релігія теж сприяла створенню системи літочислення. Таким чином, відлік часу в різних народів був різним.

Відлік часу в історії, прийнятий у країнах, де головною релігією є християнство, ведеться від *Різдва Христового*. Усі події, які сталися після Різдва Христового (після Р.Х.), називають подіями нашої ери. Усе, що сталося до народження Ісуса Христа, вважається подіями до нашої ери й записується скорочено — до Р.Х. або до н.е. Таким чином, у науковій літературі та підручниках з історії Стародавнього світу можна зустріти обидва варіанти написання літочислення: *до Р.Х.* і *до н.е.*

За допомогою лінії часу розкажіть, як обчислюють роки в межах століть і тисячоліть.

Існують певні правила нанесення на лінію часу дат, подій історії Стародавнього світу. Праворуч позначають події, що відбулися *після Різдва Христового* (тобто за нашої ери), ліворуч — *до Р.Х.*, тобто *до н.е.* Рік напередодні народження Ісуса Христа називають першим роком до н.е., а перед цим були другий, третій та інші роки до н.е. Тобто відлік років іде немовби у зворотньому порядку.

Як лічити роки в історії Стародавнього світу

1. Тисячоліття, століття, роки до нашої ери йдуть від більшого до меншого, якщо розглядати лінію часу, то зліва направо. Так, спочатку минає дев'яте тисячоліття до н.е., потім восьме тисячоліття до н.е., потім сьоме та ін.
2. Отже, чим раніше до нашої ери сталася подія, тим більша кількість років віддаляє її від нашої ери. Чим пізніше сталася подія, тим ближче вона до сьогодення і, відповідно, тим меншу кількість років до нашої ери ми зазначаємо. Зверніть увагу, що події, які відбувалися в першій половині століть до н.е., відбувалися раніше, ніж ті, які мали місце у другій.

800 р. до н.е.

750 р. до н.е.

701 р. до н.е.

Перша половина VIII століття до н.е.

Друга половина VIII століття до н.е.

3. Якщо подія відбулася до нашої ери і необхідно визначити, скільки століть тому це сталося, то до кількості століть до нашої ери додається відповідна кількість століть нашої ери.
4. Слід пам'ятати, що нульового року в історії взагалі немає. Це потрібно враховувати, коли, наприклад, треба визначити вік людини, яка народилася до нашої ери, а померла після її початку. Складаючи загальну суму років, потрібно від результату відняти один рік.

Як визначати століття до н.е. за роками?

Тисячоліття	Століття	Початок століття	Кінець століття
II до н.е.	XII до н.е.	1200 р. до н.е.	1101 р. до н.е.
II до н.е.	XI до н.е.	1100 р. до н.е.	1001 р. до н.е.
I до н.е.	VII до н.е.	700 р. до н.е.	601 р. до н.е.
I до н.е.	II до н.е.	200 р. до н.е.	101 р. до н.е.

Вправи з «історичної математики».

Дайте відповіді на запитання: • Відомо, що мідь почали виплавляти близько 9 тисяч років тому. У якому тисячолітті до н.е. це сталося? • Що відбувалося раніше: правління вавилонського царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н.е.) чи правління княгині Ольги в Києві (945–964 рр.)? Спробуйте самостійно скласти кілька вправ з «історичної математики».

Перевірте засвоєне на уроці

Продовжіть речення:

«Сьогодні я дізнався (дізналася) ..., навчився (навчилася) ..., я думаю, що ...».

ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ ЗА ПЕРВІСНИХ ЧАСІВ

РОЗСЕЛЕННЯ ЛЮДЕЙ НА ЗЕМЛІ

ЕВОЛЮЦІЯ ЛЮДИНИ

Кроманьйонець —
приблизно 40 тис. років тому
«Людина розумна» —
приблизно 100 тис. років тому

Неандерталець —
приблизно 150 тис. років тому

**«Людина прямоходяча»,
або пітекантроп,** —
приблизно 1,7 млн років тому

«Людина вміла» —
приблизно 2,5 млн років тому

Австралопітек —
приблизно 4 млн років тому

§ 3. ЯК І КОЛИ З'ЯВИЛИСЯ НА ЗЕМЛІ ПРАДАВНІ ЛЮДИ

1. ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ

Які існують основні теорії походження людини? Яка з них, на вашу думку, є найпереконливішою?

Ще з давніх часів люди замислювалися над питаннями про власне походження та свій родовід. Існують різні теорії походження людини: наукові, релігійні та інші.

— Еволюція (від латинського) — розвиток, процес поступового безперервного розвитку.

Науковці стверджують, що людина вийшла з тваринного світу і мала загальних предків із людиноподібними мавпами. А це означає,

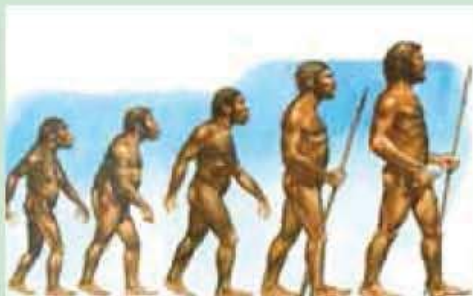
що і зовнішній вигляд наших імовірних далеких пращурів, і поведінка не завжди були такими, як тепер, а змінювалися. Така теорія називається *еволюційною*.

Існує також кілька *релігійних* теорій. За однією з них людина є Божественним творінням. Так, згідно зі священною книгою християн — Біблією, Бог упродовж шести днів творив світ, у якому ми живемо. На шостий день Він вирішив створити людину за Своїм образом і подобою. Першими людьми, яких Він створив, були Адам і Єва. Їхні нащадки із часом розселилися по всій Землі. Так, за християнською точкою зору, розпочалась історія людства.

Має своїх прибічників і теорія *позаземного походження* людини.

Розгляньте ілюстрації — сучасну історичну реконструкцію, репродукцію гравюри Г. Доре та наскальне зображення з Австралії — і поясніть, які існують теорії походження людини.

2. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ Й РОЗСЕЛЕННЯ ЛЮДИНИ

Назвіть етапи еволюції людини. Як змінювалося її життя?

На думку багатьох учених, найдавнішими предками людини були істоти, названі *австралопітеками* (від латинського — «південні мавпи»). Вони жили в Африці приблизно 4 млн років тому.

Жили австралопітеки невеликими групами, харчувалися в основному рослинами і цілком ймовірно — м'ясом упольованих тварин. Для нападу чи захисту використовували палиці та каміння. Розмовляти вони ще не вміли, а лише видавали деякі уривчасті звуки, що передавали гнів, страх, і попереджали одне одного про небезпеку.

Першим представником роду людського, на переконання багатьох учених, була людиноподібна істота, яка жила близько 2,5 млн років тому. Поряд із рештками цієї істоти (Східна Африка, ущелина Олдувай) археологи знайшли кам'яні знаряддя праці. Саме вміння виготовляти знаряддя праці вчені вважають тією межею, яка відокремлює людину від тварин. Тому цю істоту умовно назвали «людина вміла».

Близько 1,7 млн років тому в Африці, Європі та Азії з'являється новий різновид людиноподібної істоти — «людина прямоходяча», яку вчені ще називають *пітекантропом*, тобто мавполюдиною. Близько 1 млн років тому такі істоти з'явилися на території сучасної України. Жили мавполюди *стадами* по 25–40 осіб, постійно пересуваючись у пошуках їжі, займалися збиральництвом і полюванням. Житлом для них найчастіше слугували печери.

Поміркуйте, які переваги надавало мавполюдям використання вогню.

Пітекантропи вміли виготовляти рубила, гостроконечники, скребла.

За пітекантропів у північній півкулі відбулося значне похолодання і частину її території вкрив льодовик, почався *льодовиковий період*. Пітекантропи пристосувалися до нових умов і навчилися використовувати вогонь.

Мавполюди біля вогнища
(сучасна історична
реконструкція)

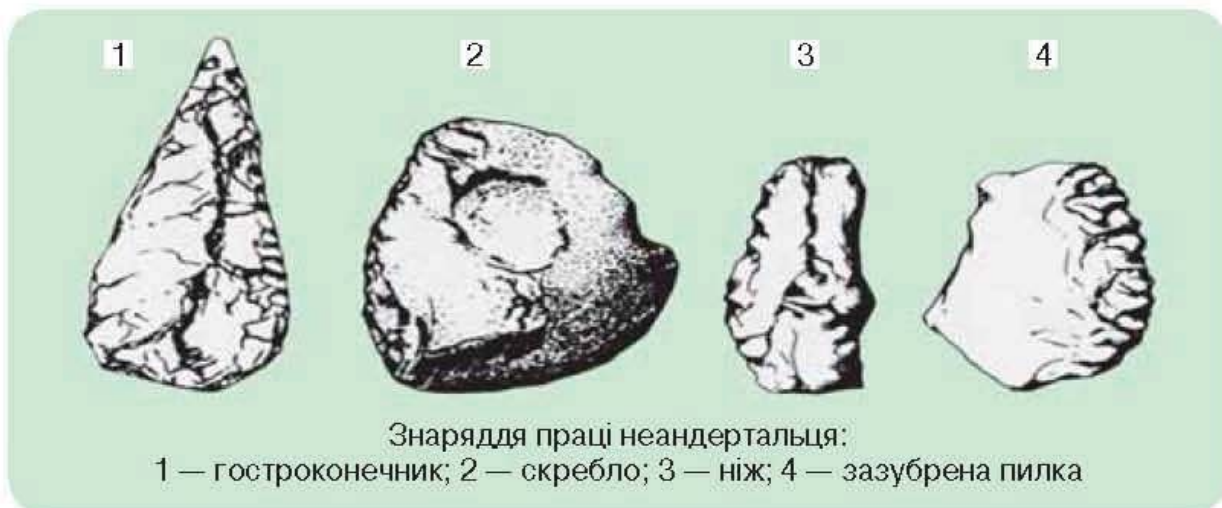
Ще ближче за часом до сучасної людини «стояв» *неандерталець*. Ця назва походить від річки Неандерталь, що в Німеччині, біля якої вперше знайшли його рештки.

За сучасними даними, неандертальці жили приблизно від 150 до 40 тисяч років тому. Вони мешкали в Європі, Південно-Західній Азії та Африці. Середнього зросту (до 165 см), вони були досить сильні, масивної статури, з великими головами й об'ємом головного мозку майже таким самим, як у сучасної людини.

Неандертальці добре пристосувалися до холоду. Вони удосконалили знаряддя праці, почали виготовляти кам'яні ножі, зазубрені пилки тощо. Неандертальці полювали на різних тварин: північного оленя, мамонта, бізона, коня, волохатого носорога та ін.

Розгляньте малюнок і зробіть припущення, як використовували ці знаряддя праці неандертальці.

Близько 40 тисяч років тому неандертальці зникають. Таємниця їхнього зникнення хвилює багатьох дослідників і сьогодні. Як свідчать археологічні дані, якийсь час сучасні люди і неандертальці мирно співіснували. Можливо, вийшовши за межі Африки, сучасна людина вступила в боротьбу з неандертальцем і знищила його як вид. Утім, це — лише гіпотези.

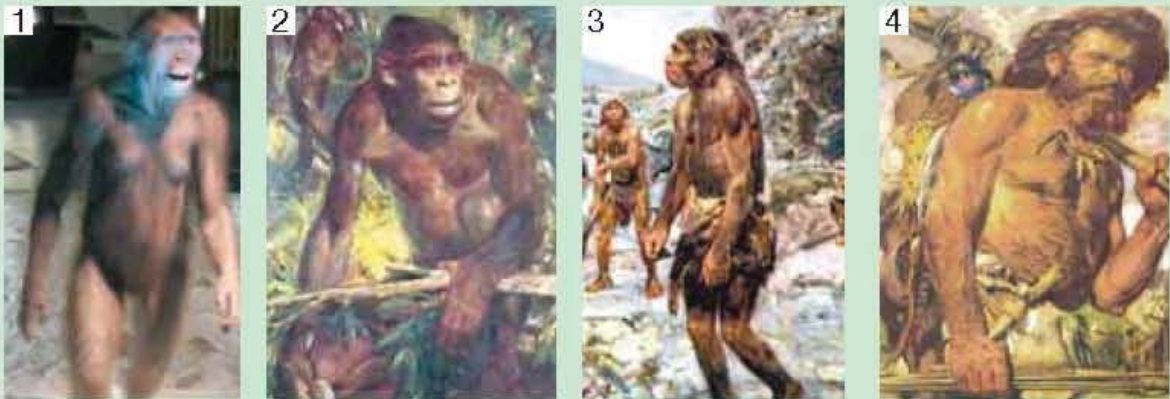
Походження сучасної людини також є однією із загадок історії. За даними наукових досліджень, «людина розумна», або, як її ще називають, *homo sapiens*, з'явилася в Африці близько 100 тисяч років тому, а в Європі — близько 40–35 тисяч років тому.

Людину сучасного типу назвали *кроманьйонцем*, оскільки вперше на її рештки натрапили в печері Кро-Маньйон у Франції. На відміну від людиноподібних істот, кроманьйонці мали тендітнішу

будову тіла: пряму статуру, високий округлий лоб, тонкий ніс, трохи загострене підборіддя. Пальці на руках стали гнучкішими, що дало змогу виконувати більш точні рухи й різноманітну роботу. Середній зріст кроманьйонців становив 170–180 см. «Людина розумна» вже володіла мовою, вміла висловлювати свої думки.

Розкажіть про еволюцію людиноподібних істот і людини, використовуючи інформацію з тексту й ілюстрації.

1 — австралопітек; 2 — пітекантроп; 3 — неандерталець; 4 — кроманьйонець (сучасні історичні реконструкції за рештками)

Як свідчать дослідження, розселення сучасної людини розпочалося з Африки. Знайдіть і покажіть на карті-схемі «Розселення людей на Землі» (див. с. 12) ймовірну прабатьківщину людини сучасного типу. У які часи було заселено Європу, Азію, Америку та Австралію? Висловте припущення, як і чому відбувалося це розселення.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Які існують основні теорії походження людини?
2. Як відбувалося розселення людства по земній кулі?
3. Що саме, на вашу думку, найбільше вплинуло на становлення і розвиток людини?
4. Зробіть припущення, як змінилося життя первісних людей у льодовиковий період.

Домашнє завдання

1. Поясніть, чому неандертальці вижили в умовах похолодання.
2. Уявіть, що ви вчений-археолог. У печері, на місці стоянки пітекантропів, ви знайшли купу золи, рубило, кістки тварин. Які висновки можна зробити на основі цих знахідок?

§ 4. ЯК ВІДБУВАЛОСЯ ГОСПОДАРЮВАННЯ ПЕРВІСНОЇ ЛЮДИНИ

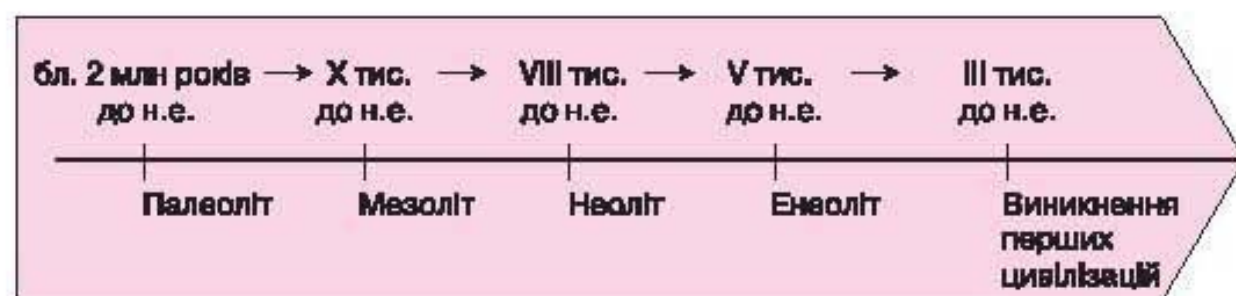
1. ЗАНЯТТЯ ПЕРШИХ ЛЮДЕЙ

Який спосіб господарювання первісних людей називають привласнювальним? Чому він так називається?

Археологічні знахідки свідчать, що первісні люди виготовляли знаряддя праці в основному з каменю. Тому цей період історії людства називають **кам'яним віком**.

Кам'яний вік учені розділили на періоди: *палеоліт*, *мезоліт* і *неоліт*. Від давньогрецького «палео» — давній, «мезо» — середній, «нео» — новий, «літ» — камінь. Отже, палеоліт — давньокам'яний вік, мезоліт — середньокам'яний вік, неоліт — новий кам'яний вік. Варто пам'ятати, що на різних територіях періоди кам'яного віку наступали по-різному.

Кам'яні знаряддя, наприклад у кроманьйонців, були різноманітними: різці для роботи з кісткою, скребки для обробки шкіри, сокири, ножі, пилки, наконечники тощо.

Пізніше кроманьйонці почали використовувати кам'яні вкладки. Так було створено складні знаряддя праці та зброю, наприклад, дерев'яні списи та стріли з кам'яними наконечниками. Крім кам'яних, кроманьйонці виготовляли також знаряддя і прикраси з кістки та рогу — кістяні голки з вушками, гачки для риболовлі, браслети, намисто тощо.

Під час полювання використовували списометалки, пастки для птахів, вовків, лисиць та інших тварин. За допомогою гарпуна ловили рибу.

1) Поміркуйте, чому саме камінь став основним матеріалом для виготовлення знарядь праці у первісних людей.

2) Обговоріть, як зображені знаряддя праці використовувалися людиною.

Кроманьйонці були вправними мисливцями на великого звіра: печерного ведмедя, волохатого носорога і навіть мамонта. Вдале полювання на мамонтів забезпечувало людину не лише м'ясом. З його бивнів і кісток споруджували житло, виготовляли знаряддя праці, зброю, прикраси. Жир використовували для обігрівання й освітлення жител, зі шкір мамонта й інших тварин виготовляли одяг.

Спираючись на малюнки 3. Буріана, спробуйте уявити, як саме відбувалося полювання на великих тварин.

Отже, тривалий час первісні люди лише споживали те, що давала природа; займалися збиральництвом — використовували для їжі плоди диких рослин, їстівне коріння, гриби; полювали на диких тварин, рибалили.

Тип господарства, при якому люди брали все необхідне для життя у природи, називається **привласнювальним**.

2. ЗМІНИ В ЖИТТІ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ УНАСЛІДОК ПОТЕПЛІННЯ

Як зміни у природі вплинули на життя первісних людей?

Близько 10 тисяч років тому закінчився льодовиковий період. Унаслідок потепління вимерли великі тварини: мамонти, печерні ведмеді, шаблезубі тигри, волохаті носороги. Натомість у лісах оселилися лосі, благородні олені, дикі кабани, лисиці тощо.

Змінилася техніка рибальства: людина винайшла гачки й сітку із поплавками. Окрім того, почалося використання плотів і човнів.

У той час було винайдено лук і стріли, що дало змогу прицільно влучити у тварину здалеку. Узимку мисливці використовували лижі. Було приручено собаку — незамінного помічника під час полювання та охорони поселень.

Іншим винаходом став бумеранг. Запущений умілою рукою, він летів на відстань до 150 м, завдавав жертві тяжких ран своїм загостреним краєм або кінцем і повертався до господаря.

Лук — перший механізм, створений людиною

3. ВИНИКНЕННЯ ЗЕМЛЕРОВСТВА, СКОТАРСТВА Й РЕМЕСЛА

Чому і як людина почала займатися землеробством і скотарством?

Землеробство виникло неодноразом в різних місцях планети. З давніх часів люди збирали зерна їстівних рослин. Вони помічали, що зернини, які потрапили в землю, навесні проростали, а восени з рослин можна було зібрати такі самі зерна. Люди почали розпушувати землю, а потім засівати її. Так, ще близько 10 тисяч років тому в Передній Азії почали вирощувати пшеницю, ячмінь, горох, близько 5 тисяч років тому в Америці вже збирали врожаї гарбузів, перцю, авокадо й кукурудзи. Близько 7 тисяч років тому на території Північного Китаю сіяли просо, в Південно-Східній Азії та Південному Китаї — рис, сою.

Для посіву відбирали кращі зерна. Поступово з'явилися нові культурні сорти рослин, які були більш урожайними.

Однак до *осілого способу життя* люди перейшли не відразу. Значна їх частина продовжувала займатися збиральництвом і полюванням, а деякі живуть так і досі.

Мисливці кам'яного віку нерідко приносили в поселення після полювання молодих тварин та поступово навчилися доглядати їх. Так із мисливства виникло **скотарство**.

Близько 8 тисяч років тому вперше були приручені (одомашнені) кози та вівці, пізніше — свині й віслюки, верблюди, корови, коні. Завдяки скотарству люди отримували м'ясо, молоко, шкіру, вовну. Із часом вони почали використовувати худобу для перевезення вантажів, оранки землі.

Поступово вирізнилися племена скотарів, які постійно пересувалися в пошуках нових пасовищ: вели *кочовий спосіб життя*.

Виникнення землеробства і скотарства мало велике значення в житті людства. Змінилися взаємовідносини людини і природи. Раніше люди були просто споживачами дарів природи. Відтепер вони самі вирощували рослини і розводили худобу. Згодом землероби винайшли плуг, у який почали впрягати биків. Через деякий час людина зробила ще один важливий винахід — *колесо*.

Тип господарства, при якому необхідні для життя засоби людина виробляла самостійно, називається **відтворювальним**.

Опишіть, що ви бачите на малюнку. Який тип господарства зображено — привласнювальний чи відтворювальний? Обґрунтуйте свою думку.

Селище первісних землеробів і скотарів (історична реконструкція З. Буріана)

Про які зміни в уміннях і навичках людей свідчить наведене зображення?

Осілий спосіб життя сприяв розвитку **ремесел** — виготовленню різноманітних виробів. Із волокон льону, конопель і вовни овець люди навчилися прясти нитки, з ниток виготовляти тканину, а з неї — шити одяг. Для виготовлення тканини використовували прості ткацькі верстати. Люди також помітили, що вогка глина на вогні стає твердою, після чого не розмокає у воді. Тоді вони почали ліпити посуд із вогкої глини й обпалювати його в печах. Відтоді молоко, воду, зерно люди почали зберігати в глиняних посудинах. Щоб глиняні посудини мали правильну круглу форму, їх виготовляли на *гончарному крузі*.

Виготовленням різних виробів стали постійно займатись у спеціальних майстернях окремі люди — *ремісники*. Ці предмети вони обмінювали на продукти харчування, худобу, інші різноманітні речі.

Близько 9 тисяч років тому ремісники почали виготовляти вироби з міді: прикраси, кинджали, ножі, гачки, шила. Проте мідь — м'який метал, тому знаряддя з неї швидко затуплювалися. Отже, люди, як і раніше, використовували переважно знаряддя з каменю. Тому археологи цей період називають *мідно-кам'яним віком*.

Із часом ремісники навчилися сплавляти мідь з оловом або свинцем і виготовляти таким чином *бронзу*. Бронзові знаряддя праці та зброя були значно міцніші за мідні. В історії людства розпочався *мідно-бронзовий вік*.

Відтворювальне господарство вплинуло і на організацію людського суспільства.

Давній ткацький верстат
(сучасна історична реконструкція)

Перевірте засвоєне на уроці

1. Коли і як людина почала обробляти землю? Що це змінило в її житті?
2. Коли людина почала приручати диких тварин і як це їй допомогло?
3. Розкажіть про перші ремесла.
4. Які ознаки привласнювального господарства? Наведіть приклади.
5. Які ознаки відтворювального господарства? Наведіть приклади.

Домашнє завдання

Складіть розповідь про те, як винаходи кам'яного віку вплинули на спосіб життя людей.

§ 5. ЯК БУЛО ОРГАНІЗОВАНО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА ЗА ПЕРВІСНИХ ЧАСІВ

1. РІД (РОДОВА ОБЩИНА) В ПЕРВІСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Які були основні ознаки родової общини?

У первісні часи люди не могли існувати окремо. Колективне полювання, будівництво нового житла вимагали зусиль великої кількості людей. Спільні праця, житло і розвиток мови згуртовували їх. Так поступово формувалися **роди**.

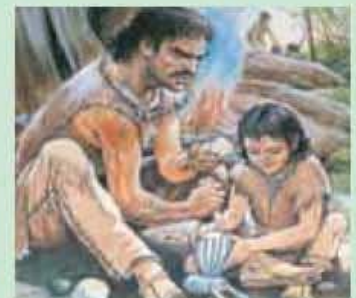
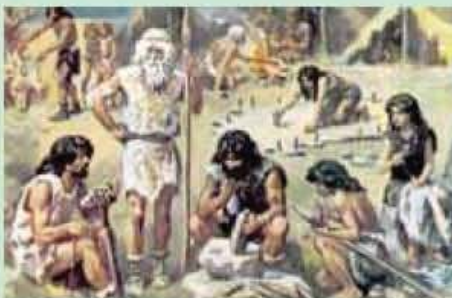
Рід (родова община) — група родичів, які вважали себе нащадками спільного предка, вели спільне господарство і жили разом.

1) Спираючись на інформацію й ілюстрацію, дайте опис спільного житла родової общини за первісних часів.

2) Розкажіть, як господарювала родова община мисливців і збирачів.

Спільне житло з каркасом для кількох сімей із кісток великих тварин (історична реконструкція)

Родова община мисливців і збирачів (історичні реконструкції)

Кожна родова община мала власну територію. Її члени спільно працювали, задовольняючи свої потреби. На жінок покладалися такі обов'язки: догляд за дітьми, житлом, вогнищем, збирання рослинної їжі та її приготування, виготовлення одягу тощо.

2. ПЕРВІСНІ КОЛЕКТИВИ ЛЮДЕЙ

Які звичаї і традиції існували в родовій общині й племені?

Роди мали свої звичаї і збиралися всі разом на загальні свята. Загальне майно общини належало всім її членам одночасно, тобто було спільним. Конкретній людині могли належати лише виготовлені нею гарпуни, списи, кам'яне знаряддя. Але й цими предметами, за згодою, могли користуватися інші родичі.

Люди вважали себе родичами по жіночій лінії. Жінка-мати (Праматір) була у великій пошані, адже саме вона — основа роду і берегиня житла.

Кілька родових общин, які жили на одній території, складали **плем'я**.

Плém'я — об'єднання родових общин, які спілкувалися однією мовою і мали спільні звичаї та вірування.

3. ПЕРЕХІД ДО СУСІДСЬКОЇ ОБЩИНИ

Чому став можливим перехід від родової общини до сусідської?

Розвиток землеробства, скотарства та ремесла вплинув на відносини між людьми. Використовуючи плуг, у який запрягали биків чи віслюків, обробити ділянку землі вже могла й одна сім'я. Відтепер кожна з них мала можливість жити і працювати самотійно. Хоча члени однієї общини продовжували допомагати одне одному, проте сімейні зв'язки поступово ставали міцнішими, ніж общинні.

Родові общини землеробів і скотарів час від часу переселялись у пошуках кращих земель і пасовищ. До того ж почалися сутички і навіть справжні війни між племенами за продукти землеробства, скотарства, ремісничі вироби і дорогоцінні метали. Унаслідок переселень і воєн відбувалося перемішування племен і родів. Тепер в одному поселенні жили вже не лише родичі, а й люди, які не належали до цього роду, а були лише сусідами. Так сформувалися **сусідські общини**.

Сусідська общіна — територіальна спільність людей, члени якої не були родичами, але разом володіли землею, розподіляючи її між окремими сім'ями, сумісно користувалися пасовищами, лісами та іншими багатствами, спільно виконували найважливіші справи.

На відміну від родової общини, у сусідській набуває особливого значення приватна власність — власність сім'ї чи окремої людини на матеріальні цінності, насамперед на землю, худобу і знаряддя праці.

Поступово з'являлися надлишки продукції, присвоєння якої породжувало нерівність. З часом матеріальні багатства нагромаджувались у небагатьох сім'ях: з'явилися багаті й бідні.

На основі схем порівняйте, тобто знайдіть спільне і відмінне, в сусідській і родовій общинах.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Що таке родова община?
2. Кому в родовій общині належали запаси їжі та майно?
3. Як виникли племена?
4. Як відбувся перехід від родової общини до сусідської?
5. Чи могла окрема сім'я вижити за первісних часів? Сформулюйте докази «за» і «проти», запишіть їх у таблицю (в зошиті).
6. Проаналізуйте, як змінилося життя окремої сім'ї в сусідській общині.

Домашнє завдання

Уявіть, що ви потрапили до родової общини. Складіть коротку розповідь про життя її членів. Розпочніть так: «Після вдалого полювання весь рід зібрався разом. Але люди не просто відпочивали. Усі, навіть діти, були зайняті ділом...». Побудувати розповідь можна кількома способами. Наприклад: уявіть, що ви дитина, або дорослий член роду. Які обов'язки ви будете мати?

§ 6. У ЧОМУ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ВЛАДИ ЗА ПЕРВІСНИХ ЧАСІВ

1. ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ ЗА ПЕРВІСНИХ ЧАСІВ

Як здійснювалося керівництво родовою общиною?

Члени родової общини були рівними між собою й мали рівні права. Утім, кожний колектив потребує управління.

Керувати родовою общиною, її господарством було не простою справою. Тому на чолі роду стояли його найдосвідченіші члени — *старійшини*. Їх обирали на загальних зборах усіх дорослих членів роду. Старійшини також пильнували за дотриманням обов'язкових норм поведінки, у тому числі, — правил взаємодопомоги й взаємозахисту.

Повсякденними справами племені керувала **рада старійшин**, яка вирішувала питання про розподіл між родовими общинами місць для полювання, розглядала суперечки між родичами, взаємини із сусідніми племенами тощо. Старійшини засідали в присутності членів племені, які мали право брати участь в обговоренні.

Рада старійшин — зібрання старійшин усіх родів племен.
Вождь — ватажок племені, який очолював раду старійшин, керував військом під час конфліктів.

Для вирішення найважливіших питань життя племені скликали на **народні збори**.

Народні збори — зібрання всіх чоловіків-воїнів, де вирішували найважливіші питання життя племені, зокрема, обирали вождя, старійшин, оголошували війну чи укладали мирні угоди тощо.

2. ЗМІНИ В ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

Як виникають різні верстви населення?

Розвиток господарства, зростання чисельності населення вплинули на взаємовідносини між племенами. Дедалі частіше виникали суперечки за більш родючі землі й пасовища, за худобу

і корисні копалини. Війни стали постійними, кровопролитними. Для того щоб успішно тримати оборону чи нападати, деякі сусідські племена об'єднувались у **союзи племен**.

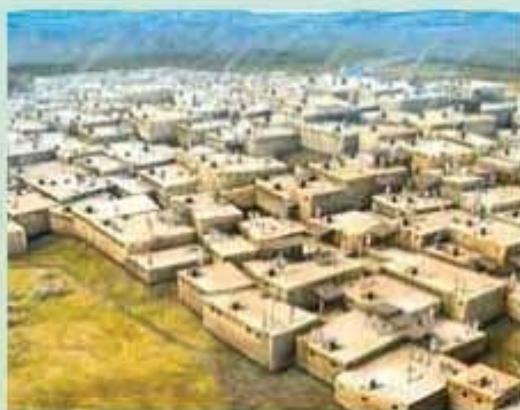
Союз племен — об'єднання кількох споріднених або сусідських племен на чолі з вождем.

Поступово до вождів і старійшин переходили найкращі землі, найчисельніші стада худоби. До того ж вони зосереджували у своїх руках управління общинним господарством, обміном, захистом від сусідів тощо.

Із часом вожді та старійшини почали успадковувати не лише свої багатства, а й владу. Тоді їх стали називати *знаттю* — привілейованою верствою населення, належність до якої передавалася у спадок.

У місцях, де землероби обмінювали продукти харчування на вироби ремісників, виникали укріплені поселення, оточені високими мурами: спочатку це були городища, а згодом і міста. У деяких з них мешкало кілька тисяч осіб. Для захисту від ворогів навколо поселень будували з каменю або глини високі мури.

Одними з найдавніших таких поселень були Чатал-Гуьок (територія сучасної Туреччини) та Єрихон (у Палестині). Деякі вчені вважають, що вони були засновані більш ніж 9 тисячоліть тому.

Чатал-Гуьок
(сучасна історична реконструкція)

3. ОСНОВНІ ОЗНАКИ ДЕРЖАВИ І ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Яким чином людство переходило від первісності до цивілізації?

Поступово управління ставало професійною справою. Вожді перетворилися на *правителів*, старійшини — на підлеглих правителям *чиновників-управлінців*. Разом вони утворювали державний апарат, який керував життям суспільства.

Перші **держави** утворилися там, де основним заняттям стало землеробство, яке сприяло осілості населення. І відбулося це на межі IV–III тисячоліть до н.е.

Держава — це особлива організація суспільства для підтримання внутрішнього порядку й оборони від зовнішніх ворогів. Її ознаками є визначена територія з кордонами, єдині влада, економіка, закони, армія.

На чолі держави стояв правитель. Кожна держава мала визначену територію. Для захисту та завоювання нових територій на службі у правителя було військо. У державі встановлювалися **закони** — правила, обов'язкові для виконання.

Зверніть увагу, що слова «*держава*» та «*країна*» відрізняються за змістом. Країна — це місцевість, територія, частина поверхні земної кулі. Країна може бути «маленькою» і «великою», «рівнинною» і «гористою» тощо. Держава завжди пов'язана зі словом «влада».

З виникненням держав період первісності завершується. На зміну йому прийшов період, який учені називають *цивілізацією*, що латинською мовою означає «*громадянський*», «*державний*». Показниками переходу від первісності до цивілізації є: виникнення держави, писемності, розвиток міст, культури, наукових знань.

Слово «*цивілізація*» вживають не лише щодо всього людства, а й до різних народів, які досягли певного рівня розвитку.

Кожна цивілізація має особливі риси організації суспільного життя, культури, господарства, побуту, звичаїв, релігії. Усі цивілізації Стародавнього світу створили самобутню культуру і значною мірою передали свої надбання наступним поколінням.

Цього навчального року ви дізнаєтеся про досягнення різних цивілізацій Стародавнього світу, наприклад, Єгипетської, Грецької та Римської.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Як було організовано владу в первісному суспільстві?
2. Яким чином виникає нерівність між людьми?
3. Назвіть ознаки держави.
4. Проаналізуйте, як змінилося суспільство у зв'язку зі змінами в заняттях людей.
5. Які зміни відбулися в житті людей з переходом до цивілізації?

Домашнє завдання

1. Підготуйте розповідь «Як виникали перші міста». Поясніть причини їх заснування та розвитку.
2. Придумайте назви для кадрів презентації на тему «Життя родової общини».

§ 7. ЯК ЗА ПЕРВІСНИХ ЧАСІВ ВИНИКАЛИ МИСТЕЦТВО І РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ

1. МИСТЕЦТВО ЗА ПЕРВІСНОЇ ДОБИ

Що і чому зображували первісні митці?

Тривалий час учені нічого не знали про первісне мистецтво. Однак близько 130 років тому перші наскельні малюнки знайшов археолог Марселіно Саутуола, який проводив розкопки в підземній печері *Альтаміра* на півночі Іспанії. Одного разу його маленька донька Марія, розглядаючи стіни та стелю печери, раптом вигукнула: «Дивися, бики!» Археолог подивився вгору і не повірив своїм очам. Виявилось, що вся стеля печери вкрита дивовижними малюнками, виконаними червоною, чорною й коричневою природними фарбами. Археолог попросив свого товариша — художника за фахом — скопіювати ці зображення. Незабаром було видано книгу, в якій Саутуола стверджував, що вік малюнків — більш ніж 15 тисячоліть. Проте більшість учених не хотіли вірити, що ці зображення тварин залишили первісні люди. Лише через 20 років, коли подібні зображення знайшли в інших місцях, важливе відкриття археолога в печері визнали достовірним.

Нині відомі малюнки, виконані первісною людиною в Європі, Азії, Африці й Австралії, більшість із них — на стінах і стелях глибоких печер. Лише в Європі знайдено близько 200 підземних схованок із такими малюнками. Переважно вони зображують звірів і сцени полювання на них.

Первісні художники вміли передавати на малюнках звички і рух тварин: швидкий біг коня, зосередженість лева перед стрибком, лють пораненої тварини тощо.

Яким чином і чим вони малювали? Фарбу виготовляли з природних матеріалів, а малюнки виконували пальцями або пучком волосся, вмочуючи їх у фарбу. Наймовірно, але кольори на давніх зображеннях збереглися навіть через тисячоліття.

Як первісні малюнки були пов'язані з життям людини?

- 1 — олені (наскельний малюнок з печери Альтаміра в Іспанії);
 2 — мисливці із собаками полюють на величезного бізона
 (наскельний малюнок з печери Ласко у Франції); 3 — мамонт; 4 — бики;
 5 — сцена полювання (зображення з Кам'яної Могили в Україні)

Під час розкопок археологи знаходять також статуетки, виконані первісними людьми. З кісток мамонта чи рогу північного оленя стародавні митці вирізали фігурки людей та різних тварин.

Важливим видом первісного музичного мистецтва були пісні та танці. Люди тієї доби вміли створювати також музичні інструменти: тріскачки, барабани, флейти, сопілки, брязкальця. Музика супроводжувала танці, у яких відтворювалися подвиги хоробрих воїнів, мисливців тощо.

2. РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ ПЕРВІСНОЇ ЛЮДИНИ

Що таке релігійні вірування? Якими були форми вірувань первісних людей?

Точної відповіді, чому в первісних людей виникли релігійні вірування, не існує. Можливо, причиною тому є прагнення людини зрозуміти, як саме влаштований навколишній світ, чому і як відбуваються певні події та явища.

Релігійні вірування — це віра в існування надприродних сил, які впливають на природу й долю людей. На основі цих вірувань пояснювалася будова світу, місце і правила поведінки людини в ньому.

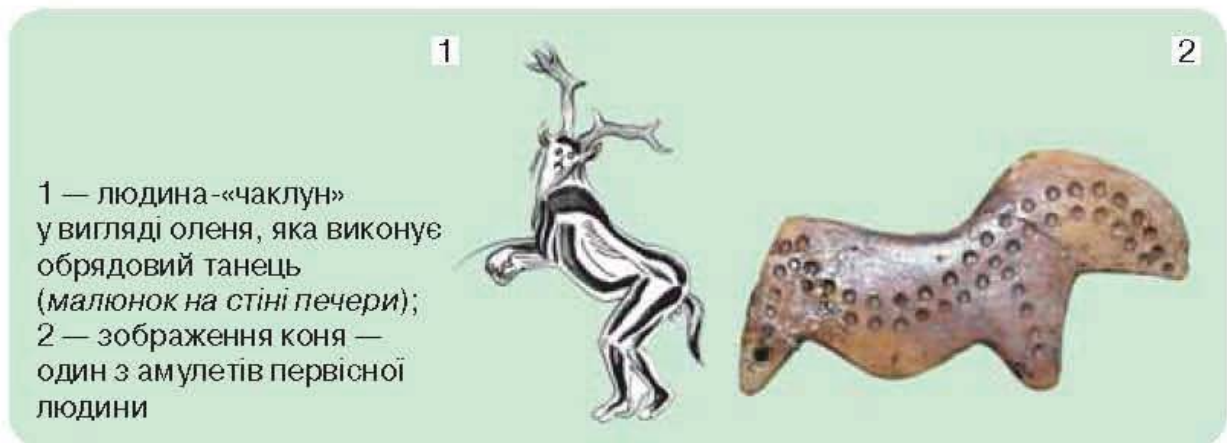
Іноді первісні люди вважали, що вони походять від певної тварини. Таку «тварину-предка» називали тотемом. Віра в походження людей від спільного тваринного предка називається *тотемізмом*.

Дуже поширеним у первісних людей було шанування різних предметів неживої природи — *фетишів*. Ними могло стати все, що вражало уяву людини: камінь дивної форми, шматок дерева, зуб тварини тощо. Такі предмети називали оберегами, амулетами, талісманами. Їм надавалися надзвичайні властивості: здатність лікувати, охороняти від ворогів або сприяти в полюванні.

Давні люди вважали, що шляхом виконання певних магічних ритуалів (танців, пісень, заклинань) можна впливати на навколишню дійсність. Саме слово «*магія*» за змістом відповідає таким словам, як «*чаклунство*», «*чарівництво*». І тотемізм, і фетишизм, і магія — первісні форми релігійних вірувань.

Опишіть зображення і поясніть, як вони пов'язані з віруваннями первісних людей.

1 — людина-«чаклун» у вигляді оленя, яка виконує обрядовий танець (малюнок на стіні печери);
2 — зображення коня — один з амулетів первісної людини

Перевірте засвоєне на уроці

1. Про що можна дізнатися з творів первісного мистецтва?
2. Що називають релігійними віруваннями? Якими вони були за первісної доби?
3. Які елементи давніх вірувань дійшли до нашого часу?
4. Учені помітили, що первісні люди часто зображали смертельно поранених тварин. Зробіть припущення, з якою метою вони вдавалися до такого прийому.

Домашнє завдання

Уявіть себе вченими-етнографами і спробуйте пояснити: чому ідолів установлювали на почесному місці, нерідко в центрі поселення? Чому для виконання обрядів первісні люди вдягалися у шкіру тварини і повторювали її рухи?

§ 8. Практичне заняття. ДЕ І ЯК ЖИЛИ ПЕРВІСНІ ЛЮДИ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Численні археологічні матеріали свідчать, що територія нашої країни — одна з найбагатших на пам'ятки кам'яного віку серед усіх країн Європи.

СТОЯНКИ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Об'єднавшись у групи, спільно проведіть дослідження однієї із стоянок* (кожну з них може досліджувати кілька груп).

Знайдіть і покажіть її та інші стоянки цього періоду на карті. Користуючись орієнтовним планом відповіді, складіть розповідь про обрану стоянку. Розкажіть про ваше дослідження однокласникам.

1. До якого періоду первісності належить стоянка, згадана в описі? Які його хронологічні межі?
2. Хто з предків людини мешкав на цій стоянці?
3. Як ви вважаєте, у яких умовах жили мешканці стоянки?
4. Які знаряддя праці та як саме вони використовували?

Після завершення групової роботи обговоріть у загальному колі, що було важливим для вас на цьому уроці. Що виявилось найцікавішим?

* *Стоянка* — в археології тимчасове поселення людей кам'яного віку.

Матеріали для I групи — КОРОЛЕВЕ

У період раннього палеоліту природні умови були сприятливими для людини: клімат — помірним, рослинний і тваринний світ — різноманітними. Окрім полювання, предки людей займалися переважно збиранням рослинної їжі (корінці, молоді пагони рослин, ягоди), вживали також слимаків, їстівних комах, пташині яйця, полювали на дрібних тварин. У пошуках їжі часто переходили з місця на місце. Унаслідок мандрівного способу життя вони не будували постійного житла, обмежувалися халабудами з гілля або взагалі ночівлею просто неба.

Найдавнішою пам'яткою раннього палеоліту в Україні є стоянка біля села *Королéве* на Закарпатті (близько 1 млн років до н.е.). Завдяки знайденим знаряддям праці вчені припускають, що тут мешкали пітекантропи. Серед знахідок — виготовлені з каменю прості ручні рубила, що виконували роль сокири, кайла або метального каменя під час полювання. Скребла й різці використовувалися для оброблення туш упольованих тварин. Археологи вважають, що пітекантропи використовували також як знаряддя праці уламки кісток, гострі палиці та своєрідні тарілки з кори дерев для збирання їжі.

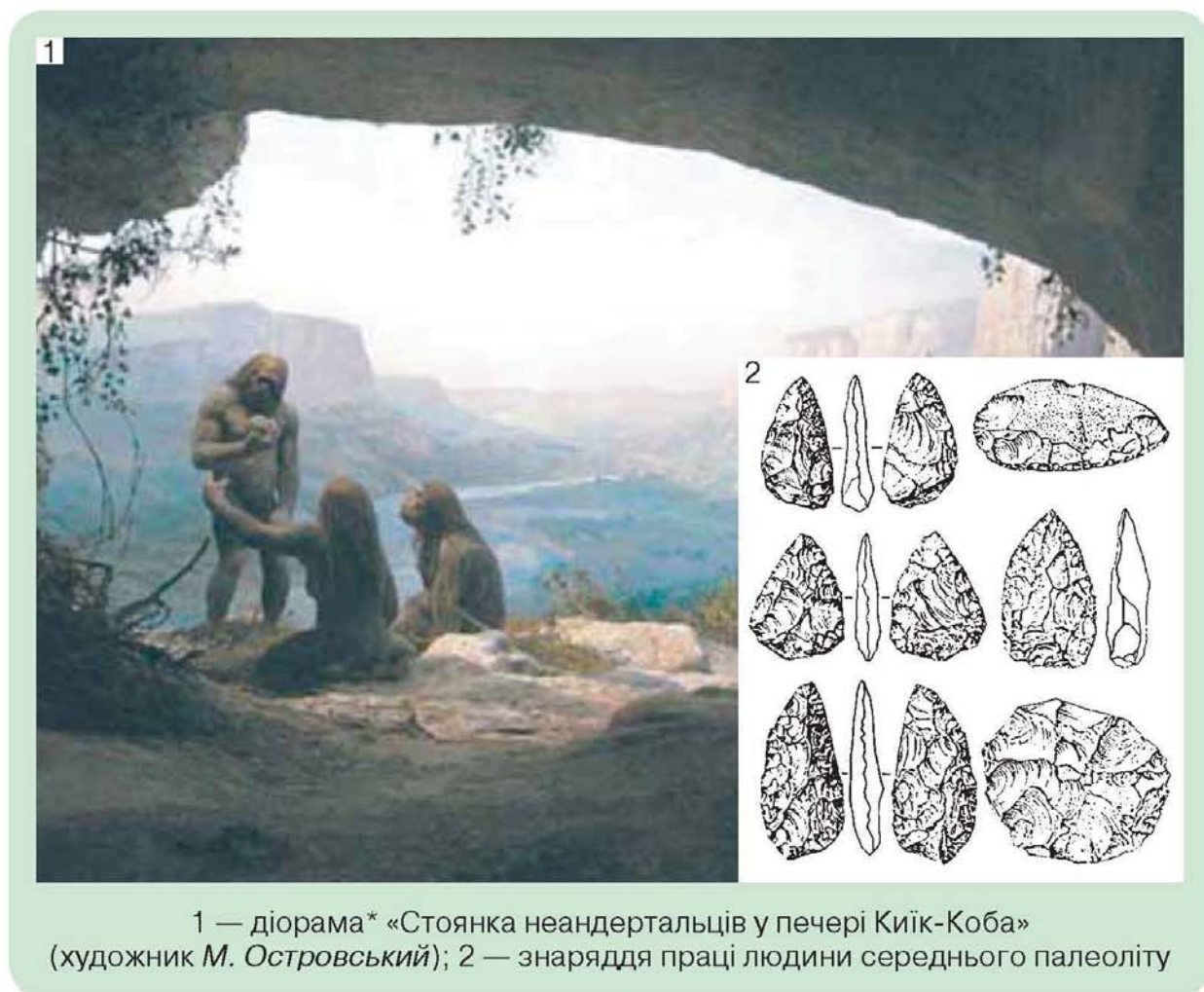
1 — кам'яні знаряддя праці зі стоянки Королéве;
2 — зовнішній вигляд пітекантропа (сучасна історична реконструкція)

Матеріали для II групи — КИЇК-КОБА

За часів середнього палеоліту почалося похолодання. Це змусило неандертальців активніше боротися за існування. Вони почали використовувати вогонь. Урізноманітнили харчування смаженням м'яса, заселяли придатні до існування печери і гроти.

Одну із стоянок неандертальців, якій близько 100–40 тисяч років, знайдено у гроті *Киїк-Коба*, неподалік від Сімферополя в Криму. У печері збереглися сліди вогнищ із золою і вуглинками, безліч кісток тварин — мисливської здобичі неандертальців. Також у гроті було знайдено рештки близько 50 видів птахів.

Трапляються в печері розколоті камені. У великій кількості представлені двобічно оброблені гостроконечники, скребла, а також своєрідні ножі. Життєво необхідним для людей з Киїк-Коба було полювання на мамонта, зубра, сайгака, оленя, волохатого носорога, диких коней і кабанів тощо.

1 — діорама* «Стоянка неандертальців у печері Киїк-Коба» (художник *М. Островський*); 2 — знаряддя праці людини середнього палеоліту

* *Діора́ма* — зігнутий півколом живопис із макетом на першому плані. Часто використовується в музейних експозиціях.

Матеріали для III групи — МІЗИН

За часів пізнього палеоліту клімат України відзначався різким похолоданням. Суворі зими змушували кроманьйонців шукати захисту від холоду й негоди в печерах або споруджувати спеціальні житла. Колективне полювання на тварин забезпечувало людей м'ясом, шкірами для покрівлі помешкань і виготовлення одягу.

Яскравою пам'яткою того часу є *Мізинська стоянка* на Чернігівщині (XVIII тис. до н.е.) — поселення родової общини (про це свідчать рештки п'яти круглих помешкань), що полювала на мамонта, волохатого носорога, північного оленя, ведмедя, вовка, вівцебика, песця та інших тварин. Тут знайдено крем'яні різці і скребки, ножі, вістря, проколки, різноманітні вироби з кістки та рогу тощо.

Найбільшу цінність становить тогочасний унікальний набір прикрас і витворів мистецтва з кістки та бивня мамонта: підвіски, браслети, фігурки, прикрашені орнаментом. На стоянці археологи виявили п'ять великих розмальованих кісток мамонта. Деякі дослідники вважають їх давніми ударними музичними інструментами, що застосовувалися для супроводу ритуальних танців.

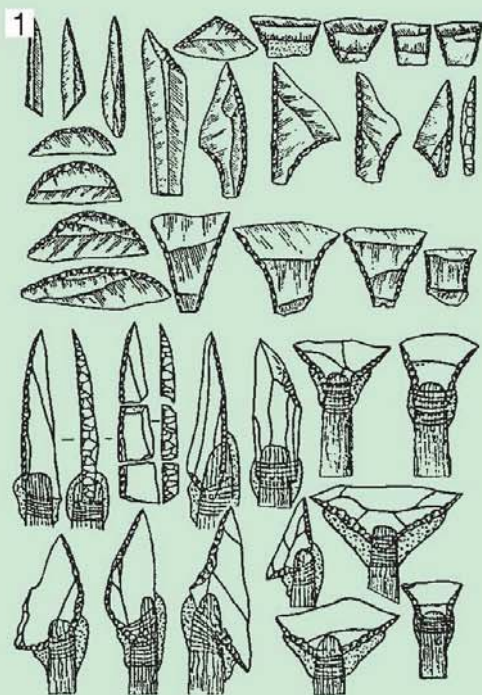
1 — Мізинська стоянка (картина Івана Іжакевича); 2 — браслет з орнаментом із поселення Мізин; 3 — музичні інструменти із бивня мамонта з поселення Мізин; 4 — каркас житла з кісток (сучасна історична реконструкція)

Матеріали для IV групи — ІГРЕНЬ

У добу мезоліту встановився клімат, подібний до сучасного. Зникли стада великих звірів, що вимагало від людей нових мисливських прийомів. Саме в цей час було винайдено лук зі стрілами. Тогочасні майстри виробляли гарпуни, наконечники для стріл, проколки з рогу та кістки. З'явилися також великі кам'яні знаряддя для обробки дерева — сокири і тесла. Поширювалося рибальство.

Невеликі рухливі громади мисливців, рибалок і збирачів улаштовували на берегах річок короткочасні стійбища. У пошуках їжі вони часто пересувалися в різних напрямках.

Відомою стоянкою однієї з таких громад мисливців є *Ігрень* на території сучасного Дніпропетровська. Археологами знайдено рештки 10 заглиблених на 0,7–1 м у пісок круглих напівземлянок діаметром 6–10 м. Вони були розташовані трьома групами, відстань між якими становила 100–120 м. Дві напівземлянки мали вогнища. Заглиблені в землю з метою утеплення помешкання, вони були покриті очеретяними дахами. У такому житлі, ймовірно, могли зимувати кілька сімей. Вони полювали у прирічкових заростях на турів, оленів, кабанів, диких коней, водоплавних птахів, ловили рибу.

1 — крем'яні наконечники стріл;
2 — полювання на тура (сучасна історична реконструкція за археологічними знахідками на стоянці Ігрень)

§ 9. ЯКУ АРХЕОЛОГІЧНУ КУЛЬТУРУ НАЗИВАЮТЬ ТРИПІЛЬСЬКОЮ

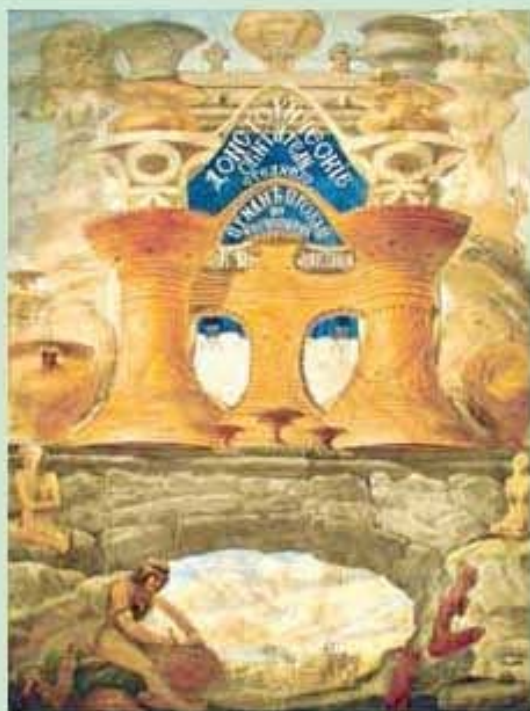

Археологічна культура — сукупність подібних між собою археологічних пам'яток, що належать до певного часового періоду і поширені в окремій місцевості.

1. ВІДКРИТТЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

За допомогою тексту й ілюстрації розкажіть про відкриття культури трипільців на території нашої країни.

Проект обкладинки до першого видання археологічних праць В. Хвойки, присвячених відкриттю трипільської культури (малюнок В. Хвойки)

Серед землеробських археологічних культур, що поширювалися на нашій території, найяскравіший слід залишила **трипільська**. Вона має таку назву за місцем першої знахідки її пам'яток — села *Трипільля* на Київщині. Там наприкінці XIX ст. археологічна експедиція, яку очолював *Вікентій Хвойка*, знайшла сліди поселення давніх землеробів. За сучасними даними, трипільська культура існувала в IV–III тис. до н.е. На той час трипільці заселили лісостепову смугу сучасної України від Дністра до Дніпра.

Оскільки у трипільців не було писемності, то всі відомості щодо їхнього способу життя вчені одержують лише завдяки археологічним розкопкам.

2. ГОСПОДАРЮВАННЯ І ПОБУТ ТРИПІЛЬЦІВ

Якими були основні заняття трипільців? У чому полягали особливості їхнього способу господарювання?

Основними заняттями трипільців були землеробство і скотарство. Вони вирощували пшеницю, ячмінь, овес, горох, льон. Учені припускають, що трипільці мешкали на одному місці років 50–70, поки земля не виснажувалася. Після цього вони переходили на сусідню територію.

Відомо, що трипільці розводили корів, волів, овець, кіз, свиней, пізніше — з другої половини III тис. до н.е. — коней.

Трипільці були не лише вправними землеробами, а й обдарованими ремісниками. Вони володіли обробкою каменю, кістки, ткацтвом, мідно-ливарною справою, гончарством. Майже в кожному трипільському житлі археологи знаходять чимало високохудожніх керамічних виробів — мисочок, глечиків, кубків тощо.

У розписі посуду стародавні майстри використовували символічні зображення людей, тварин і птахів, дерев і колосків пшениці.

Роздивіться ілюстрації і зробіть припущення: для чого використовували ці гончарні вироби? Доведіть, що гончарство у трипільців досягло високого рівня розвитку.

Зразки керамічного посуду трипільської культури

Трипільські жінки були справжніми майстринями з виготовлення сорочок, суконь, спідниць. Тогочасні модниці прикрашали свої вироби особливими кольоровими орнаментами, а також носили намиста й інші прикраси.

Спираючись на зображення, опишіть зовнішність, одяг, вбрання, заняття трипільців.

1 — трипільські жінки (сучасна історична реконструкція З. Васіної);
2 — ткацький верстат
(фото з експозиції виставки, присвяченої трипільській археологічній культурі)

Поселення трипільців були розташовані переважно на невеликих пагорбах біля водоймищ.

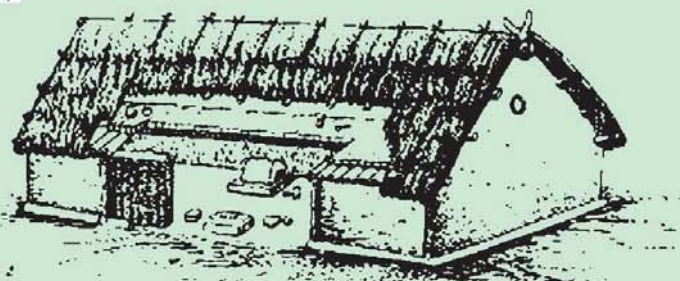
Залишки жител, глиняні моделі, знайдені археологами, допомагають уявити зовнішній вигляд трипільських будинків. Люди мешкали в чотирикутних одно- чи двоповерхових будинках. Стіни робили з дерева або плели з лози, а потім обкладали спеціально замішаною рідкою глиною. Житла, побудовані таким чином, можна і сьогодні побачити в українських музеях народної архітектури та побуту.

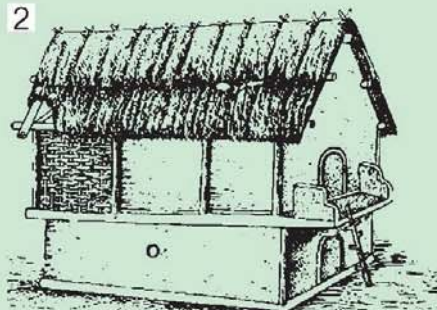

Роздивіться ілюстрації та опишіть вигляд житла трипільців. Про який рівень розвитку господарювання і ремесел свідчать такі будинки? Доведіть свою думку.

1

2

1 — трипільське житло з горищем; 2 — двоповерхове трипільське житло
(сучасні історичні реконструкції М. Відейка)

Житла в поселенні розташовувалися у вигляді кола або овалу. Вірогідно, так легше було захищатися від ворога.

Згодом з'явилися величезні поселення, що за площею і кількістю мешканців нагадують міста. Так, під час розкопок біля села Майданецьке на Черкащині археологи знайшли 1575 будинків, а біля села Тальянки — 2700. Чисельність населення в них могла значно перевищувати 10 тисяч осіб.

Невелике трипільське поселення
(реконструкція за археологічними знахідками)

3. ДУХОВНЕ ЖИТТЯ ТРИПІЛЬЦІВ

Якими були ознаки духовного життя людей трипільської культури?

Життя перших землеробів значною мірою залежало від природних умов. Щоб мати врожай і приплід худоби, трипільці намагалися «задобрити» природу. Для цього вони влаштовували різноманітні свята, присвячували вищим силам особливо красивий посуд, готували спеціальні страви. Учені-етнографи

Трипільські
статуетки
богинь
родючості

вважають, що такі землеробські свята, як «свято приходу весни», «першої борозни», «останнього снопа» походять саме з часів трипільців.

Велика кількість знайдених глиняних статуєток дозволила вченим припустити ймовірність того, що трипільці поклонялися Богині-Матері — символу материнства й родючості, Бику — символу обробки землі й багатства, Змії — символу мудрості, Голубу — символу неба.

Трипільський храм
(оригінальна модель, створена стародавнім майстром)

Роздивіться зображення. Як виглядав трипільський храм?

Як свідчать археологічні дані, у III тисячолітті до н.е. трипільська культура занепала: поселення були покинуті чи спустошені. Учені й дотепер не мають єдиної точки зору на причини зникнення цієї культури.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Як ви розумієте поняття «археологічна культура»?
2. Хто і коли розпочав дослідження трипільської культури на території України?
3. Якими були заняття трипільців? Наведіть приклади.
4. У чому полягають особливості трипільського житла?

Домашнє завдання

Що дозволяє вченим уважати трипільську культуру однією із найрозвиненіших землеробських культур свого часу?

Пам'ятки первісності в музеях і заповідниках України

Поблизу Мелітополя Запорізької області розташовано Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила». У ньому науковці відкрили 65 гротів і печер, у яких виявлено багато наскельних малюнків. Якщо вас зацікавила ця інформація, відвідайте сайт заповідника (<http://ua.stonegrave.org/index>).

Пам'ять про трипільську культуру зберігають у багатьох музеях України, зокрема, м. Переяславі та с. Трипілля (<http://incognita.day.kiev.ua/museums/trypillia>). У печері Вертеба на Тернопільщині створено перший в Україні підземний музей трипільської культури (<http://dyvensvit.org/articles/891.html>).

РОЗДІЛ

II

ЦИВІЛІЗАЦІЇ
СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Тема 1. СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ

§ 10. У ЧОМУ ОСОБЛИВОСТІ ПРИРОДИ
І ГОСПОДАРСТВА СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

Стародавній Єгипет — одна з найдавніших держав на Землі. Її історія розпочинається на межі IV тисячоліття до н.е. і завершується в IV столітті до н.е. За тривалий час існування ця країна зазнала і розквіту, і занепаду.

Історики поділяють історію Єгипетської держави на *періоди*. Кожен із них був пов'язаний із важливими подіями та процесами і мав свої особливості. Найголовніші з них:

Раннє царство — створення єдиної держави;

Давнє царство — значне посилення влади царів-фараонів і зміцнення єдності держави;

Нове царство — відновлення єдності Єгипту після чужоземного завоювання, розквіт держави.

1. ПРИРОДНІ УМОВИ ЄГИПТУ

Поясніть, як природно-географічні умови Єгипту впливали на спосіб життя його населення.

Спираючись на карту, текст та ілюстрації, проаналізуйте природні умови країни за наведеною пам'яткою (див. с. 43). Нею ви зможете скористатися і при подальшому вивченні історії Стародавнього світу.

1

2

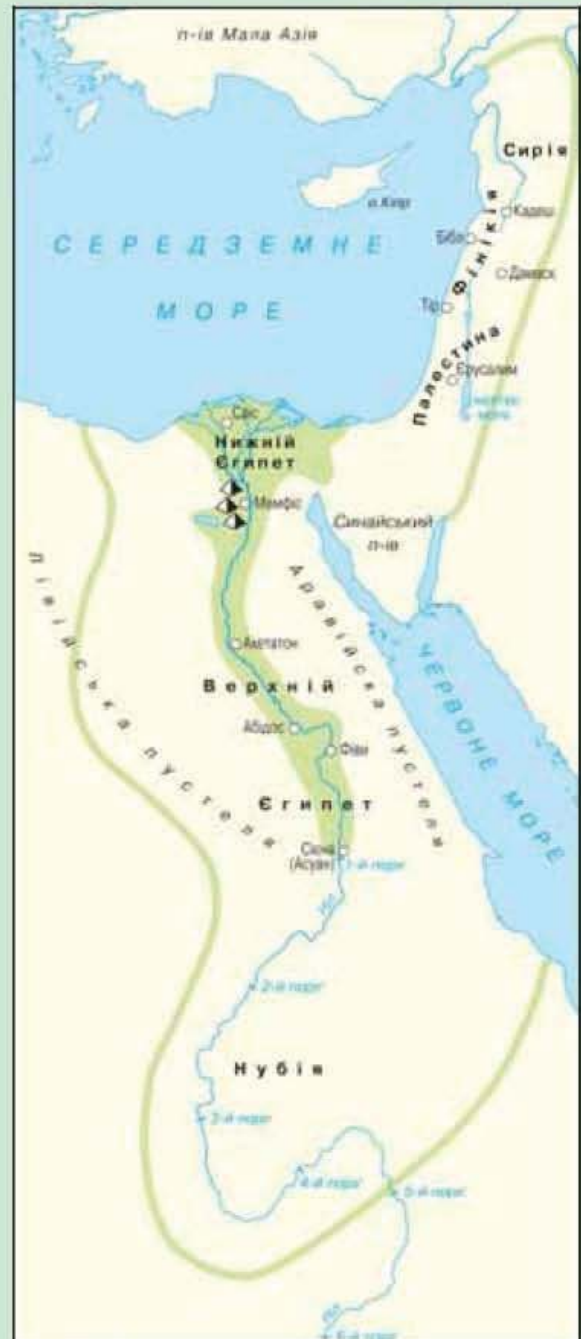

3

- 1 — вигляд дельти Нілу з космосу;
 2 — папірус на берегах Нілу;
 3 — долина Нілу

СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ

- Єгипетське царство у XXIII ст. до н.е.
- Кордони Єгипетського царства за часів Тутмоса III (XV ст. до н.е.)
- Район пірамід

Як установити вплив природно-географічних умов на спосіб життя населення, зародження й розвиток держав і цивілізацій

I. З'ясуйте географічне положення країни.

1. Назвіть материк, на якому вона розміщена.
2. Установіть, яким є рельєф місцевості, чи є в надрах корисні копалини.
3. Назвіть найбільші річки, озера, визначте, чи має держава вихід до морів.
4. З'ясуйте особливості клімату, рослинного і тваринного світу.

II. Зробіть висновки, як природні умови країни впливають на заняття, спосіб життя населення.

З півдня на північ територією Північно-Східної Африки через пустелі несе свої води одна з найдовших річок світу — *Ніл*. У верхній течії він долає на своєму шляху небезпечні кам'янисті перешкоди — пороги. Гирло цієї річки розгалужується на велику кількість невеличких проток-рукавів, які й утворюють дельту*. Долина Нілу переважно вузька: близько 1 км в районі перших порогів і не більше 20 км — у найширшому місці. У районі дельти долина розширюється до 250 км.

Стародавній Єгипет простягався берегами Нілу від першого порога до Середземного моря. Грецький історик Геродот повідомляв: «Країна, покрита водами Нілу, — це Єгипет, а ті, хто п'є воду з Нілу нижче порогів, — єгиптяни». Традиційно землі в дельті Нілу називають *Нижнім Єгиптом*, а у долині — *Верхнім Єгиптом*.

Клімат на цій території спекотний. Дощів майже не буває. Два місяці — травень і червень — із заходу дме гарячий вітер пустелі Сахара — хамсін. Однак серед розпечених пісків трапляються квітучі острівці — оази — місця в пустелі, де є рослинність і вода.

Долина Нілу вкрита різноманітною рослинністю та багата на тваринний світ. Береги в давнину вкривали фінікові пальми, пахучі акації, лотос, корисні злаки й високий очерет — папірус. З його товстих стебел робили легкі човни, із тонких — плели кошики, мотузки, коріння йшло на паливо, а молоді пагони — в їжу. Ця рослина слугувала єгиптянам також матеріалом для письма.

* *Дельта* — ділянка заболоченої землі, де річка Ніл перед впадінням у море розділяється на багато рукавів. Трикутною формою вона нагадує перевернуту грецьку літеру «Δ» (дельта).

2. ДАВНІЙ ЄГИПЕТ — ДАРУНОК НІЛУ

Як впливав Ніл на розвиток сільського господарства Єгипту?

Усе життя в Стародавньому Єгипті залежало від Нілу. Після його щорічних розливів у долині залишався родючий намул, який давав життя квітучій долині Нілу, що називалася Та-Кемет — «чорна земля»*. Саме тому давньогрецький історик *Геродот* назвав Єгипет — «дарунком Нілу». Але без наполегливої праці людей напевно чи можливо було б використати цей унікальний природний дар.

Землеробство було основним заняттям мешканців долини Нілу, адже його розливи і родючі ґрунти давали можливість одержувати високі врожаї. Проте поля необхідно було зрошувати, що потребувало величезних зусиль людей.

Уже в найдавніші часи єгиптяни почали будувати свою зрошувальну систему, розвиваючи **іригацію**.

Іригація (від латинського слова *irrigo* — зрошую) — підведення води на певні ділянки землі для їх зрошення.

Спираючись на текст та ілюстрацію, розкажіть, чому і як давні єгиптяни зрошували свої поля.

Для цього давні єгиптяни будували спеціальні величезні споруди — дамби, канали, водосховища. Це дозволяло регулювати розливи Нілу й використовувати його води для штучного зрошення полів. Згодом землероби почали зрошувати і високі прибережні ділянки, куди не сягали води Нілу. Для цього використовували особливий пристрій — *шаду́ф*, що нагадує наші колодязні «журавлі».

Зрошення полів шадуфами
(давньоєгипетське зображення)

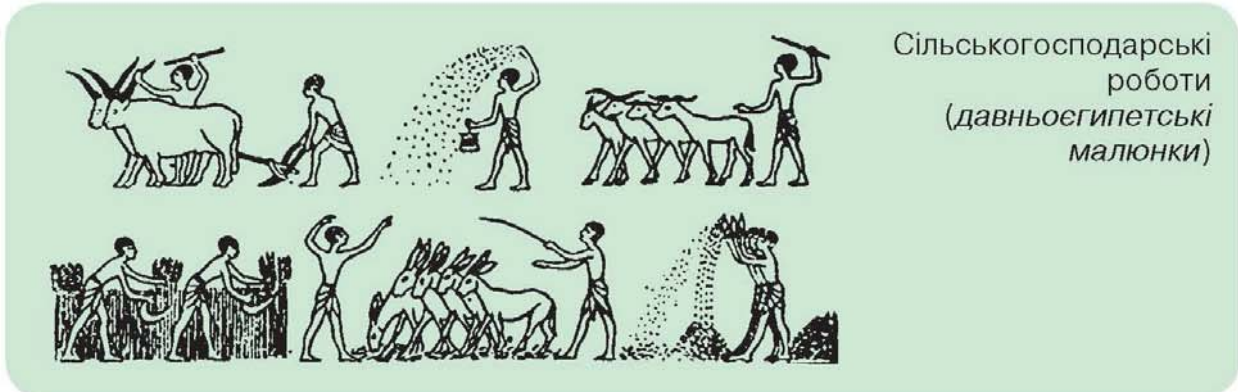
Після розливу ґрунт ставав м'яким і вологим. Його розпушували мотикою й легким дерев'яним плугом. Засіявши землю, єгиптяни відразу виганяли на неї домашню худобу (здебільшого

* Найбільшої сили розлив досягав 19 липня (то був давньоєгипетський Новий рік). Вода заповнювала всю долину на 4 місяці.

баранів), щоб вони втоптали зерно в ґрунт. Стигли колоски зрізали серпами і в'язали в снопи. Щоб обмолотити злаки, їх викладали на землю та проганяли по збіжжю худобу. Отримане зерно засипали в комори. Кожна родина мала окрему ділянку землі, яку обробляла самостійно, а врожай збирала лише для себе.

Опишіть, якою була послідовність сільськогосподарських робіт у Стародавньому Єгипті.

У дельті й оазах розводили багато худоби — корів, овець, кіз, а пізніше — і коней. На м'ясо також відгодовували приручених антилоп, газелей, гієн, журавлів, пеліканів, лебедів та ін. З домашньої птиці вирощували гусей і качок, тримали курей. Займалися єгиптяни також бджільництвом, яке, найімовірніше, саме вони й винайшли.

3. РЕМЕСЛА Й ОБМІН

Чому в Єгипті швидко розвивалась обмінна торгівля?

Єгипетські ремісники вміли обробляти камінь, дерево, виготовляти скло, були добре обізнані в металургії та ковальстві. Поступово вони навчилися виплавляти з руди мідь і олово, а також виготовляти злитки золота, поклади якого відкрили в Нубійській пустелі.

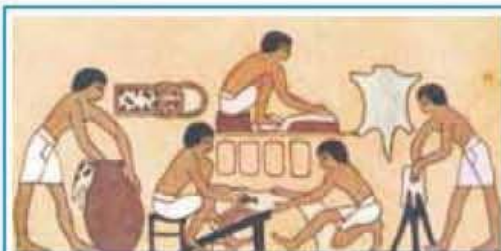

На основі тексту й давньоєгипетських малюнків розкажіть, як працювали єгипетські ремісники.

На будівництві

...Іде спорудження будинку. Одна людина мотикою викопує глину, двоє робітників глеками набирають воду з озера і розводять суміш для виготовлення цегли. Праворуч — каменярі зводять стіну будинку і стежать, щоб вона стояла рівно. Цеглу переносять за допомогою коромисла.

Кожум'яки

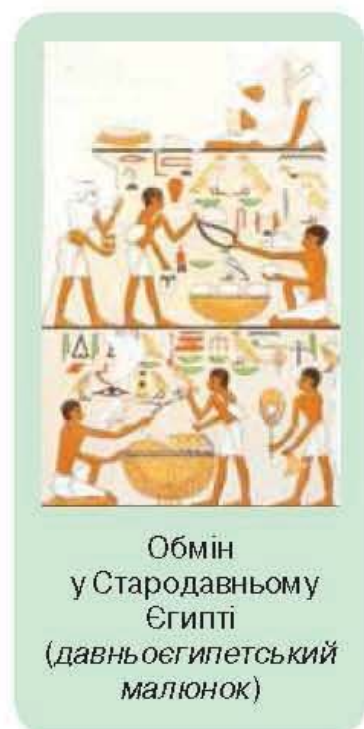
...Чинбарі (кожум'яки) виготовляють щити в майстерні. Спочатку шкіру вимочують у великому глеку з водою. Потім два робітники скребачками очищають її від щетини та міздри. Після змащення жиром шкіру починають м'яти. З вичинених шкір робили сандалії, вуздечки, ними обтягували щити й колісниці.

У чому полягали особливості обміну в Єгипті?

Ремісники і селяни обмінювалися своїми товарами. Гроші, у звичному для нас вигляді, у Стародавньому Єгипті не використовувалися взагалі. Тому, якщо доводилось оцінювати товар, то говорили: він коштує стільки, скільки два мішки зерна або три горщики, або одна корова. Збираючись на ринок, єгиптянин брав із собою не гаманець із грішми, а якийсь крам, наприклад, торбу із зерном.

Від першого порога Нілу до Середземного моря протягом року ходили човни з хлібом, худобою, деревиною, різноманітними виробами ремісників тощо. Такий зручний водний шлях полегшував обмін товарами. Із часом на берегах Нілу виникли міста, у яких мешкали та працювали ремісники, селилися люди інших занять.

Обмін у Стародавньому Єгипті (давньоєгипетський малюнок)

Перевірте засвоєне на уроці

1. На які основні періоди вчені поділяють історію Стародавнього Єгипту?
  2. Що таке іригація? Чому Ніл відігравав важливу роль у житті єгиптян?
  3. Які зрошувальні споруди і з якою метою споруджувалися в ту епоху?
  4. Які ремесла були найпоширенішими в Стародавньому Єгипті?
5. Чи був правий Геродот, коли стверджував, що єгиптяни без особливих зусиль отримували збіжжя на своїх землях? Обґрунтуйте свою відповідь.

Домашнє завдання

1. Визначте, які природні умови Стародавнього Єгипту були сприятливими для землеробства, а які — ні. Чому?
2. Від імені єгипетського землероба складіть коротку розповідь про те, як міг проходити його день.

§ 11. ЯКОЮ БУЛА СТРУКТУРА ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА В СТАРОДАВНЬОМУ ЄГИПТІ

1. ОБ'ЄДНАННЯ ЄГИПТУ

Коли і як виникла єдина давньоєгипетська держава?

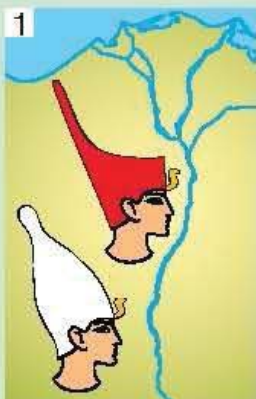
У другій половині IV тис. до н.е. в долині Нілу утворилися перші невеликі общини — **номи**. У різні часи їх було від 26 до 42.

Згодом номи ставали невеликими державами на чолі з *номархами*, які очолювали військо, були верховними жерцями, керували будівництвом дамб і каналів.

Номи часто воювали між собою за родючі землі долини. Найсильніші з них перетворювалися на царства. До кінця IV тис. до н.е. в Єгипті лишилося тільки два великі царства, що об'єднали всі землі: *Північне царство* — у Нижньому Єгипті, тобто дельті, та *Південне* — у Верхньому Єгипті. Близько 3000 р. до н.е. цар Верхнього Єгипту Міна об'єднав під своєю владою обидві території. Утворилася цілісна держава з територією від порогів Нілу до Середземного моря. Столицею об'єднаної держави було місто Мемфіс на півночі країни.

Спираючись на ілюстрації текст, поясніть: чому після 3000 р. до н.е. правитель Єгипту носив подвійну біло-червону корону — одна ніби вкладалася в іншу?

1 — корони правителів Південного та Північного царств до 3000 р. до н.е.; 2 — подвійна корона правителя Єгипту після 3000 р. до н.е.; 3 — цар у короні Верхнього Єгипту

2. ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ В ДАВНЬОМУ ЄГИПТІ

Хто і як управляв єгипетською державою?

На чолі єгипетської держави стояв цар, який мав величезну владу. Єгиптяни ніколи не вимовляли його імені. Вони називали царя Пер-О, що означало «Великий дім» (тобто палац). Грецькою давньоєгипетське *пер-о* звучало як **фараон**. Звідти і походить це відоме всьому світу слово.

Фараон — прийняте нині найменування царів Стародавнього Єгипту.

Роздивіться зображення. Що, на вашу думку, свідчить про ставлення єгиптян до фараона?

Урочиста поява фараона
(давньоєгипетське зображення)

Фараон носив титул Сина Сонця й одноосібно управляв державою: одночасно був і верховним правителем, і головнокомандувачем, і верховним жерцем. Основними символами царської влади були біло-червона корона та накладна штучна борода, яку прилаштовували до підборіддя.

Знатні й багаті люди — **вельможі** — виконували різноманітні доручення фараона, були суддями, обіймали різні, інколи екзотичні, посади, наприклад: «керівник пустелі», «начальник Будинку зброї», «охоронець царського гардероба», «майстер і носій царських сандалій», «лікар лівого ока царя», «лікар правого ока царя» тощо.

До довіреного оточення фараона входили вищі **чиновники**.

Чинівники — люди, які перебувають на державній службі.

Найближчим помічником фараона був *візір*, котрий виконував обов'язки головного скарбника, верховного судді й керівника всіх суспільних «царських» робіт. Він також стежив за станом зрошувальних каналів, зберіганням зерна, будівництвом фортець тощо.

Влада на місцях належала номархам, яких фараон призначав особисто. Їхня влада була обмеженою — вони повністю підпорядковувалися єгипетському правителю.

На основі тексту та ілюстрації розкажіть, як єгиптяни зображували жерців.

Поважними чиновниками вважалися *писарі*. Вони мали багато обов'язків: записували прийняті фараоном рішення, складали угоди.

А ще писарі визначали рівень води у водосховищах, обліковували врожай, здійснювали контроль за кількістю худоби та ін. Людей, що вміли писати, було небагато, тому всі вони займали високе положення в суспільстві.

На честь богів будували храми, якими опікувалися *жерці*. Посада верховного жерця — слуги бога — вважалася найвищою. Її часто обіймав сам фараон.

Зображення давньоєгипетських жерців

3. ЄГИПЕТСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Які верстви населення існували в Стародавньому Єгипті?

Найчисельнішою верствою населення в Стародавньому Єгипті були землероби. Вони володіли невеликими наділами землі, худобою, садами і вели власне господарство. За користування землею та водою для її зрошення землероби платили податок, що складав близько третини зібраного врожаю і приплоду худоби. Зібрані податки використовувалися на утримання чиновників, воїнів, а також на інші потреби, наприклад, торгівлю з іншими країнами.

Податок — обов'язковий збір коштів або продуктів, який населення віддає на користь держави.

У суспільному житті Стародавнього Єгипту важливу роль відігравали ремісники, які забезпечували жителів Єгипту речами, необхідними для життя.

Частиною населення Стародавнього Єгипту були *невільники* — *раби*, люди які не мали особистої свободи. Насамперед, це полонені. Самі єгиптяни називали їх «живими вбитими».

Спираючись на давньоєгипетські зображення, розкажіть про різні верстви населення Єгипту.

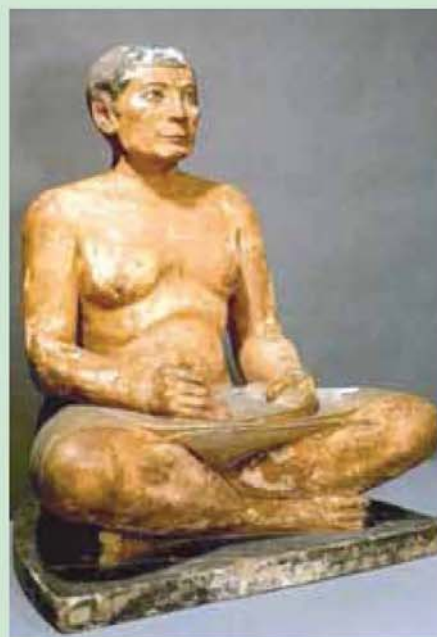
Землероби

Невільники

Гончар-ремісник

Статуя писаря на ім'я Каї

З виникненням єдиної держави було створено й об'єднану систему штучного зрошення. Будувати й обслуговувати її можна було лише колективними зусиллями, так би мовити, усім миром. Тому щороку тисячі хліборобів, ремісників, воїнів, чиновників (окрім писарів) і жерців виконували свій громадський обов'язок — загальнодержавну трудову **повинність**. Вони споруджували і лагодили дамби, канали, штучні озера та водойми.

Повинність — обов'язок, який має виконувати населення для забезпечення загальнодержавних або місцевих громадських потреб.

Спільна праця людей змінювала долину Нілу. Єгипет поступово перетворювався на зелений сад. Виникали умови для розвитку хліборобства і тваринництва, процвітання всієї країни. Та варто було під час смуги пошкодити зрошувальну систему, як населення Єгипту відразу починало страждати від голоду.

4. БУДІВНИЦТВО ПІРАМІД

Коли і як саме у Стародавньому Єгипті будували піраміди?

Єгипетські фараони задля увічнення свого імені ще за життя будували на західному березі Нілу **піраміди**.

Піраміди — величезні кам'яні споруди пірамідальної, ступінчастої чи баштоподібної форми, гробниці для фараонів Стародавнього Єгипту.

Вважалося, що душа людини житиме доти, доки матиме на Землі притулок, куди вона зможе повертатися.

Перша піраміда в Стародавньому Єгипті була споруджена в III тис. до н.е. Це ступінчаста піраміда фараона *Джосера*. Її висота становить 62 метри — приблизно, як сучасний 24-поверховий будинок!

Найбільша піраміда збудована в тому ж тисячолітті для фараона *Хеопса*. Охороняє її вирізьблений із цільної скелі *Великий Сфінкс* — велетенська (заввишки понад 20 м) статуя лева з головою людини.

Щоб обійти піраміду Хеопса, треба подолати майже кілометр. На її спорудження пішло близько 2,3 млн кам'яних брил, кожна з яких важить понад 2 тонни. Вони були підігнані одна до одної з неперевершеною точністю. При цьому не використовувався цемент чи інші сполучні речовини.

Яке враження справляють на вас піраміди? Що в описі Геродота про будівництво піраміди, поданому на с. 52, зацікавило вас найбільше? Обґрунтуйте свою думку.

1

2

3

- 1 — піраміда Джосера;
2 — піраміда Хеопса;
3 — Великий Сфінкс (сучасний вигляд)

Піраміди стали символом Єгипту. Греки казали: «Усе боїться часу, а час боїться пірамід».

Геродот про будівництво піраміди

...Саму ж піраміду споруджено за допомогою величезних сходинок, що їх дехто називає уступами... Після того, як було закладено перший ряд каменів, нові зтягували за допомогою збитих із коротких балок помостів. З першої сходинки камінь вкладали на другий поміст і зтягували на другий щабель. Скільки було уступів, стільки ж — підйомних пристроїв... спочатку були оброблені верхні частини піраміди, а після того — середні. Наостанок — наземні та найнижчі.

За Нового царства фараонів почали ховати у гробницях, витесаних на глибині майже 90 м. Ця місцевість дістала назву Долина царів. Найвідомішою є гробниця фараона *Тутанхамона*, одна з небагатьох, що не була пограбована. Мумія* фараона містилася в одному з восьми саркофагів, укладених один в один. Відкриття гробниці надало можливість скласти уявлення про матеріальний світ єгиптян: речі, якими вони користувалися, одяг.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Як і коли утворилась єдина держава в Єгипті? Знайдіть на карті та покажіть її територію.
2. Розкажіть про основні верстви населення Стародавнього Єгипту.
3. З якою метою споруджували піраміди в Єгипті?
4. Уявіть, що в Єгипті не стало ні фараона, ні вельмож, ні воїнів, ні жерців. Трудовому люду не треба було б платити податки. Чи могла б існувати держава за таких обставин? Що очікувало б єгиптян? Чи кращим стало б їхнє життя?
5. Чому піраміди вважають одним із Чудес світу?

Домашнє завдання

1. Вправи з «історичної математики»:
  - а) Скільки тисяч років тому утворилась єдина держава в Єгипті?
  - б) Що було раніше: початок обробки міді чи утворення єдиної єгипетської держави?
2. Розкажіть, як було побудовано владу у Стародавньому Єгипті.

* *Мумія* — збережене протягом тривалого часу завдяки спеціальній хімічній обробці тіло померлої людини.

§ 12. ЯК ВІДБУВАВСЯ РОЗКВІТ І ЗАНЕПАД ЄГИПЕТСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В II тис. до н.е.

1. УТВОРЕННЯ МОГУТНЬОЇ ДЕРЖАВИ

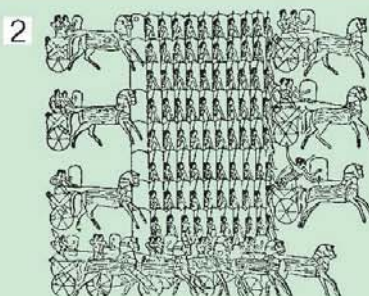
Чому стало можливим утворення могутньої держави в Стародавньому Єгипті?

У XVI ст. до н.е. Єгиптом правив Яхмос I, який не лише об'єднав під своєю владою країну, а й перетворив Єгипет на найсильнішу державу тогочасного світу. Його правління започаткувало період *Нового царства*.

Аби завойовувати чужі землі й обороняти свою країну, фараонам потрібне було постійне військо — велике, єгипетське дисципліноване і навчене. Завдяки розвитку ремесел у країні військо було добре озброєно. Почали застосовувати в цей час бойові колісниці — легкі двоколісні візки, запряжені кінями. Загони воїнів на колісницях могли долати великі відстані й несподівано нападати на супротивників. Велику частину війська складали піхотинці. Одні були озброєні луками, інші — довгими списами, бойовими сокирами або кинджалами. Для особистого захисту піхотинці використовували невеликі легкі щити, зручні в рукопашному бою. Ворожі укріплення вони штурмували, приставляючи до стін довгі драбини.

На основі тексту й ілюстрацій поясніть, чому за часів Нового царства єгиптянам удалося здійснити багато переможних походів.

1 — бойова колісниця;
2 — давньоєгипетське військо (давньоєгипетські зображення)

2. ФАРАОНИ НОВОГО ЦАРСТВА

Чим уславилися фараони доби Нового царства?

Період Нового царства був позначений правлінням фараонів, які залишили помітний слід в історії країни. Поряд із чоловіками на єгипетський трон зводилися і жінки. Могутньою правителькою XV ст. до н.е. була «перша серед найвродливіших» — цариця *Хатшепсут*, котра царювала 21 рік. Як і годилося фараонові, вона носила накладну царську борідку. Період її правління ознаменувався припиненням воєн, відбудовою зруйнованих єгипетських храмів. Вона уславилася не військовими походами, а організацією великої морської експедиції за золотом, слоновою кісткою, екзотичними деревами і звірами, а також парфумами в далеку країну Пунт*.

Тутмос III отримав владу після смерті Хатшепсут. Він увійшов в історію як великий полководець: здійснив 17 походів без жодної поразки.

Військо Тутмоса III заволоділо Фінікією, Сирією. На півдні — завоювало Нубію з багатими золотими копальнями. Здобуті території ставали новими частинами єгипетської держави. За часів правління Тутмоса III кордони Єгипетського царства сягали річки Євфрат в Азії, а в Африці — доходили до четвертого порога Нілу.

Як давні митці зображували фараонів? Що спільного у двох зображеннях?

Гранітний сфінкс із обличчям Хатшепсут   Фараон Тутмос III у вигляді сфінкса
(давньоєгипетські скульптури)

Своїми військовими успіхами уславився і фараон *Рамзес II*, який правив у XIII ст. до н.е. Цей єгипетський велетень (його зріст становив 2 м 10 см) прожив 90 років, правив країною впродовж 67 років, мав залізне здоров'я.

* Нині це територія держави Сомалі — східноафриканської країни, розташованої на узбережжі Індійського океану.

Рамзес II зібрав величезну, як на той час, армію — 20 тисяч воїнів — і вирушив до Сирії. Він прагнув розбити хетського* царя одним ударом. Проте сам ледь не потрапив у пастку. Хетські «перебіжчики» (насправді — шпигуни) запевнили фараона, що хети нібито відступили від міста Кадеш. Саме там величезне хетське військо оточило нечисленних єгиптян. Проте жорстока битва не принесла перемоги жодній із сторін.

Другий похід на хетів Рамзес II розпочав із підкорення приморських міст, аби мати зручне судноплавне сполучення з Єгиптом. Потім упродовж кількох років крок за кроком витісняв хетів із Палестини і Сирії, доки не вийшов до берегів Євфрату.

Нарешті Рамзес II і хетський цар уклали довічний мир. Це був перший в історії людства мирний міжнародний договір, відомості про який дійшли до нашого часу.

На основі документа визначте, які були умови договору між єгиптянами і хетами.

З угоди єгипетського фараона Рамзеса II із царем хетів

Хай буде прекрасний мир і братство між дітьми дітей великого царя Хетів і Рамзеса, величного царя Єгипту. Єгипет і країна Хетів хай живуть, подібно до нас, у мирі й братстві на всі часи... Якщо піде який-небудь ворог проти володінь Рамзеса, то хай Рамзес скаже величному царю Хетів: іди зі мною проти нього з усіма твоїми силами... Якщо Рамзес розгнівається на своїх рабів, коли вони піднімуть повстання, і піде приборкувати його, то разом з ним повинен піти і цар Хетів... Усе написано на срібній дошці тисяча богів та богинь країни Хетів є обов'язковим щодо тисячі богів і богинь Єгипту. Вони є свідками моїх слів.

Рамзес II уславився також грандіозним будівництвом: у часи його правління було споруджено чимало нових міст і храмів.

Проте могутність давньоєгипетської держави не могла тривати вічно. Наступники Рамзеса II були більше заклопотані обороною держави, ніж організацією нових військових походів. Підкорені фараонами народи Азії нерідко повставали. До того ж, численні військові походи і безперервні вторгнення іноземних племен виснажили країну. Ослаблення верховної влади призвело до занепаду колись могутньої єгипетської держави. У другій половині VI ст. до н.е. Єгипет було завойовано персами.

* *Хеті* — народ Малої Азії, який створив там власну державу. Боролися з Єгиптом за панування в Сирії.

За допомогою ілюстрацій розкажіть: як зображували Рамзеса II єгиптяни.

Давньоєгипетські зображення Рамзеса II

Перевірте засвоєне на уроці

1. Які значні події відбулися в історії Єгипту періоду Нового царства?
2. За яких фараонів єгипетська держава досягла найбільшої могутності?
3. Що зробили для посилення Єгипту Хатшепсут, Тутмос III та Рамзес II?
4. Уявіть себе єгиптянином — учасником походу в Сирію. Складіть коротку розповідь про єгипетське військо та його похід до чужої країни.

Домашнє завдання

1. Вправи з «історичної математики». Скільки приблизно минуло років від утворення єдиної єгипетської держави до завоювання Єгипту персами? Скільки це століть?
2. Що вам найбільше запам'яталося з історії Нового царства? Складіть про це розповідь.

Єгипетські колекції в музеях України

Найбільша вітчизняна колекція давньоєгипетських пам'яток зберігається в Одеському археологічному музеї НАН України, заснованому в 1825 році. На сьогодні — це понад 800 експонатів (див. сайт музею <http://www.archaeology.odessa.ua>).

Майже 100 давньоєгипетських старожитностей зібрано в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. Яворницького (<http://museum.dp.ua>). На унікальні давньоєгипетські збірки варто звернути увагу у Львівському музеї історії релігії ([www. http://www.museum.lviv.ua](http://www.museum.lviv.ua)) та Полтавському краєзнавчому музеї (<http://www.pkm.poltava.ua>).

§ 13. ЩО ВІДКРИЛА СВІТУ КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

1. АРХІТЕКТУРА* І МИСТЕЦТВО ДАВНІХ ЄГИПТЯН

Якими були основні риси єгипетської архітектури і мистецтва?

Давньоєгипетські архітектори залишили нащадкам багату спадщину. «Вічні помешкання» — храми і гробниці будувалися надзвичайно міцними. Їх зводили з каменю або висікали у скелях.

Яке враження, на вашу думку, справляв храм на давнього єгиптянина? А на нашого сучасника?

Карнакський храм: колониада, алея сфінксів (сучасний вигляд)

Давньоєгипетське мистецтво представлене живописом і скульптурою. Єгиптяни зображали фігури людей залежно від їхнього становища в суспільстві. Так, фігура фараона була завжди більшою за інші. Надзвичайно реалістичними виходили в давньоєгипетських художників зображення тварин. На стінах гробниць і храмів бачимо намальованих птахів, риб, худобу. Ще в Давньому

* *Архітекту́ра* — наука про мистецтво будувати, прикрашати споруди та їх комплекси (міста, села). *Архіте́ктор* — спеціаліст із будівництва, конструктор споруд.

царстві єгиптяни любили зображати сцени із сільського життя. У гробницях зазвичай стіни були вкриті зображеннями богів, сценами, які свідчили про існування потойбічного світу.

На основі тексту і давньоєгипетських зображень розкажіть про особливості давньоєгипетського живопису.

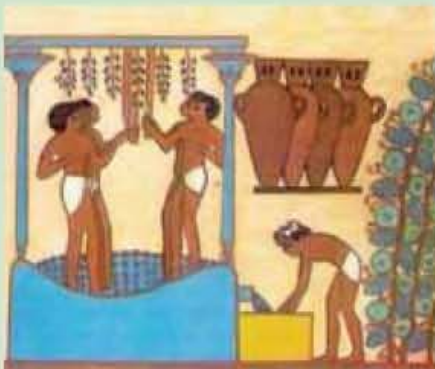
1 — фараон на полюванні;
2 — єгипетському фараону приносять дари

Єгипетська скульптура, у цілому, служила релігійним цілям. Вважалося, що скульптурне зображення — це «двійник людини», адже в статую за потреби душа людини може вселитися після смерті. Тому її намагалися зробити максимально схожою на образ померлого. У гробницю ставили одну або дві такі статуї.

Фараони, вельможі й боги зображувалися наче зачарованими. Вони стояли велично і нерухомо, а їхні погляди завжди були спрямовані вперед.

На основі ілюстрацій поясніть, чим відрізнялися зображення фараонів і простих людей.

Давньоєгипетські зображення

2. ПИСЕМНІСТЬ У СТАРОДАВНЬОМУ ЄГИПТІ

Назвіть особливості єгипетської писемності.

Єгиптяни одними з перших навчилися позначати звуки і слова певними знаками-малюнками. Щоб написати «сонце», малювали невеличке коло з крапкою посередині ☉. Воду зображували трьома хвилястими лініями ≡. Ці знаки-малюнки називають **ієрогліфами**. Пізніше знаками стали позначати не тільки ціле слово, але один або кілька приголосних звуків (голосні на письмі в той час не позначалися).

Ієрогліф — знак найдавнішого письма в Стародавньому Єгипті у вигляді спрощеного малюнка.

Єгиптяни вірили в божественне походження свого письма, яке налічувало близько 750 знаків-ієрогліфів. Ієрогліфи прикрашали стіни храмів і гробниць, саркофаги фараонів, розповідаючи про діяння царів і богів.

Писали в Єгипті на папірусі. Аби виготовити папірус потрібної довжини, окремі аркуші склеювали. Для зберігання рукопис згортали в рулон — сувій. Саме такий вигляд мали єгипетські книжки. В одному з музеїв зберігається сувій завдовжки понад 40 м.

Після завоювання Єгипту арабами ієрогліфічне письмо було забуте.

Спираючись на текст й ілюстрації, поясніть, як і на чому писали у Стародавньому Єгипті. Спробуйте написати ієрогліфами своє ім'я.

Давньоєгипетські ієрогліфи

3. НАУКОВІ ЗНАННЯ Й ОСВІТА ЄГИПТЯН

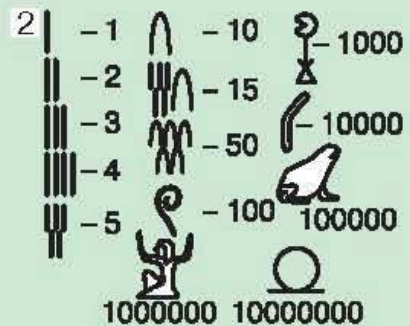
Які науки досягли розвитку в Єгипті? Що вивчали в школах?

У повсякденному житті єгиптян постійно виникала потреба проводити підрахунки. Для цього вони використовували чотири арифметичні дії. Для чисел у них існували спеціальні позначення.

Під час будівництва храмів, палаців, пірамід, вимірювання земельних ділянок та інших робіт єгиптянам доводилося обчислювати довжину і ширину, площу та об'єм. Так виникла *геометрія* (від давньогрецьких слів «*гео*» — Земля і «*метрос*» — вимірюю). Єгиптяни могли визначати площу трикутника, кола, об'єм піраміди, циліндра, поверхню кулі й розв'язувати інші складні задачі. Мірами довжини у Стародавньому Єгипті були «лікоть», «долоня», «палець» і «ступня».

Про що свідчать наведені зображення? Спробуйте записати свій вік так, щоб це зрозуміли давні єгиптяни.

1 — фрагмент математичного папірусу;
2 — позначення цифр у Стародавньому Єгипті

Певні знання стародавні єгиптяни мали і з *астрономії* — науки, що вивчає небесні тіла. Вони вміли відрізняти планети та зорі, складати карту зоряного неба, де сузір'я зображувались як фігури людей, тварин, фантастичних істот.

У Стародавньому Єгипті також були винайдені сонячний і водяний годинники.

Значних успіхів досягли єгиптяни в медицині. Практикували зубні лікарі, окулісти, фармацевти та ін. Єгипетські хірурги добре знали внутрішню будову людського організму і за допомогою набору медичних інструментів робили складні операції. Під час лікування ран використовували бинти, накладали шви. Єгипетські лікарі

знали цілющі властивості багатьох рослин. В одній із гробниць був знайдений папірус завдовжки 20,5 м. Він містив близько 900 рецептів засобів проти різних хвороб. У кожному випадку рекомендувалися певні ліки.

Знання передавалися від старшого покоління до молодшого в заснованих здебільшого при храмах спеціальних школах. Там здобували освіту хлопчики, а часом і дівчата. Навчання починалося з п'ятирічного віку і тривало 12 років. Молодші школярі писали на черепках розбитого посуду. Із часом їм довіряли і папірус. На ньому писали загостреними очеретяними паличками чорною фарбою. Єгиптяни на письмі не відокремлювали слів, тому знайти початок речення було складно. Відтак у пеналі була і червона фарба, якою розпочинали новий абзац. Звідси походить вислів: *«почати з червоного рядка»*.

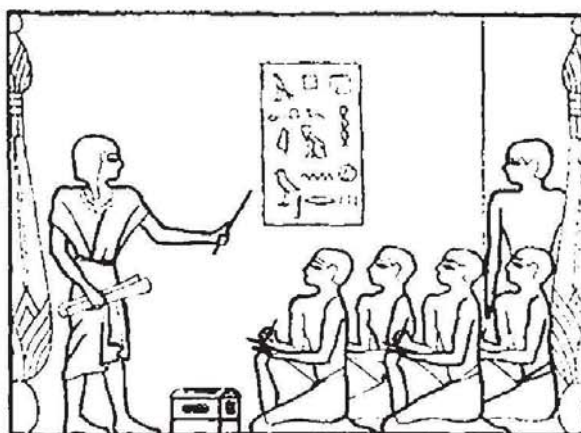
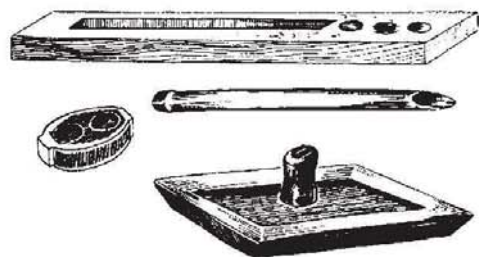
Лікування хворих
(давньоєгипетське зображення)

Що можна дізнатися про школу в Стародавньому Єгипті із зображень і документа?

Повчання учням Стародавнього Єгипту

Мені кажуть, що ти занедбуєш навчання, віддаєшся розвагам, вештаєшся вулицями... Ти схожий на молитовню без бога, на дім без хліба. Тебе вчать співати під флейту... Я зв'яжу тобі ноги, якщо ти будеш вештатися вулицями, і поб'ю батоном із шкіри гіпототама... Ставай на своє місце! Книжки вже лежать перед твоїми товаришами... Читай старанно книгу... Не проводи дня без діла, інакше горе твоєму тілу!...

Перевірте засвоєне на уроці

1. Як з'явилася і розвинулася писемність у Єгипті?
2. Навіщо єгиптянам потрібні були знання з геометрії й астрономії?
3. Як ви думаєте, чому писмо в Єгипті виникло приблизно водночас зі створенням єдиної держави?
4. Як виникнення писемності, освіти, поширення наукових знань вплинули на розвиток давньоєгипетського суспільства? Чому ви так думаєте?

Домашнє завдання

1. Уявіть себе археологами, що розшукали невідому гробницю фараона. Які висновки про життя єгиптян ви могли б зробити на основі такої знахідки?

1

2

3

4

Скарби з піраміди фараона Тутанхамона:
 1 — золота погребальна маска Тутанхамона;
 2 — погребальний саркофаг Тутанхамона;
 3–4 — золотий трон Тутанхамона

2. Порівняйте навчання в давньоєгипетській і сучасній українській школі. Чим воно принципово відрізняється? Чи є у них щось спільне?

Готуємося до практичного заняття

Пригадайте, що таке міфи. Які міфи Стародавнього Єгипту ви читали на уроках літературного читання в початковій школі, а також світової літератури в цьому навчальному році?

§ 14. Практичне заняття. У ЧОМУ ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЇ І МІФІВ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

1. РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ ДАВНІХ ЄГИПТЯН

Спираючись на зображення і текст, заповніть у зошиті таблицю.

Єгипетські боги	Як їх зображували	Які сили природи і життя людей уособлювали
-----------------	-------------------	--

Хепі

Геб

Тот

Бастет

Анубіс

Маат

Кожне явище природи, небесне світило єгиптяни пов'язували з окремими богами, які повсякчас були поряд із людиною, допомагаючи їй або, навпаки, караючи.

Добробут єгиптян повністю залежав від Нілу. Бога ріки звали Хепі, й усі жителі країни дуже його шанували і часто зображували у вигляді двох божеств, які символізували зв'язок між Верхнім і Нижнім Єгиптом.

Богиня неба Нут
(давньоєгипетське зображення)

Бог землі Геб носив на собі рослини, що ростуть з його спини, а також із нього витікав потік чистої води. А богиня неба Нут в уявленні єгиптян була величезною прекрасною коровою. Її темне тіло вкривали зірки, які вона щодня ковтала, аби потім народити їх знову. Так єгиптяни уявляли зміну дня і ночі.

Бог мудрості й Місяця Тот мав голову священного птаха Ібіса. Це він навчив людей читати і писати; володів часом, розділивши його на роки, місяці, дні, знав йому рахунок. А богиню радості Бастёт — чорну кішку — особливо поважали жінки, адже вона була заступницею їхньої вроди.

Покровителя мертвих і хранителя отрут і ліків бога Анубіса зображували у вигляді тіла людини з головою шакала. Вважалося, що він створив першу мумію і навчив людей цього ремесла. Маат — богиня правосуддя і гармонії — брала участь у творенні Всесвіту та в суді Осіріса — бога підземного царства.

— Реформа — перетворення,
— зміна, нововведення.

У середині XIV ст. до н.е. єгипетський фараон Аменхотеп IV провів релігійну *реформу*: відмовився шанувати старих богів і проголосив єдиним божеством Єгипту Атона, бога життя і світла. Це була чи не перша спроба у світовій історії запровадити єдинобожжя як державну релігію. Аменхотеп IV змінив своє ім'я на Ехнатон, що означає «угодний Атону». Велику роль поряд з Ехнатоном відігравала його дружина — вродлива і розумна цариця Нефертіті.

Після смерті Ехнатона його нововведення відмінили.

1 — фараон-реформатор Ехнатон;
2 — родина Ехнатона поклоняється богу Атону; 3 — цариця Нефертіті

2. МІФИ ДАВНІХ ЄГИПТЯН

Міф (від давньогрецького — казка, переказ, оповідання) — розповідь, що відображає уявлення людей про навколишній світ і його походження, богів і героїв, місце людини у Всесвіті.

Прочитайте уривки з давньоєгипетських міфів і обговоріть у загальному колі, які явища природи та життя людей у них пояснюються.

1) Спочатку серед первісних вод безмежного Океану з'явився пагорб. То був єдиний клаптик землі посеред неозорих вод, які невідомо звідки витікали і невідомо куди текли. І от на цьому пагорбі розкрилась дивовижна квітка лотоса*. Коли вона розтулила свої пелюстки, виявилось, що там було сховане мале дитя, якому судилося стати богом Сонця на ім'я Ра. Від дитини і справді йшло таке сліпуче сяйво, що Всесвіт, який досі перебував у п'їтмі, враз освітився й ожив.

Ра (Амон та Амон-Ра)

2) Бог сонця Ра — найголовніший з-поміж інших богів, щоночі веде жорстоку боротьбу зі змієм п'їтми Апопом. Змій щовечора випиває підземні води Нілу, аби Ра на своєму човні не зміг вчасно приплисти до людей і освітити ранок. І хоча Ра щоразу перемагає, двобій постійно повторюється.

3) Осіріс був сином бога землі та богині неба. Він став першим царем у Єгипті, а його дружина Ізіда — першою царицею. Осіріс навчив єгиптян землеробству і виноградарству, будіванню міст, видобуванню мідної і золотої руди, мистецтву лікування і грамоті. В Осіріса був молодший брат *Сет*, бог зла і руйнувань, — володар пустелі, гарячого вітру й солоної води. Він ненавидів брата й одного разу, заманивши в пастку, вбив його. Але Осіріс воскреснув із мертвих.

Коли під впливом гарячого суховію з пустелі природа завмирала, то всі вважали це справою Сета. А коли розливалися води Нілу, зеленіли поля і дерева — це знову оживав (воскресав) Осіріс, цар і суддя в царстві мертвих.

Перевірте засвоєне на уроці

Продовжіть речення: «Сьогодні на уроці я навчився (навчилася) ... Тепер я знаю, що ...».

* *Лотос* — водяна трав'яниста рослина, що має великі, дуже гарні квітки. У Стародавньому Єгипті вважалася священною.

Тема 2. ЦИВІЛІЗАЦІЇ ПЕРЕДНЬОЇ* ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ. КІМЕРІЙСЬКО- СКІФСЬКИЙ СВІТ

§ 15. У ЧОМУ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВ ДВОРІЧЧЯ

1. ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ І ПРИРОДА ДВОРІЧЧЯ

Знайдіть на карті й покажіть територію Дворіччя, про яку йдеться в тексті параграфа. Зробіть припущення: як географічне положення і природні умови могли впливати на спосіб життя населення цієї території? Порівняйте ваші припущення з текстом, поданим нижче.

З південних схилів Кавказьких гір беруть свій початок дві великі річки — *Тигр* і *Євфрат*, що впадають у Перську затоку. Землі в середній і нижній течії цих двох річок називають *Дворіччям*, а країну, що була там розташована, — *Месопотамією* (або *Межиріччям*).

Кліматичні умови Дворіччя були суворішими, ніж у Єгипті. Улітку на його півдні спека сягала $+50^{\circ}\text{C}$ у затінку, а засушливими були 7–8 місяців на рік.

Узимку зливи на 3–4 місяці перетворювали долину на суцільне болото.

Люди оселилися на цій негостинній землі лише завдяки Тигру та Євфрату, які несли в пустелю життєдайну вологу. Однак, на відміну від Нілу, розливи цих річок були короткими, бурхливими і часто

ДВОРІЧЧЯ В ДАВНИНУ

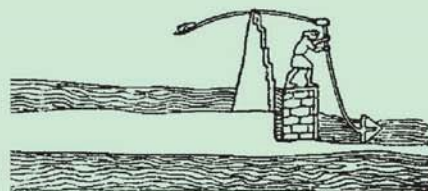
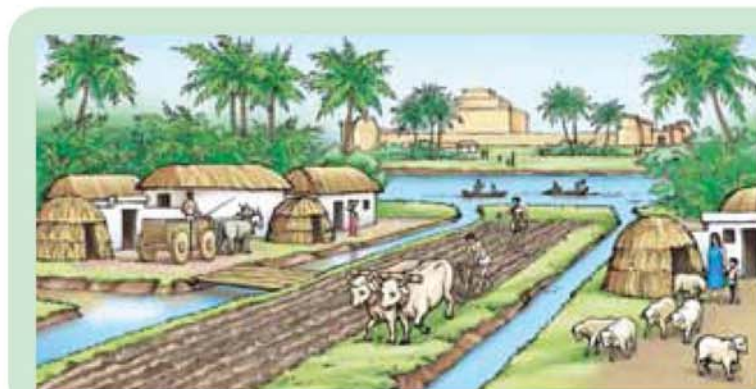
* *Передня Азія* (або *Західна Азія*) — частина Азії, яка охоплює півострів Мала Азія, Вірменське та більшу частину Іранського нагір'я, Дворіччя, Аравійський півострів.

несподіваними. Під час припливу, коли вода в Перській затоці підіймалася, води річок заливали все навкруги. Тому саме в Дворіччі виник міф про Всесвітній потоп, який знищив майже все на Землі.

Утім, коли вода поступово спадала, залишався товстий шар родючого мулу. Не відступаючи перед труднощами, люди будували канали для відведення води під час повеней, штучні насипи, дамби, водойми і шадуфи, за допомогою яких зрошували поля в спеку. Наполеглива праця населення Дворіччя перетворила цю річкову долину на квітучий край, де збирали високі врожаї зернових культур, овочів і фруктів.

На основі ілюстрацій і ваших знань порівняйте природні умови Єгипту і Дворіччя. Поміркуйте, як винайдення шадуфа вплинуло на розвиток землеробства.

1 — селище давніх шумерів;
2 — зрошення полів Дворіччя шадуфами (малюнок із шумерського рельєфу)

2. СПОСІБ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ДВОРІЧЧЯ

В III–II тис. до н.е.

Що могло зацікавити мандрівників у Дворіччі?

У другій половині IV тис. до н.е. долину Тигру та Євфрату заселили племена шумерів й аккадців, які створили держави Шумер і Аккад. Згодом ці країни об'єдналися в могутнє *Шумеро-Аккадське царство*. Основними заняттями його мешканців були землеробство і скотарство. Вирощували у Дворіччі зернові культури — ячмінь, пшеницю, що давали врожаї двічі на рік, а також овочі — часник, цибулю, огірки, горох тощо. Саме місцеві хлібороби винайшли *плуг*, яким було зручно орати ґрунт.

Основним плодовим деревом Дворіччя була фінікова пальма, яку називали «деревом життя». З фініків виготовляли різні солодоці й борошно, кісточку використовували як паливо, з волокон кори плели мотузки і виготовляли кошики. Вирощували також яблуні, гранатові дерева.

Мешканці Дворіччя розводили дрібну та велику рогату худобу, домашню птицю. Також займалися полюванням та рибальством.

Каменю, металів і лісу в Дворіччі не було. Місцеві мешканці мали в достатку лише глину й очерет, які широко використовувалися в повсякденному побуті. Житлові будинки, храми, палаци споруджували з глиняної цегли, яку не обпалювали, а просто висушували на сонці. Ці споруди не руйнувались, бо їх будували з дуже товстими стінами. Так, наприклад, по верхівці міської стіни міг би спокійно проїхати віз. У побудованих з такої цегли будинках улітку було прохолодно, а взимку — тепло.

Із глини виготовляли багато різних речей: діжки, посуд, дитячі іграшки, серпи з кам'яними зубцями і навіть — цвяхи. Тож не дивно, що й основним матеріалом для письма стала глина. Мешканці Дворіччя навчилися писати гострою прямокутною паличкою на маленьких плитках-табличках. Саме тут з'явилися глиняні конверти, у які вкладали глиняні листи. На вогкій поверхні плиток можна було легко витискувати окремі рисочки — *клинці*. Тому писемність жителів Стародавнього Дворіччя називають **клинотисом**.

Клинотис — тип письма жителів Дворіччя, у якому кожний знак складався з кількох клинців. Він позначав або окремий склад, або ціле слово, як і єгипетський ієрогліф.

На основі тексту і зображень складіть розповідь про основні заняття мешканців Дворіччя.

1 — доїння корів у храмовому господарстві; 2 — ремісники-гончарі (перламутрові інкрустації); 3 — клинотисна глиняна табличка

Давні шумери й аккадці були вправними ремісниками. Їхні вироби, а також зерно, вовна, тканини й фініки вимінювалися в інших народів на дерево, будівельний камінь і метали.

Шумери й аккадці заснували багато міст-держав: Ур, Урук, Ерідун, Лагаш, Аккад та інші. Кожне з них мало свої закони, органи управління і військо. У центрі височів головний храм — *зигурат*. Він мав вигляд ступінчастої вежі й присвячувався богу — покровителю міста.

Місто-держάва — держава, яка складається з міста та навколишньої території.

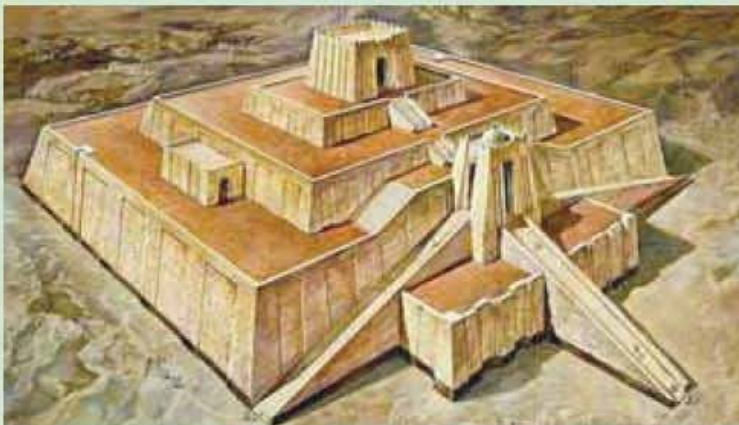
На основі тексту й ілюстрацій поясніть, як виглядало місто-держава.

Залишки міста-держави Ур
(сучасне фото)

Місто-держава Урук
(сучасна історична реконструкція)

Шумерський зигурат
(сучасний вигляд та історична реконструкція)

Статуетка царя Гудеа —
правителя міста Лагаш

3. ПІДНЕСЕННЯ ВАВИЛОНА ЗА ЧАСІВ ХАММУРАПІ

Чому Хаммурапі називають великим діячем свого часу?

Міста Стародавнього Дворіччя тривалий час воювали між собою — кому з них бути головним. На початку II тис. до н.е. з півночі на Дворіччя здійснили напад кочові племена амореїв, які захопили країну Аккад і на її півдні заснували нову столицю під назвою Бабілу або Бабілім («Ворота божі»). Пізніше греки назвали це місто *Вавилон*, а всю країну — *Вавилонією*.

Найбільшої могутності Вавилон досягає у II тис. до н.е. за царя *Хаммурапі*, який правив у 1792–1750 рр. до н.е. Він перетворив Вавилон на могутню державу. За його правління Вавилонське царство мало величезну територію, що тримала під своїм контролем найважливіші торговельні шляхи. А ім'я Хаммурапі навіть згадується в Біблії.

Хаммурапі піклувався про свою державу та її розвиток. Він створив митну службу, що збирала податки до державної скарбниці. За його наказом упорядковували старі та будували нові зрошувальні канали. Найбільший з них навіть мав назву «Хаммурапі — Благословення народів». Влада царя була абсолютною й незаперечною, бо ґрунтувалася на вірі, що верховний правитель близький до богів й одержує владу з їхніх рук. Ціла армія писарів, наглядачів, збирачів податків, суддів, охоронців пильнувала за порядком у державі.

Проте ім'я Хаммурапі уславилася насамперед завдяки першим в історії людства писаним **законам**.

Хаммурапі

Закон — це письмовий документ, у якому закріплено загальні правила поведінки, що врегульовують відносини між людьми в державі.

Закони Хаммурапі було викарбувано на великому полірованому стовпі з чорного каменю. На верхівці стовпа було зображено самого Хаммурапі, якому бог Сонця і правосуддя передає мудрі закони. Усього на стовпі записано майже 300 законів. Вони були суворими і навіть жорстокими, але завдяки їм вавилонське суспільство змогло вижити в тогочасних умовах.

Проаналізуйте текст законів. Що нового ви дізналися з них про життя у Вавилоні?

Із законів Хаммурапі

Якщо людина найме корабельника і судно, завантажить його хлібом, вівною, олією, фініками чи яким іншим вантажем, а цей корабельник буде необережним і потопить судно чи пошкодить те, що міститься на ньому, то корабельник повинен відшкодувати судно, яке він пошкодив, і все, що він пошкодив на ньому.

Якщо людина намагатиметься укріпити греблю свого поля, і, внаслідок того, що гребля не була укріплена, станеться прорив, а водою буде затоплено землю общини, то людина, в греблі якої відбувся прорив, повинна відшкодувати хліб, який вона знищила.

Якщо чоловік виб'є іншому око чи зламає руку, то йому треба зробити те саме.

Стовп із законами Хаммурапі
(з експозиції музею Лувр, Франція)

Перевірте засвоєне на уроці

1. Який всесвітньо відомий міф виник у Дворіччі? Чому?
2. Як ви думаєте, чому селян називали годувальниками держави?
3. Який матеріал був найпоширенішим у Дворіччі? Наведіть приклади його використання.
4. Поясніть, що таке місто-держава.
5. Який цар Вавилону прославився найбільше і чому?
6. У вступі до законів цар Хаммурапі проголошує мету: «Дати сяяти справедливості в країні, щоб знищити беззаконня і зло, аби сильний не гнобив слабшого». Про кого турбувався Хаммурапі у своїх законах?

Домашнє завдання

1. Вправи з «історичної математики»:
  - а) Час правління Хаммурапі припадає на першу чи другу половину XVIII ст. до н.е.?
  - б) Що було раніше: правління Хаммурапі у Вавилонській державі чи Тутмоса III в Єгипті? На скільки?
2. Що в законах Хаммурапі здається вам справедливим, а що — несправедливим?

§ 16. ЯК РОЗВИВАЛИСЬ У ДАВНИНУ ФІНІКІЯ Й ПАЛЕСТИНА

1. ЖИТТЯ У ФІНІКІЙСЬКИХ МІСТАХ-ДЕРЖАВАХ

Знайдіть на карті територію Фінікії. Охарактеризуйте її географічне положення. Чому основними заняттями фінікійців були торгівля, мореплавство і ремесло?

БЛИЗЬКИЙ СХІД

У давнину на східному узбережжі Середземного моря виникли поселення *фінікійців*. Країна, яку вони населяли, називалася *Фінікією*.

Місце розташування Фінікії було надзвичайно зручним, оскільки тут сходилися караванні та морські торгові шляхи із Дворіччя, Єгипту, Греції та інших країн. Міста і селища виникали по береговій лінії. Це було пов'язано з основними заняттями фінікійців — мореплавством, рибальством, торгівлею.

У Фінікії не було великих річок і долин із родючими ґрунтами. Але Ліванські гори славилися кедровими та дубовими лісами. Місцеві жителі — вправні садівники — вирощували виноград й оливкові дерева.

Із часом фінікійські поселення перетворилися на багаті торгові міста-держави, найбільші з яких — *Бібл*, *Тір* та *Сідон*. Вони торгували тканинами, привезе-

ними з Єгипту, вином із Сідона, олією з Тіра, кедром із Ліванських гір, сушеною рибою, а також «живим товаром» — рабами.

Далеко за межами країни славилися виробники фінікійських ремісників. Тут виготовляли скло різноманітних сортів, яке використовували для прикрас, коштовних флакончиків для пахоців тощо. Але найбільше з фінікійських товарів цінувалася пурпурова фарба. Досвідчені плавці пірнали на дно моря і, ризикуючи життям, знаходили пурпурові мушлі. З кожного молюска витискали краплину дорогоцінної рідини для фарбування тканин у різні відтінки цього кольору. Забарвлення не втрачало яскравості навіть після багаторазового прання.

Фінікійські купці вели торговельні записи. Однак користуватися для цього клинописом чи ієрогліфами було незручно, тому на основі єгипетського скоропису вони створили свій алфавіт. Він був дуже простий, мав 22 літери для позначення лише приголосних звуків. Учені переконані, що від фінікійського походять алфавіти всіх європейських народів, зокрема й українська абетка.

На основі тексту та ілюстрацій розкажіть про заняття фінікійців.

Пурпурова мушля

	Від якого слова	
Г	верблюд	Г
Д	двері	Д
К	долоня	К
М	вода	М
Р	голова	Р

Літери фінікійського алфавіту

Фінікійське місто (сучасна історична реконструкція)

Фінікійська торгівля: вважається, що саме фінікійці винайшли гроші (сучасний малюнок)

2. ФІНІКІЙСЬКІ КОЛОНІЇ

У чому особливості фінікійських кораблів? Чому давні фінікійці почали колонізацію інших земель?

Фінікійські мореплавці вважалися найкращими у світі. Кораблі ходили під вітрилами і на веслах. Існують припущення, що на своїх кораблях фінікійці першими обігнули Африку.

Постійно відвідуючи одні й ті самі краї, фінікійські мореплавці заснували там свої поселення — **колонії**.

Фінікійський корабель
(сучасна реконструкція)

Колонія — поселення людей за межами своєї країни.

Колонізація — переселення людей на вільні землі та створення там нових поселень.

Мешканці колоній — колоністи — підтримували відносини з населенням навколишніх земель, щоб мати потрібні товари. У XI–VI ст. до н.е. поступово відбувалася **колонізація** фінікійцями узбережжя й островів Середземного моря, а згодом й інших територій. Найвідомішою фінікійською колонією було місто **Карфаген** на півночі Африки.

Визначте за допомогою карти-схеми основні напрямки фінікійської колонізації та назвіть її основні райони.

Освоєння далеких заморських земель рідко приводило до встановлення над ними фінікійського панування. Колонії фінікійських міст, як правило, ставали незалежними від своїх метрополій і лише підтримували з ними дружні зв'язки.

Метрополія (від грецького — «материнське місто») — місто, що заснувало колонію.

3. ІЗРАЇЛЬСЬКО-ІУДЕЙСЬКЕ ЦАРСТВО

На основі тексту визначте і запишіть основні етапи історії Ізраїльсько-Іудейського царства.

На східному узбережжі Середземного моря розташована Палестина. Свою назву ця земля отримала від давніх мешканців — *філістимлян*.

— Саме слово «евреї» означає «люди-зарічани», адже вони переселилися сюди з-за річки Євфрат.

Чотири тисячі років тому до Палестини прийшли *еврейські кочові племена*.

В XI ст. до н.е. цар *Саул* об'єднав єврейські племена та заснував

Ізраїльське царство. За розмірами воно було невеликим, його населення займалося землеробством, розводило худобу.

Одночасно з Ізраїльським у південній частині Палестини виникло Іудейське царство. За легендою, його заснував цар *Давід*, що царював близько 1005–965 рр. до н.е.

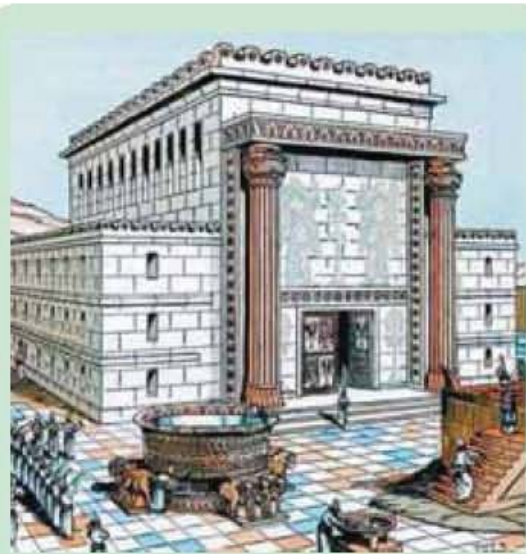
Після смерті Саула Давид об'єднав обидві держави в *Ізраїльсько-Іудейське царство*. Він оволодів Єрусалимом і зробив його столицею. Відтоді Єрусалим і гору Сіон почали називати «містом Давида». Сюди було перенесено святині, переселилися жерці та священики.

Яке враження справляє на вас храм Соломона? Чому?

Син царя Давида — *Соломон*, який правив у X ст. до н.е., уславився своєю мудрістю. Він уже не вів кровопролитних воєн, як Саул чи Давид, а мирно розбудовував свою державу. На четвертий рік свого царювання Соломон почав будувати в Єрусалимі великий храм єдиному богу євреїв — *Ягве*. Сім років тривало будівництво, на якому працювали сотні робітників.

Після смерті Соломона держава розпалася на дві частини: *Ізраїль* та *Іудею*. Довготривала війна між ними послабила обидві країни, і вони стали легкою здобиччю для завойовників.

Храм Соломона
(сучасна історична реконструкція)

4. БІБЛІЯ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Чому Біблію можна вважати історичним джерелом?

Назва цієї священної книги походить від міста *Бібл*, куди завозили *папірус* (грецькою — «біблос»).

Біблія (від грецького — збірка книжок) — Святе Писання, священна книга усіх християн, у якій викладено історію створення Богом Всесвіту та людини. У Біблії знайшли відображення багато історичних подій. Біблія поділяється на дві частини: Старий Заповіт і Новий Заповіт.

Пророк — людина, що пророкує (проголошує, сповіщає) людям слова Бога.

Біблія складається з окремих книг, створених різними авторами. Важливу роль у створенні Святого Писання відіграли *пророки*.

Серед Біблійних пророків найвідоміші — Мойсей, Давид, Соломон та інші.

Найдавнішою частиною Біблії є Старий Заповіт, що містить перекази стародавніх євреїв, роздуми мудреців, розповіді про закони та звичаї.

Прочитайте уривки із Старого Заповіту і скажіть, які людські чесноти цінувалися і які вади засуджувались у давнину. Порівняйте, як до цих рис люди ставляться сьогодні.

З повчань Соломонових

Якщо хтось відплачує злом за добро, — не відступить лихо з його дому.
Лінощі сон накидають, і лінива душа голодує.

Серце своє зверни до навчання, а вуха свої — до розумних речей.
Хто яму іншому копає, сам у неї впаде.

Хто сміється з убогого, той ображає свого Творця.

Хто радіє з чужого нещастя, той буде покараний Творцем.

Тривалий час вважалося, що Біблія — це лише зібрання релігійних правил й оповідок. Із часом історики підтвердили окремі факти, згадані в Біблії: археологами були знайдені стародавні міста, наприклад, Ур, Єрихон, Вавилон, глиняні таблички, що містять історію Всесвітнього потоцу, а також поеми про створення світу. Деякі держави, що згадуються в Старому Заповіті, зокрема Ассирія, до археологічних розкопок XIX–XX ст. були відомі лише з тексту Біблії.

У Виблії є й відомості про історію Стародавньої Палестини, про життя єврейського народу, його стосунки із сусідніми державами — Вавилоном, Ассирією та навіть Римом. Таким чином, Виблію можна вважати надзвичайно цінним історичним джерелом. Проте слід пам'ятати, що в тексті Старого Заповіту зустрічається чимало суперечностей. Тому вчені по-різному оцінюють деяку інформацію, подану в Виблії.

Перевірте засвоєне на уроці

1. З якою метою фінікійці засновували колонії?
2. Які два царства утворилися в XI–X ст. до н.е. на східному узбережжі Середземного моря? Хто об'єднав їх?
3. Назвіть найважливіші винаходи фінікійців.
4. Чим відрізнялося правління Соломона від попереднього періоду історії Ізраїльсько-їудейського царства?
5. Доведіть, що Виблію можна вважати історичним джерелом.

Домашнє завдання

Прочитайте оповідання про суд Соломона. Як ви вважаєте, чи справедливим було Соломонове рішення? Свою думку обґрунтуйте.

Суд Соломона

Одного разу до Соломона прийшли дві жінки з немовлятами на руках. Одне немовля було живе, а інше — мертве. Жінки кричали і сварилися між собою. Кожна кричала, що живе немовля — її дитина, і не можна було розібрати, чиє ж воно насправді. Цар Соломон наказав принести меча і розрубати надвое живу дитину, а тоді віддати половину одній, а половину іншій жінці. Одна жінка спокійно сказала: «Нехай не буде ні їй, ні мені — рубайте!» Друга жінка, як тільки почула це, злякано закричала: «Пане мій, благаю, не вбивай дитя, віддай його тій жінці живим!» Тоді цар Соломон показав на неї і сказав: «Віддайте живе дитя їй, бо вона — його мати».

Рафаель. Суд Соломона (фреска)

§ 17. ЯКОЮ БУЛА ПЕРЕДНЯ АЗІЯ В I тис. до н.е.

1. УТВОРЕННЯ Й РОЗКВІТ НОВО-АССИРІЙСЬКОГО ЦАРСТВА

На чому трималася могутність Стародавньої Ассирії?

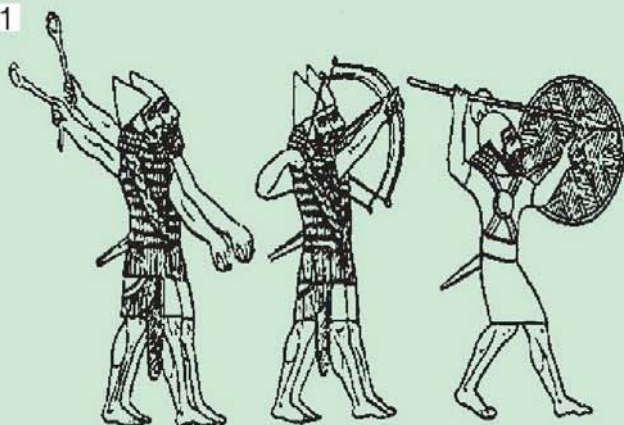
Ассірією в стародавні часи називали північну частину Дворіччя. Спочатку Ассирія була невеликою державою, тому її неодноразово підкорювали сильніші сусіди. Це спонукало країну до створення потужної боєздатної армії.

Армія Ассирії складалася з колісничних, кіннотників та піхотинців. Кіннота у взаємодії з бойовими колісницями завдавала блискавичних і несподіваних ударів по ворогу.

На основі тексту й ілюстрацій зробіть припущення, чому ассирійська армія вважалася найсильнішою.

1

2

1 — ассирійські воїни;
2 — колісниця ассирійського царя;
(малюнки з ассирійських рельєфів)

Протягом IX–VII ст. до н.е. ассирійські царі завоювали значні території в Азії й навіть Єгипет і заснували *Ново-Ассирійське царство*. Столицею царства було місто *Ніневія*, яке ще називали «лігвом левів» або «містом крові».

Руйнуючи чужі міста та палаци, ассирійські правителі будували та упорядковували свої з величезною розкішшю.

Опишіть за сучасною реконструкцією та давньою скульптурою, як виглядала Ніневія. Що дозволило побудувати її так велично?

Місто Ніневія
(сучасна комп'ютерна реконструкція)

Один із крилатих биків,
що охороняв царський палац

Найосвіченішим з асирійських царів вважається **Ашшурбанипал**, який правив приблизно в 669–627 рр. до н.е. За його наказом у палац звозили не тільки коштовності, а й глиняні таблички-«книжки». Так було зібрано величезну бібліотеку, що вціліла навіть після захоплення Ніневії і під час пожежі. Вона була знайдена під час розкопок уже в XIX ст.

Утім, постійні війни знесли Ассирію. Країну звідусіль оточувала ненависть завойованих народів. У 612 р. до н.е. Ніневію було взято штурмом і зруйновано вавилонянами. Колись могутнє Ново-Ассирійське царство припинило своє існування.

2. НОВО-ВАВИЛОНСЬКЕ (ХАЛДЕЙСЬКЕ) ЦАРСТВО

Чим в історії відоме Ново-Вавилонське царство?

Після підкорення Ассирії утворилося *Ново-Вавилонське, або Халдейське**, царство.

Найвідомішим царем Халдейського царства був **Навуходоносор II**, за правління якого (605–562 рр. до н.е.) столиця держави Вавилон переживала нове піднесення.

Вавилон розташовувався на обох берегах Євфрату, що були з'єднані мостом, дерев'яна частина якого на ніч розсувалася. За підрахунками вчених, у ньому на той час налічувалося щонайменше

* *Халдеї* — назва напівкочових племен з берегів Перської затоки, що були при владі у Вавилонії під час її боротьби з Ассирією.

200 тисяч мешканців. Через місто проходила широка Дорога процесій. Вона починалася біля головних воріт, названих на честь богині Іштар. Башти воріт та стіни будинків на цій дорозі були облицьовані полив'яною плиткою із зображеннями різних тварин — биків, левів, драконів.

Поблизу воріт був розташований царський палац із «висячими садами», де зростали різноманітні дерева, кущі, квіти. «Висячими» їх називали тому, що їх розміщували на відкритих кам'яних плитах, покладених уступами на міцні цегляні склепіння. Навуходоносор наказав побудувати їх для своєї улюбленої дружини, яка сумувала за горами й лісами своєї батьківщини. «Висячі сади» викликали захоплення в усіх, хто їх бачив. Греки вважали їх одним із Чудес світу.

У центрі міста підносилася Вавилонська вежа. Її висота становила 91 м. Вавилоняни вірили, що вона поєднує землю з небом, і називали її «храмом наріжного каменя небес і землі».

Розкажіть про стародавній Вавилон та його пам'ятки.

Ворота богині Іштар у Вавилоні
(сучасна реконструкція)

Фрагмент оздоблення
воріт богині Іштар

Висячі сади Вавилона
(сучасна історична реконструкція)

Пітер Брейгель Старший.
Вавилонська вежа

У VI ст. до н.е. племена персів напали на Вавилон. Зрадники відчинили ворота, і неприступне місто було взято.

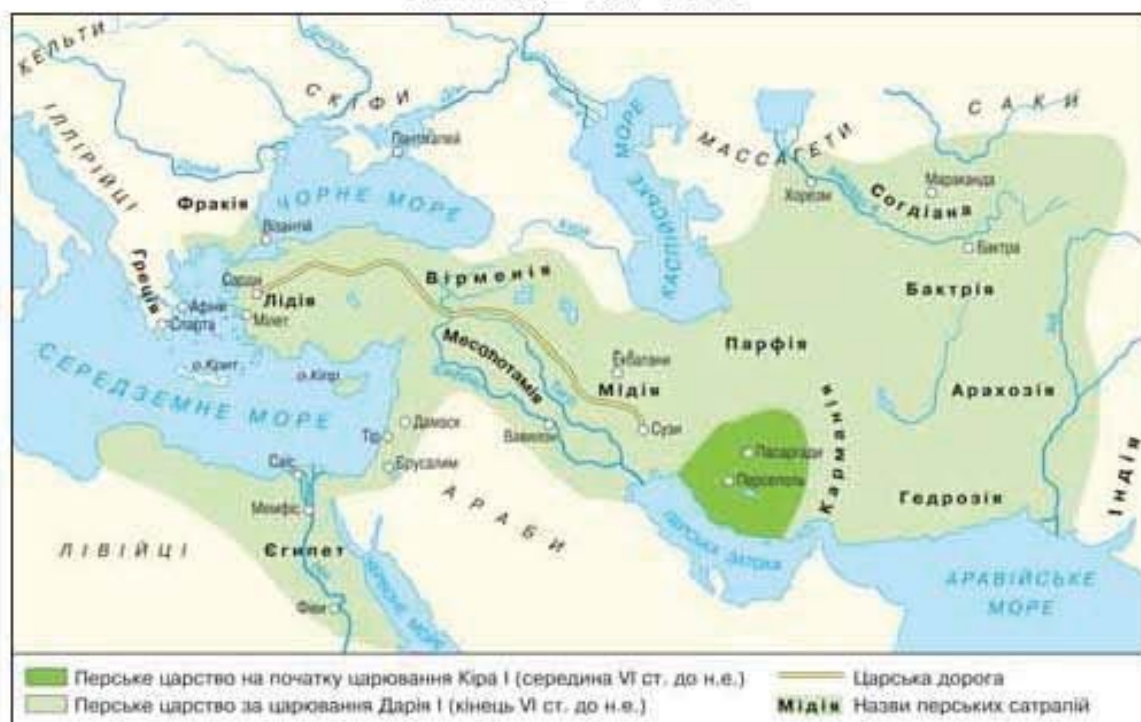
3. ПЕРСЬКЕ ЦАРСТВО

На основі тексту і карти визначте країни, що входили до Перського царства. Які народи межували з ним? Як було влаштовано управління Персією?

На схід від Вавилонії простягається Іранське нагір'я. У стародавньому світі його населяли численні племена та народності: мідійці, перси та ін. У VI ст. до н.е. перський правитель *Кір II Великий*, з династії* *Ахеменідів*, створив сильне військо і підкорив значну частину Передньої Азії. Його держава простягалася від кордонів Індії на сході до грецьких міст на заході. Уже після загибелі Кіра II персами було завойовано Єгипет. У результаті виникло *Перське царство*, що об'єднало під своєю владою велику кількість народів і держав.

ПЕРСЬКЕ ЦАРСТВО

Найбільшої могутності Персія досягла за *Дарія I*, який правив у 522–486 рр. до н.е. Він поділив країну на 20 окремих областей — *сатрапій***.

* *Династія* — правителі, які змінюють одне одного на троні в державі за правом успадкування або спорідненості.

** Підкорені країни вважалися окремими *сатрапіями*. Так, Вавилонія — це одна сатрапія, Єгипет — інша. Кілька сатрапій було утворено в Малій Азії.

Дарій I на троні
(рельєф із гробниці
перського правителя)

Дарій I чітко визначив податки для кожної сатрапії. Він увів єдину для всієї держави монету — золотий дарік.

Щоб полегшити зв'язки між різними частинами великої держави, прокладалися широкі, вимощені каменем шляхи. Скрізь у країні будували палаци, храми і мости. У перського царя було навіть кілька столиць: на території самої Персії — Персеполь, у Дворіччі — Вавилон та інші. І він мешкав то в одній столиці, то в іншій.

Цар оточував себе розкішшю. У нього було 10 тисяч охоронців, яких називали безсмертними, тому що їхня кількість завжди залишалася незмінною. Якщо охоронець гинув, на його місце відразу добирали іншого.

Незважаючи на свою міць у IV ст. до н.е., величезна держава персів була підкорена військами **Александра Македонського**.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Як Ассирія стала могутньою імперією?
2. За правління якого царя Ново-Вавилонське царство досягло свого розквіту?
3. У який період Перська держава досягає найбільшої могутності?
4. Яка архітектурна споруда Вавилону, на вашу думку, уособлювала могутність держави? Поясніть, чому ви так вважаєте.

Домашнє завдання

1. *Вправа з «історичної математики»:* чи міг Дарій I листуватися з єгипетським фараоном Тутмосом III? Свою відповідь аргументуйте.
2. Складіть невелику історичну розповідь (9–10 речень) «Екскурсія Вавилоном часів Навуходоносора II». Крім тексту підручника, бажано використати додаткову літературу, інтернет-джерела.

§ 18. ХТО І ЯК ПРОЖИВАВ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ В ЗАЛІЗНОМУ ВІЦІ

1. КІМЕРІЙЦІ — ПЕРШІ КОЧОВИКИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

У чому були особливості способу життя кімерійців?

У I тис. до н.е. на території сучасної України поширюються знаряддя праці та зброя із заліза, міцнішого і дешевшого за інші метали. Початок використання заліза мав величезне значення для розвитку людства в цілому і народів, які мешкали на теренах сучасної України, зокрема.

Якими давні митці зобразили кімерійців?

Творцями першої кочової культури в Північному Причорномор'ї були *кімерійці*. Ці кочові племена панували в IX–VII ст. до н.е. в Причорноморських степах. Вони — перша група племен, що населяли територію сучасної України, чия назва нам відома. Хоча власної писемності не мали, про них згадується в писемних джерелах інших народів — греків, асирійців, вавилонян. В «Іліаді»* про кімерійців розповідається як про «дивних доярів кобилиць, млекоїдів, бідних і найсправедливіших із смертних».

Кам'яний рельєф із палацу асирійського царя (вважається, що на ньому зображені саме кімерійці)

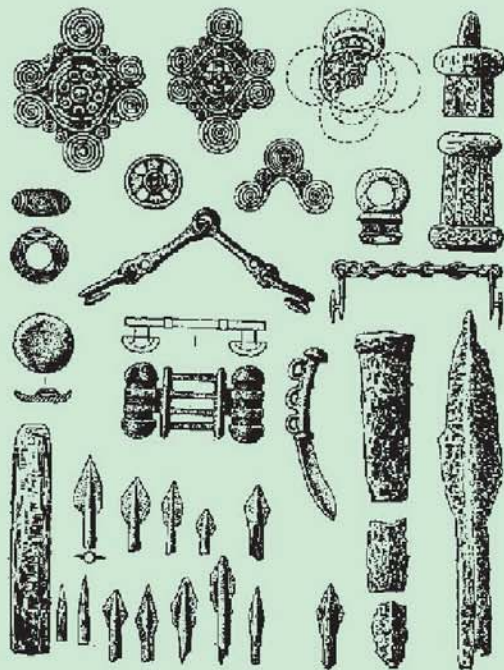
Кімерійці вміли виготовляти залізні знаряддя праці та зброю. Проте найбільшим їхнім багатством завжди була худоба, а основою господарства — розведення коней. Кочовики постійно мандрували степом: чоловіки — верхи на конях, жінки та діти — в кибитках, що були запряжені волами. Таке життя було сповнене

* «Іліада» — всесвітньо відома поема давньогрецького поета Гомера, де розповідається про війну греків проти Троянського царства.

несподіванок і небезпеки. До того ж, скотарство не завжди забезпечувало кімерійців усім необхідним, тому війна для них ставала ще одним способом виживання.

Спираючись на текст і зображення, розкажіть про спосіб життя кімерійців.

Археологічні знахідки з кімерійських поховань

Кімерійці (малюнок на вазі VI ст. до н.е.)

Кімерійська ремінна золота бляшка

Основа кімерійського війська — це могутні кінні загони, що склалися з воїнів, озброєних далекобійними луками, мечами (довжина яких сягала 1 м), булавами, молотами. Проте, якою грізною не була б військова сила кімерійців, у VII ст. до н.е. їх витіснили інші кочовики — *скіфи*. Щоправда, як припускають учені, частина кімерійців лишилася на місці та злилася зі скіфами.

2. ЖИТТЯ І ВІЙНИ СКІФІВ

Які історичні пам'ятки залишили скіфи на території сучасної України?

Скіфи, як і кімерійці, були іраномовним народом. Вони вели кочове життя, тому багатство скіфа визначалося кількістю худоби. Догляд за худобою та війна — дві справи, шановані скіфами понад усе. Недаремно в скіфських похованнях археологи найчастіше знаходять рештки зброї.

Яку інформацію з тексту щодо способу життя скіфів підтверджують ілюстрації?

Основу їхнього війська становила легкоозброєна кіннота. Далекобійний лук (умілий воїн з нього міг вистрілити на відстань понад 500 м), короткий меч і спис — такою була зброя скіфського воїна. Головна ударна сила у скіфів — це загони важко озброєних вершників, захищених панцирами, шоломами та щитами.

Потужна зброя давала скіфам можливість здійснювати походи навіть до Передньої Азії.

Скіфи почали поступово встановлювати свою владу над народами Північного Причорномор'я і створили могутнє об'єднання, відтоді відоме у грецьких джерелах як *Скіфія*, що активно розвивалося впродовж V–IV ст. Учені називають країну скіфів цього періоду — *Великою Скіфією*. Найвищого піднесення вона досягла в першій половині IV ст. до н.е. за правління царя Атея, який навіть карбував власну монету. Його влада поширювалася на величезні території від Дунаю до Дону.

Скіфи, що жили на території сучасної України, залишили по собі велику кількість історичних пам'яток — **курганів**.

Військове спорядження і вбрання кінних скіфських воїнів V ст. до н.е.
(реконструкція М. Гореліка)

Монета скіфського царя Атея

Схема побудови скіфського кургану
(малюнок початку XX ст.)

Курган Чортомлик (сучасне фото)

Скіфський курган — поховання у формі штучно утвореного земляного насипу. Чим більший пагорб, тим більше заслуг і слави в того, хто спочиває в ньому.

Найвідоміші серед них — *Солоха* й *Гайманова Могила* на Запоріжжі, *Товста Могила* та *Чортомлік* на Дніпропетровщині, *Куль-Оба* біля Керчі та ін.

Скіфи створили самобутню культуру. Неповторності скіфським пам'яткам надає так званий звіриний стиль. Зброю та предмети побуту прикрашали зображеннями коней, оленів, пантер, левів, вовків, гірських козлів, птахів, риб.

Серед археологічних знахідок — справжні витвори мистецтва. Зокрема, знаменита золота **пектораль**.

Пектораль (від латинського) — нагрудна прикраса, ознака влади.

На основі тексту й ілюстрацій розкажіть, про що свідчать археологічні знахідки зі скіфських курганів.

- 1 — скіфська золота пектораль з кургану Товста Могила;
 2 — скіфський золотий олень (прикраса для щита);
 3 — бронзове люстерко;
 4–5 — золотий гребінець і срібна чаша з кургану Солоха

На межі IV–III ст. до н.е. Велика Скіфія поступово занепадає. Спустілий скіфський степ між Доном і Дніпром у III–II ст. до н.е. зайняли інші кочовики. Хоча після краху Великої Скіфії самі скіфи не зникають: частина їх переселяється в Крим і створює там нову державу — Малу Скіфію, що проіснувала до III ст. н.е.

Ми не знаємо, як називали себе ті кочові племена, що прийшли з Поволжя та Приуралля в українські степи в III ст. до н.е. на зміну скіфам і розселилися аж до Дунаю. Давні греки та римляни називали їх *сарматами*, що з давньоіранської перекладається як оперезані мечем.

Археологи не знайшли жодного сарматського поселення, лише їхні кургани, що свідчить про досить рухливий спосіб життя.

Упродовж шести століть сармати панували в приазовських і причорноморських степах. Проте в III ст. н.е. їх розгромили племена східних германців — готів.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Які народи мешкали на теренах сучасної України в I тис. до н.е.? Що їх об'єднувало?
2. Як природно-географічні умови Північного Причорномор'я впливали на господарювання кімерійців, скіфів і сарматів?
3. Поясніть, чим пов'язані пектораль і скіфський курган.
4. Опишіть і порівняйте способи життя кімерійців і скіфів.
5. Що було основою господарства кочовиків? Як це впливало на спосіб їхнього життя?

Домашнє завдання

1. Складіть хронологічну таблицю «Народи залізного віку на території України».

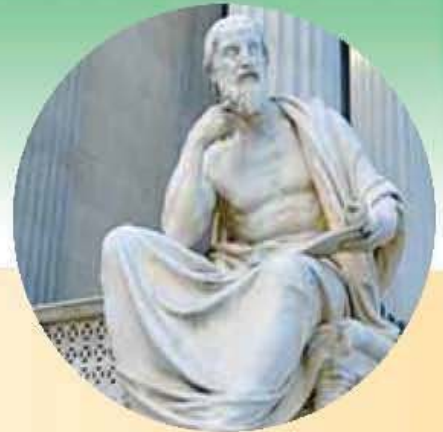
Назва народу	Період перебування на українських землях

2. Знайдіть цікаві, на вашу думку, факти про кімерійців, скіфів або сарматів, щоб переповісти їх на уроці.

Готуємося до практичного заняття

Пригадайте, що ви знаєте про давньогрецького історика Геродота. Чому його називають «батьком історії»?

§ 19. Практичне заняття. ЩО ГЕРОДОТ ПИСАВ ПРО СКІФІВ

Скіфи не знали писемності й не залишили після себе рукописних пам'яток. Утім, скіфська історія оживає в писемних творах інших народів, насамперед працях давньогрецького історика-мандрівника Геродота. У 464 р. до н.е. він вирушив у тривалу подорож, протягом якої відвідав і докладно описав Передню Азію, Єгипет, острівну й материкову Грецію, а також Північне узбережжя Чорного моря. Наслідком цих мандрівок стала його знаменита праця в 9-ти книгах — «Історія».

Об'єднайтесь у малі групи, оберіть фрагмент для вивчення. Прочитайте його, роздивіться ілюстрації й обговоріть відповіді на поставлені запитання. Представте класу результати роботи у вигляді опису вашої уявної подорожі Стародавньою Скіфією. (З одним фрагментом можуть працювати кілька груп.)

Завдання для I групи

Обговоріть, як природні умови впливали на життя скіфів.

Геродот про природні умови Скіфії*

В усій цій країні, яку я описав, зима настільки сувора, що нестерпний мороз триває вісім місяців, так що коли проллеш воду, то від цього на землі не буває болота, але коли розпалиш вогонь, може бути багнука. Море замерзає, а також і весь Кімерійський Боспор**. І скіфи, що живуть по цей бік рову, переїжджають по льоду цілими громадами на своїх возах через протоку... А зима в тих краях не схожа на зиму, яка буває в усіх інших краях, бо там у добу дощів не випадає багато опадів, але влітку весь час ідуть дощі. І на той час, коли в інших краях гримить грім, у них його не буває, а влітку часто гримить грім... Унаслідок такої суворої зими північні області цього материка не населені. Земля їх, являючи собою рівнину, багата травою і добре зрошена...

* Тексти Геродота подано в перекладі А. Білецького.

** Давня назва Керченської протоки.

Завдання для II групи

Покажіть на карті місця розселення кожного з племен. Спираючись на ілюстрації і документ, опишіть ці племена.

Геродот про населення Скіфії

Скіфи-хлібороби сіють хліб не для власного вжитку, а на продаж... Ці племена живуть... на захід від Борисфену.

На схід від цих скіфів-хліборобів, за річкою Пантікапом*, живуть уже скіфи-кочовики, які нічого не сіють і не орють... Ці кочовики на схід займають обшир на чотирнадцять днів дороги.

[На південний схід] простягається країна, що називається царською, і скіфи, які в ній живуть, найхоробріші та найчисленніші, і вони вважають інших скіфів своїми невільниками.

РОЗСЕЛЕННЯ СКІФСЬКИХ ПЛЕМЕН

1 — скіфи-кочовики;
2 — царські скіфи;
3 — скіфи-хлібороби
(сучасна
реконструкція)

* *Παντίκαπ* — р. Інгулець.

Завдання для III групи

На основі тексту й ілюстрацій розкажіть про заняття скіфів.

Геродот про побут скіфів

...живуть вони в кибитках, з яких найменші бувають чотириколісні, а інші — шестиколісні. Вони цілком закриті цупким матеріалом, виготовленим з вовни, і зроблені подібно до будинків: одні з двома, інші — із трьома відділами; вони непроникні ні для води, ні для снігу, ні для вітрів. У таких кибитках перебувають жінки, а чоловіки їздять верхи; за ними йдуть отари овець, стада корів і табуни коней. На одному місці залишаються стільки часу, доки вистачить трави для худоби, а коли її обмаль, переходять в іншу місцевість. Самі вони їдять варене м'ясо та «іпаку» (сир з кобилячого молока), п'ють кобиляче молоко.

Сцени з пекторалі

Завдання для IV групи

Чому Геродот вважав скіфів непереможними? Як сприяли бойовим якостям воїнів їхні звичаї?

Геродот про військове мистецтво скіфів

У скіфського народу... немає ні міст, ні укріплень; свої житла він (народ) переносить із собою, де кожний — кінний стрілець, де засоби до життя добувають не хліборобством, а скотарством і житла влаштовуються на возах, — такому народові як не бути непереможним і неприступним?

Військовий одяг і зброя скіфів (сучасна історична реконструкція)

Серед усіх відомих нам народів лише скіфи володіють одним, але найважливішим для людського життя, мистецтвом. Воно полягає в тому, що жодному ворогу, який напав на їхню країну, вони не дають урятуватися; і ніхто не може їх наздогнати, якщо тільки самі вони не допустять цього.

Голови всіх убитих у бою скіфський воїн приносить цареві. Тому, що тільки той, хто приніс голову ворога, одержує свою частку здобичі, а інакше — нічого.

Завдання для V групи

Опрацьовуючи історичне джерело, поставте і запишіть по 2–3 запитання до кожного з фрагментів та запропонуйте однокласникам дати відповідь на них.

Геродот про скіфський похід перського царя Дарія I

Скіфи... вирішили зовсім не давати справжнього, відкритого бою, але, поділившись на два загони, почали відступати зі своїми стадами, засипати по дорозі колодязі і джерела, винищувати рослинність.

Нарешті Дарій опинився у великій скруті. Скіфські царі... послали до Дарія вісника, який приніс йому дари: птаха, мишу, жабу і п'ять стріл... Хай самі перси, сказав вісник... зрозуміють, що означають ці дари.

На думку Дарія, це означало... що скіфи складають зброю. Таку думку висловив Дарій, але думка його радника Гобрія була зовсім протилежною...: «Якщо ви, перси, не станете птахами і не злетите високо в небо, або мишами і не заховаєтеся в землю, або жабами і не пострибаєте в болота, то ви не повернетесь до себе, вас понижуть оці стріли».

Перевірте засвоєне на уроці

Закінчіть речення: «Після практичної роботи я знаю ...; вмію ...; розумію ...».

Кам'яні візитівки України

«Кам'яні баби» (скіфські, половецькі тощо) — монументальні кам'яні скульптури, що зображують жіночі, і чоловічі фігури. Учені припускають, що кам'яні скульптури, встановлені по периметру території скіфської держави, відігравали роль своєрідних охоронців скіфських земель.

Найбільша колекція «скіфських баб» — у Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д. Яворницького. Вони також зберігаються в Бердянському, Євпаторійському, Запорізькому, Кіровоградському, Луганському, Херсонському та інших краєзнавчих музеях, Національному музеї історії України в Києві (<http://www.nmiu.com.ua>).

Тема 3. СТАРОДАВНІ ІНДІЯ ТА КИТАЙ

§ 20. У ЧОМУ ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ

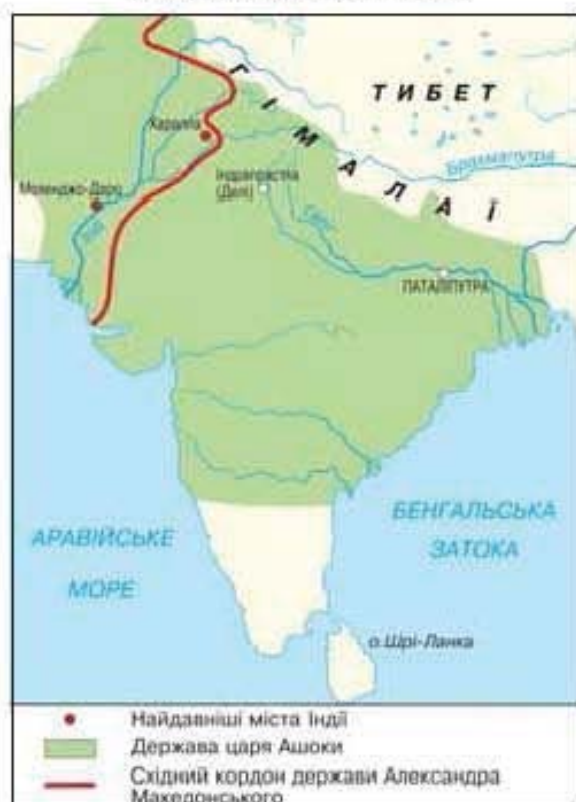
- Історія **Стародавньої Індії** охоплює період від зародження на території Індостану перших держав — до VI ст.

1. ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНІ УМОВИ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ

Спираючись на текст, зображення і карту, поміркуйте, як природні умови впливали на спосіб життя населення Стародавньої Індії.

СТАРОДАВНЯ ІНДІЯ

Територія, яку ми називаємо *Стародавньою Індією*, розташована в Південній Азії, на півострові *Індостан*. На півночі її відокремлювали від іншого світу найвищі на планеті гори — *Гімалії*.

Природа Індії багата і різноманітна. На північному заході, де протікає річка Інд, дощі йдуть порівняно рідко, але влітку її великі розливи щороку приносять родючий мул.

На північному сході несе свої води в Індійський океан річка Ганг.

Тут завжди йшли рясні дощі, тому вся місцевість покрита болотами і джунглями*, де водилися тигри, пантери, слони, отруй-

* *Джунглі* — густий і непрохідний тропічний ліс.

ні змії і величезна кількість різноманітних комах. В Індії також є степи та пустелі. Велику частину півострова Індостан займає плоскогір'я, багате на поклади міді та заліза.

2. ІНДСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Якими були основні досягнення Індської цивілізації?

У III – на початку II тис. до н.е. у Північно-Західній Індії існувала цивілізація, яку вчені називають *Індською*. Під час археологічних розкопок тут виявлено залишки понад 500 стародавніх поселень. Найвідоміші з них — міста *Мохенджо-Даро* та *Хараппа*. Археологічні знахідки дають можливість уявити, як жили індійці в ті часи.

— Розрізняємо слова:

— *індійці* — загальна назва всього корінного населення Індії і Пакистану;

— *індуси* — застаріла назва корінного населення Індії і Пакистану.

Місцеві мешканці вирощували пшеницю, ячмінь, горох, дині, цукрову тростину, рис, бавовник та ін. Уміли виготовляти бавовняні тканини. Утримували багато свійських тварин: корів, овець, свиней, биків, буйволів, кіз, собак, а також птицю — курей і павичів. Можливо, вони були першими у світі, хто приручив і навчився використовувати в господарстві слонів. Також полювали й рибалили.

Давнім індійцям було відоме колесо, бо пересувалися вони на двоколісних візках, запряжених биками, а по воді — на веслових чи вітрильних судах.

Спираючись на зображення, зробіть припущення про те, якими були заняття давніх індійців.

Візок з подвійною упряжжю
(іграшка, знайдена археологами
при розкопках Індської цивілізації)

Селянська праця
у Стародавній Індії
(сучасна реконструкція)

У містах розвивалися ремесла: гончарство, ткацтво, ковальство, суднобудування, виробництво фаянсу тощо. Ремісники навчилися добре обробляти метали — мідь, срібло, бронзу, але ще зовсім не знали заліза.

Знайдені археологами гирі та вимірювальні лінійки свідчать про жваву торгівлю. Торговельні зв'язки були налагоджені з Південною Індією, Персією, Центральною Азією, Дворіччям. Індійці вивозили бавовняні тканини, золото, слонову кістку, цінну деревину, купуючи метали, коштовне каміння тощо.

Дізнатися, як виглядало місто Мохенджо-Даро, де, за даними деяких учених, мешкало близько 30 тисяч осіб, нам допоможуть відомості, отримані на археологічних розкопках.

Широкі та довгі вулиці міста, перетинаючись під прямим кутом, забудовувалися дво- або триповерховими будинками з випаленої цегли. Майже кожна така оселя мала душ і вбиральню. Використана вода стікала в загальноміську каналізацію. Європа «дізналася» про такі блага цивілізації лише через кілька тисячоліть.

Окрім осель місцевих мешканців, будувалися харчевні, крамниці, склади, майстерні. У центрі міста стояла укріплена фортеця-цитадель, оточена стінами з вежами. На її території було влаштовано великий басейн для ритуального омивання.

Писемність існувала в Індії вже в III тис. до н.е. Але найдавніші ієрогліфічні написи ще й досі не прочитані.

Спираючись на текст та ілюстрації, розкажіть про особливості культури Індської цивілізації.

- 1 — розкопані археологами руїни Мохенджо-Даро;
 2 — місто Індської цивілізації (сучасна реконструкція);
 3 — зразки письма з міста Хараппа

4 — табличка з написами;
5 — цар-жрець
(статуетка з розкопок)

На початку II тис. до н.е. міста Індської цивілізації почали занепадати, і з часом їх занесло піском. Історики ще не встановили причини такого запустіння. Можливо, це була екологічна катастрофа.

3. ВЕДІЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА ДЕРЖАВА МАУР'ІВ

Поставте до тексту 3–4 запитання, які починалися б зі слів: «Чому? Навіщо? З якою метою?».

Новий період в історії Стародавньої Індії розпочався наприкінці II тис. до н.е., після того, як із північного сходу прийшли напівкочові племена *аріїв*. Вони поступово розселилися в долині Гангу і по всій Північно-Східній Індії, перейшовши до осілого способу життя. Цьому також сприяло те, що індійці навчилися виготовляти знаряддя праці із заліза. Використовуючи їх, легше стало розчищати джунглі, осушувати болота, будувати канали.

Цивілізацію кінця II – середини I тис. до н.е., що виникла в результаті поєднання культури аріїв і місцевих племен, називають **Ведійською**. Саме тоді було складено священні тексти **Вед**.

Вéди — релігійні збірки священних гімнів, наспівувань, жертвних молитов, що також містять факти тогочасної історії.

Ці збірки, написані на санскриті*, датовано II тис. до н.е. Вони мають велике значення для вивчення історії, вірувань і поглядів населення Стародавньої Індії. Найдавнішою і найвідомішою з них є «*Рігвéда*».

* *Санскрит* — мова аріїв, споріднена із багатьма сучасними європейськими мовами.

Починаючи з VIII ст. до н.е., в Індії з'являються численні князівства та царства, які поступово об'єднуються в єдину *державу Маур'їв*, що охоплювала майже всю Індію.

У середині III ст. до н.е., за часів правління царя *Ашбкі*, ця держава досягла могутності та розквіту.

Столиця держави Маур'їв вражала розкішними палацами і храмами. За свідченнями мандрівників, обнесене мурами місто мало більше як 60 воріт і 570 оборонних веж! Колони царського палацу прикрашала ліпнина: позолочені виноградні лози і птахи зі срібла.

Спираючись на зображення, опишіть особливості господарювання і побуту Ведійської цивілізації.

1 — арійське місто Аркаїм (сучасна реконструкція);
2 — верхня частина колони з фігурою лева, який символізує закони буддизму

Перевірте засвоєне на уроці

1. Коли існували індійські цивілізації?
2. Назвіть основні риси Індської цивілізації та її здобутки.
3. Чому цивілізацію Північно-Східної Індії II — середини I тис. до н.е. називають Ведійською?
4. Чим відзначилася династія Маур'їв?
5. Поясніть, чому Індську цивілізацію вважають загадковою.
6. Порівняйте спосіб життя індійців і мешканців Дворіччя і Єгипту III тис. до н.е. Чим вони схожі, а чим різняться?

Домашнє завдання

1. *Вправи з «історичної математики».* Стародавні міста Індії досягли свого розквіту приблизно на 500 років раніше від правління Хаммурапі у Вавилоні. Коли це відбулось? На скільки років ця епоха випереджає роки правління Дарія I в Персії?
2. Уявіть, що за допомогою машини часу ви перенеслись у долину Інду, побували в одному з міст Стародавньої Індії. Розкажіть, що ви там побачили. До кого завітали в гості? Що вас здивувало? А що запам'яталося найбільше?

§ 21. ЯКИМИ БУЛИ СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ, РЕЛІГІЯ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ

1. СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ

Поміркуйте, чому поділ суспільства на варни дозволяв аріям керувати Індією.

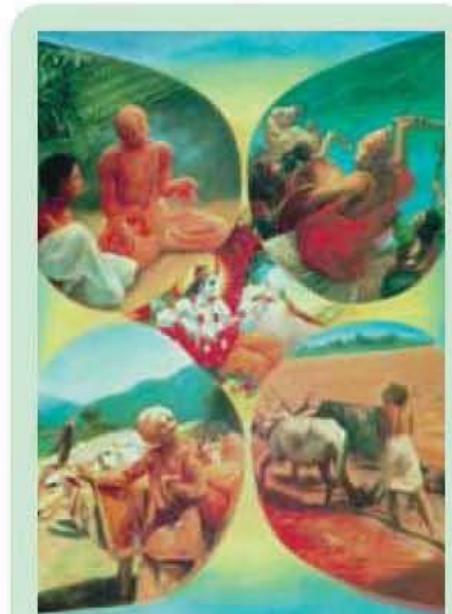
Після приходу аріїв в Індії поступово склався своєрідний устрій суспільства, заснований на поділі його на **варни**.

Варна — замкнена група людей, місце якої в суспільстві визначається звичаями і релігійними законами. Варнам властиво суворе обмеження стосунків із представниками інших прошарків.

Представників яких варн ви бачите на малюнку? Чим відрізнялося становище представників різних варн?

Кожен індієць від народження належав до певної варни, на які людей начебто розділив бог *Брахма*, визначивши їхні заняття, права та обов'язки. Поділ населення на варни вважався вічним і незмінним. За легендою, зі своїх уст Брахма створив жерців — *брахманів*, які знали священне вчення та служили богам, нерідко жили при царському дворі як радники правителів. Зі своїх могутніх рук Брахма витворив наділенних силою і мужністю воїнів-кшатріїв, обов'язком яких була участь у війнах і управління державою. А зі своїх стегон людей третьої варни — вайш'я — хліборобів, скотарів, ремісників і торговців та всіх інших, чю роботу поважали в суспільстві. Слуги, дрібні ремісники та

Варни в Індії
(сучасний малюнок)

наймити створені із забруднених ніг Брахми, входили до варни шудр. Уважається, що це були нащадки підкореного арійцями корінного населення Індії, які були фактично рабами і не мали права молитися.

Були також люди, котрі не входили до жодної варни, — недоторкані. Вони були ізгоями*, і до них у суспільстві ставилися з презирством. Їм заборонялося жити в селищах і містах. Обов'язком недоторканих було прибирання нечистот. Якщо вони входили в селище, то сповіщали про це спеціальним дзвіночком, а інші люди відверталися чи йшли з вулиць геть, щоб не бачити «мерзенних істот».

Люди однієї варни вели схожий спосіб життя, мали майже однакові житла, вживали подібну їжу.

2. РЕЛІГІЇ СТАРОДАВНІХ ІНДІЙЦІВ: ІНДУЇЗМ І БУДДИЗМ

Назвіть основні положення релігійних вірувань у Давній Індії.

З розселенням племен аріїв у межах Індії виникає індуїзм, нині одна з найпоширеніших національних релігій світу.

Індуїзм (у перекладі означає «вічна релігія», «вічний шлях») — давня релігія Індії, корені якої йдуть до Ведійської цивілізації. Найважливішими з численних богів індуїзму вважають трьох — Брахму, Шиву і Вішну.

Опишіть, як зображували основних богів своєї релігії прихильники індуїзму.

Бог Брахма

Бог Вішну

Бог Шива

* *Ізг'яї* — знедолені люди, вигнанці.

Брахма — «володар живих істот», творець світу. Саме він дав людям закони, поділив їх на варни і покарав грішників. Бог-охоронець *Вішну* рятував людей від різних негараздів, наприклад від потопу. Бог-руйнівник *Шіва* був грізним носієм космічної енергії, який, на думку індійців, міг погубити людину, а міг і врятувати її.

Індійці вірили, що душі померлих не потрапляють у загробний світ, а відразу після смерті народжуються знову в іншому тілі. Якому саме — залежить від кількості добрих і злих справ, що їх людина здійснила під час попереднього земного існування. Якщо людина чинила зло, то після смерті її душа може опинитися в тілі черв'яка або іншої «нечистої» істоти. Якщо ж людина виконувала всі настанови і жила праведно, її душа може відродитися в цареві або навіть у тілі божества.

У VI ст. до н.е. в Індії виникла найдавніша світова релігія — **буддизм**. Її засновником вважається царевич Гаутама, син правителя держави, якого згодом стали називати *Буддою*.

Буддизм — одна з трьох світових релігій*. Основним у буддизмі є вчення про «чотири благородні істини». Відповідно до них — усе існування пов'язано зі стражданнями. Уникнути страждань можна лише звільнившись від бажань за допомогою праведного життя.

Двадцятиметрова статуя Будди в містечку Бодх-Гая (місце, де він був осяяний мудрістю)

За легендою, царевич від самого народження жив у розкішному палаці свого батька за високими стінами, не знаючи смутку. Проте одного разу він випадково потрапив за межі свого палацу і побачив згорбленого дідуся, далі — важко хвору людину, яка лежала на узбіччі дороги, а потім і мерця, якого оплакували близькі люди. Так царевич уперше в житті дізнався, що навколо не все так добре, як йому здавалося. І нарешті, він зустрівся з убогим ченцем, який просив милостиню. Царевич був уражений його гідністю та внутрішнім

* *Світові релігії* — найбільш впливові та поширені серед народів різних країн і континентів релігії.

спокоєм і сам вирішив стати відлюдником. Тож він, таємно залишивши рідний дім, молоду дружину і новонародженого сина, почав мандрувати пішки від одного села до іншого, жив милостинею, спостерігав й осмислював побачене. Одного разу під час роздумів він пізнав велику істину спасіння. Відтоді його називають — Будда, тобто Просвітлений, або Мудрець.

Будда вчив, якщо людина хоче звільнитися від страждань і знайти вічний спокій, то повинна не завдавати шкоди живим створінням, не красти, здобувати хліб насущний чесною працею, говорити тільки правду, цуратися заздрощів, лестощів, пліток.

Учнем і послідовником Будди міг бути кожен — багатий і бідний, цар і раб, брахман і недоторканий.

Індійці вважали, що після смерті Будда став верховним богом. Його вчення поширилося в Індії, а з часом — по всьому азійському світу. Буддисти нині є також в Америці та Європі.

Визначними пам'ятками історії Стародавньої Індії є куполоподібні споруди (*ступи*), у яких зберігалися буддійські святині (частини тіла Будди та його послідовників), та печерні храми.

Порівняйте культові споруди індійців з давньоєгипетськими храмами (див. с. 57). У чому їхня схожість, а в чому — відмінність?

1 — ступа в м. Санчі
(побудована за правління Ашоки);
2 — внутрішній вигляд
печерного храму

3. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ, НАУКА ТА КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ

У чому особливості житла й одягу давніх індійців? Якими науковими відкриттями уславилася Стародавня Індія?

Повсякденне життя індійців залежало від становища людини в суспільстві та її майнового статку. Заможні мешканці міст зводили собі дво- і навіть триповерхові будинки з усіма зручностями. Внутрішні стіни приміщень розписувалися, підлога вкривалася дорогими килимами, циновками, звіриними шкурами. Із меблів використовували дерев'яні та плетені ліжка, крісла тощо.

Зовсім в інших умовах мешкала біднота: глиняні мазанки чи очеретяні халупи на околицях міст, укриті соломкою або пальмовим листям, без особливих зручностей. У таких невеличких хатинках лише спали, бо весь день родина працювала. Меблів у таких помешканнях зазвичай не було — їх замінювали плетені циновки.

Щодо вбрання індійців, то воно майже без змін дійшло до наших днів. Цікаво, що в давнину істотної різниці між чоловічим і жіночим одягом не існувало. Згодом з'являється традиційне жіноче *sari* — довгий відріз легкої тканини, особливим чином обгорнутий навколо тіла. Зазвичай сари носили з блузою і нижньою спідницею.

Розкажіть, яким був традиційний одяг індійців. Що спільного, а що відмінного в одязі мешканців Єгипту й Індії? Чим це можна пояснити?

Одяг стародавніх індійців
(сучасна історична реконструкція)

Одяг жінок і чоловіків
у сучасній Індії

Стародавні індійці славилися своїми науковими відкриттями. Вагомих успіхів вони досягли в математиці: уміли добувати квадратні та кубічні корені, розробили десяткову систему числення. Цифри, якими ми користуємося і називаємо арабськими, насправді винайшли стародавні індійці.

Гра в шахи теж народилася в Стародавній Індії. Вона називалася «чотири роди військ» і була задумана як битва між двома арміями.

Найбільшого розвитку в Стародавній Індії досягла медицина. Тамтешні лікарі вміли вправляти кістки, лікувати переломи, відновлювати носи, вуха, губи, втрачені або скалічені в бою чи за вироком суду. Хірурги успішно робили складні операції. Найперші в світі лікарні було створено саме в Індії.

Величезною популярністю в країні користувалися поеми «Магабгарата» та «Рамаяна» — скарбниці багатовікової мудрості, а також повчальні історії, притчі, казки, байки.

Гра в шахи
(старовинна індійська картина)

Перевірте засвоєне на уроці

1. Розкажіть про варни в Індії. Чи справедливо, на вашу думку, поділяти людей на варни?
2. Якими були основні положення індуїзму?
3. Хто був засновником буддизму? Що проповідує буддизм?
4. Які наукові відкриття та винаходи належать стародавнім індійцям? Які здобутки їхньої цивілізації ми використовуємо і понині?
5. Що спільного, а що відмінного у способі життя мешканців Стародавніх Єгипту й Індії?
6. Уявіть, що ви побували в Стародавній Індії і прослужали розповіді учнів Будди про свого вчителя. Розкажіть про свої враження.

Домашнє завдання

1. Що найбільше вразило вас у вченні Будди?
2. Поцікавтеся історією найпопулярнішої настільної гри — шахів. Яка легенда пов'язана з винайденням цієї гри?

§ 22–23. У ЧОМУ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ

1. ПРИРОДНІ УМОВИ І ЗАНЯТТЯ НАСЕЛЕННЯ СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ

Стародавні китайці називали свою батьківщину «Тянься» — «Піднебесна», «Чжун-Го» — «Серединне царство» (бо мешканці Китаю вважали свою країну центром землі), або «Чжун Хуа» — «Серединна Квітуча». Слово «Китай» з'явилося значно пізніше, можливо, походить від назви народу *кидань*, який завоював Китай у X ст. н.е.

На основі карти та тексту поясніть, як природні умови впливали на заняття населення Стародавнього Китаю.

На північному сході від Індії розташована велика країна, яку ми називаємо *Китаї*. На заході його території лежать гори та пустелі, на півночі — степи, на півдні — гори, укриті тропічними лісами. Зі сходу та півдня Китай омивають Жовте і Східно-Китайське моря.

Найсприятливіші умови для заселення були у Східному Китаї, а саме — на Східно-Китайській рівнині, де протікають дві могутні річки — *Хуанхэ* («Жовта вода») і *Янцзі* («Блакитна», або «Довга ріка»). Веручи початок у горах Тибету, ці річки нагадують Тигр і Євфрат: дуже бурхливі, несуть багато мулу і піску, часто несподівано розливаються.

Назву «Жовта вода» річка Хуанхе одержала через свій колір. Північні вітри наносили зі степів жовтий пил, що за тисячоліття вкрив береги річки товстим шаром. Під час дощів Хуанхе

СТАРОДАВНІЙ КИТАЙ

розливалася, затоплювалися цілі області, знищувалися посіви. Стародавні китайці називали Хуанхе «лихом Китаю», «річкою, що надриває серця», «річкою тисячі бід». Проте ґрунти в її долині дуже родючі і легко піддавалися обробітці мотикою і дерев'яним плугом. Це і приваблювало населення. Тому й оселялися по берегах цієї ріки.

З давніх часів основним заняттям жителів країни було землеробство. Основною сільськогосподарською культурою в Китаї був рис, що приносив по 2–3 врожаї на рік. Для кращого обробітці полів селяни використовували биків. До того ж китайці навчилися застосовувати добрива. Це значно збільшувало врожаї, що сприяло процвітанню країни.

Стародавній Китай є батьківщиною шовку, виробництво якого, за легендами, виникло близько V тис. до н.е. Для виготовлення цієї тканини китайці вирощували шовковицю, її листям годували шовкопрядів. З їхніх коконів отримували натуральну шовкову нитку. До речі, вивозити шовкопрядів або їх личинок із країни кілька тисячоліть було заборонено під страхом смертної кари.

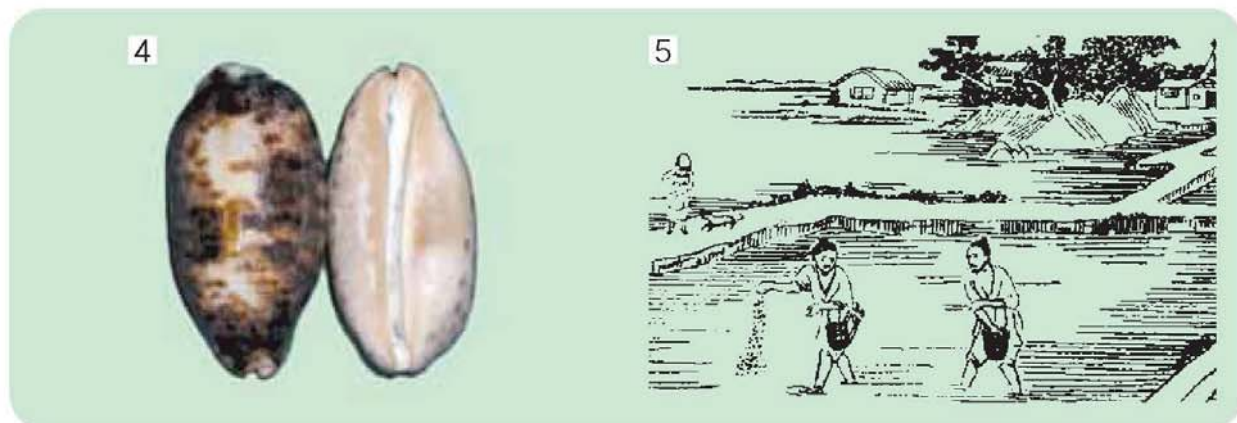
Перші гроші в Китаї виникли дуже давно: універсальним мірилом цінності могли бути особливі мушлі — каури, зерно, шкіра тощо.

Спираючись на текст й ілюстрації, визначте особливості господарювання мешканців Стародавнього Китаю.

1–3 — виробництво шовку (старовинні китайські мініатюри);
4 — давньокитайські гроші — мушлі каури;
5 — висівання рису (стародавнє китайське зображення)

2. ДАВНЬОКИТАЙСЬКІ ІМПЕРІЇ

Чим відрізнялося правління династій Цінь і Хань? Що їх об'єднало?

Імпєрія — велика держава, що включає багато приєднаних територій і народів.

Із II тис. до н.е. в Китаї існували окремі царства, які час від часу об'єднувалися в єдину державу, але частіше ворогували між собою. У III ст. до н.е. наймогутнішим стало царство *Цінь*. До 221 р. до н.е. під його владою було об'єднано весь Китай. Відтоді почала своє існування єдина загальнокитайська *імперія Цінь*. Її засновник прийняв титул *Цінь Шихуанді*, тобто «Перший імператор династії Цінь».

Його правління відзначилося важливими об'єднувальними реформами. Територія держави була поділена на 36 областей на чолі з намісниками. Імператор сприяв створенню добре розвиненої мережі доріг і каналів. Піддані віднині повинні були користуватися єдиною монетою і мірами ваги, мали єдині закони. Однією з головних реформ стало вироблення єдиної для всього Китаю ієрогліфічної системи письма.

Імператор Цінь Шихуанді читає бамбукову книгу (стародавнє китайське зображення)

Як китайський історик характеризує імператора Цінь Шихуанді? До яких наслідків мала привести державу така політика?

3 «Історичних мемуарів» Сима Цяня

...Він не довіряв випробуванним міністрам, не підтримував стосунків із шанованими (людьми) та народом. Він зрікся підтримки князів і встановив самовладдя. Він заборонив письмові праці й книги, зробив жорстокішими покарання та закони.

Щоб захистити країну від спустошливих набігів кочовиків, імператор відновив будівництво *Великої Китайської стіни*, розпочате раніше. Довжина цієї величної споруди, що стала символом Китаю, близько 6350 км, а висота — від 6 до 10 м. Через кожні 2–3 км зводили могутні вежі. По верхів'ю стіни фактично пролягав кам'яний шлях — настільки широкий, що тут легко могли роз'їхатися дві колісниці. Будівництво велося силами 300-тисячної армії, якій допомагали в'язні, раби і селяни. Багато людей загинуло від виснаження і непосильної праці. Для завершення цього небаченого в історії будівництва знадобилося кілька століть.

Як будували Велику Китайську стіну? Чи допомагала вона у війнах із кочовиками? Яке враження вона на вас справляє?

Велика Китайська стіна
(сучасний вигляд)

Суворе правління першого імператора, високі податки та повинності виснажили населення країни. Тому невдовзі після його смерті спалахнуло велике народне повстання.

Одним із вождів повстанців став сільський староста *Лю Бан*. Він скинув останнього представника династії Цінь і заснував нову *династію Хань*, яка правила Китаєм кілька століть — із 202 р. до н.е. до 220 р. н.е.

Серед помічників нового правителя Лю Бана було багато вчених. За їхніми порадами він пішов на деякі поступки, відмінивши криваві закони та припинивши великі збиткові будівництва. Багатьох рабів відпустили на волю. Для селян у

20 разів був зменшений земельний податок. У народну власність передали заповідні ліси, парки та водойми, що раніше належали цінським правителям.

Імператор провів реформи в армії. Він створив легку рухливу кінноту. Для збільшення її чисельності були відкриті нові кінні заводи. У прикордонних районах з'явилися військові поселення, утворивши захисну смугу від нападу ззовні.

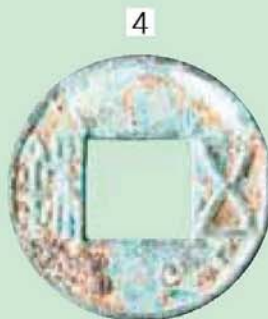
Для торговельного обміну було прокладено **Великий шовковий шлях**.

Великий шовковий шлях — це найвідоміший торговельний караванний маршрут давнини, що виник у перші сторіччя нашої ери. Ним товари з Китаю потрапляли до Європи, Близького Сходу, Північної Африки.

Каравани верблюдів долали його за один-два роки. Цим шляхом китайці доставляли на Захід шовк, метали, ремісничі вироби, а назад завозили коней, пурпурові тканини, скло, вовняні й ювелірні вироби, продукти. Саме таким чином до країни потрапили квасоля, гранат, виноград, горіх, шафран.

На основі тексту і зображень поясніть, які зміни відбулися в житті китайців за часів династії Хань.

- 1 — караван на Великому шовковому шляху (кадр з історичного фільму);
 2 — битва на мосту (давньокитайське зображення);
 3 — керамічна модель башти; 4 — монета епохи Хань

3. СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ І ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ

Що було спільним у суспільному устрої та повсякденному житті стародавніх Єгипту, Дворіччя і Китаю?

Усе суспільство Стародавнього Китаю поділялося на стани — ранги. Кожна така група мала певні права й обов'язки. Ранг був спадковим.

На вершині піраміди влади стояв імператор. Уважалося, що він має божественне походження, тому його називали «Сино́м Неба». Імператорська влада була необмеженою. До вищих щаблів суспільства належали знать, воїни і жерці.

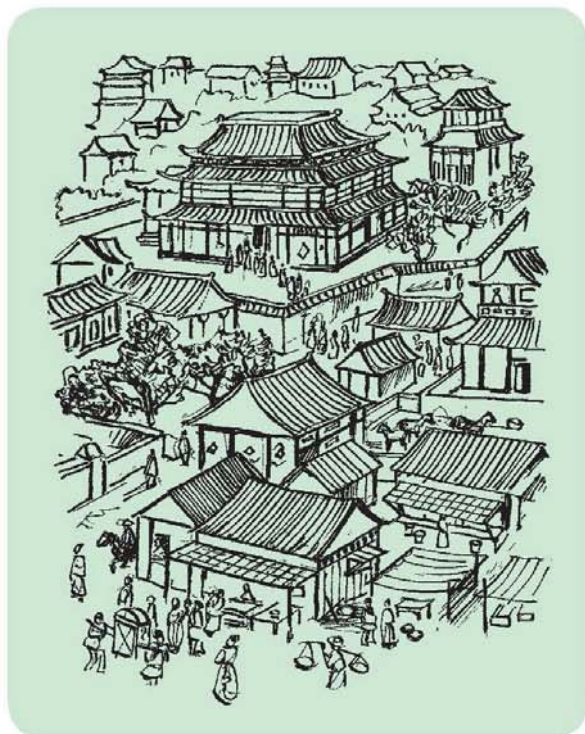
Правитель і його чиновники опікувалися веденням війн, збором податків, станом захисних дамб і зрошувальних систем.

У сільському господарстві основними виробниками залишалися селяни-общинники. Вони сплачували податки й повинні були служити у війську.

Наприкінці I тис. до н.е. на території Китаю поширилося рабство. Рабами, яких можна було впізнати за клеймом на обличчі та стриженою головою, ставали не тільки самі засуджені, а й члени їхніх сімей. Праця невільників використовувалась у різних галузях господарства.

Користуючись текстом і давньокитайським зображенням, складіть розповідь про стародавні китайські міста. У чому полягали особливості китайської архітектури?

Згодом з'являються великі міста, які, наче магніт, притягують навколишній люд. Центром міського життя стала ринкова площа, де можна було придбати різноманітні товари, книжки, музичні інструменти, скористатися послугами цирульника, вожжки, поїсти.

Будинки зводилися з дерева, і тому вони не збереглися. Проте до нас дійшли їхні глиняні макети. Лише в епоху Хань житла почали будувати з цегли. У цей час з'являються і покрівлі з черепиці.

Долівку будинку зазвичай укривала циновка, на якій могли сидіти дорослі й діти. Спосіб сидіння теж був особливим — спочатку ставали на коліна, а потім присідали на п'яти. Їли за низеньким столиком, на який ставили страви.

Основою для страв були крупи — рис, пшениця, чорне просо, які готувалися на парі в спеціальному посуді з решітчастим дном. Вживали також овочеві страви, а в заможніших родинах — і м'ясні (зі свинини, собачатини, конини, яловичини, баранини та курятини). У Стародавньому Китаї вважали, що від їжі залежить удача людини.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Яку річку і чому китайці називали «лихом Китаю», «тією, що надриває серця», «річкою тисячі бід»?
2. Опишіть спосіб життя стародавніх китайців.
3. Коли і ким було утворено єдину китайську державу?
4. Чим відрізнялося правління династій Хань і Цін? Що було подібного між ними?
5. Складіть у зошитах схему «Суспільний устрій Стародавнього Китаю».
6. Чим були спричинені завойовницькі війни Китаю? Чи характерні такі війни для інших країн Стародавнього Сходу?

Домашнє завдання

1. *Вправи з «історичної математики»:*
  - а) Назвіть рік і століття утворення єдиної держави в Китаї.
  - б) Чи міг Цінь Шихуанді листуватися з перським царем Дарієм I?
2. Що таке Велика Китайська стіна? Хто і для чого наказав її побудувати? Розгляньте уважно карту (див. с. 103), скористайтеся допоміжними матеріалами й доповніть текст підручника відомостями про цю споруду.
3. За допомогою довідкової літератури й Інтернету підготуйте розповідь про гробницю імператора Цінь Шихуанді й знамениту теракотову армію.

Готуємося до практичного заняття

Пригадайте, що ви знаєте про внесок Китаю в розвиток світової цивілізації.

Воїни теракотової армії

§ 24. Практичне заняття. ЯК У СТАРОДАВНЬОМУ КИТАЇ РОЗВИВАЛИСЯ НАУКОВІ ЗНАННЯ, ПИСЕМНІСТЬ Й ОСВІТА

1. НАУКОВІ ЗНАННЯ ТА ВИНАХОДИ, ЯКИМИ УСЛАВИЛИСЯ ДАВНІ КИТАЙЦІ

Об'єднайтесь у пари і складіть у зошитах таблицю «Винаходи стародавніх китайців». Порівняйте результати вашої роботи з таблицями однокласників. Доповніть таблицю назвами давньокитайських винаходів, про які ви дізналися з § 22–23.

Винахід	Де (для чого) використовувався
---------	--------------------------------

Давньокитайський компас

Давньокитайський папір

Чимало винаходів та наукових відкриттів, зроблених у Стародавньому Китаї, людство використовує і донині. Великих успіхів досягли китайські астрономи. Вони вміли передбачати місячні й сонячні затемнення, навіть появу комет, уперше виявили плями на Сонці. Китайські математики знали десяткові дробі та дії з від'ємними числами.

Саме тут було винайдено *компас*, що складався з квадратної залізної пластинки та магнітної «ложечки», яка вільно оберталася на відшліфованій поверхні металу. Її ручка завжди показувала на південь.

Серед найважливіших винаходів китайців був *папір*. Його виробляли з ганчірок, кори дерев і бамбука.

Високого розвитку досягла китайська медицина. Місцеві лікарі визначили на тілі людини певні активні точки (нервові центри), вплив на які підтримує здоров'я. Мешканці Піднебесної знали

також лікувальні властивості багатьох лікарських рослин, зокрема *женьшеню*.

У давнину китайські лікарі рекомендували своїм хворим цілющий засіб — *чай*. Пізніше його почали вживати як повсякденний тонізуючий напій.

Саме китайці винайшли *порох*, який спочатку використовували лише для влаштування святкових феєрверків.

У II ст. н.е. вчений Чжан Хен зробив перший у світі *сейсмограф* — прилад для визначення коливань ґрунту (землетрусів). Це була бочечка із головами восьми драконів, які вказували на всі сторони світу. Довкола посудини сиділи жаби з розкритими ротами. У пащі кожного дракона лежала кулька. Під час коливання ґрунту деякі кульки падали жабам у рот. Таким чином визначався напрямок до центра землетрусу.

Перше використання пороху

Модель сейсмографа Чжан Хена

2. ОСОБЛИВОСТІ ПИСЕМНОСТІ СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ

Визначте за таблицею типи письма, що набули поширення у стародавніх Єгипті, Дворіччі, Фінікії та Китаї. Порівняйте їх.

Країна	Знаки для письма	Назва типу письма
Єгипет		
Дворіччя		
Фінікія		
Китай		

Китайські ієрогліфи

Старовинна бамбукова книга

Писемність у Китаї виникла ще в III тис. до н.е. Археологами знайдено старовинні предмети з написами.

Знаками в китайському письмі, як і в деяких інших стародавніх культурах, слугують ієрогліфи. Кожен ієрогліф означає окреме слово і є складною комбінацією рисок. Інколи їх буває до 52. У давньокитайському письмі використовували близько 10 тисяч ієрогліфів. Розділових знаків не існувало. При письмі ієрогліфи розташовували стовпчиками — згори донизу.

З I тис. до н.е. китайці писали на бамбукових дощечках, які з'єднували в особливий сувій. Згодом почали використовувати для письма шовкові стрічки, але шовк на той час був дорогим

матеріалом. Тому після винайдення паперу, значно дешевшого за шовк і зручнішого, аніж бамбукові дощечки, його популярність була гарантованою.

3. ВЕЛИКИЙ МИСЛИТЕЛЬ КОНФУЦІЙ І ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ЙОГО ВЧЕННЯ

Хто такий Конфуцій? Обговоріть у парах основні положення його вчення. Представте свої думки класу.

Найвідомішим мислителем в історії Китаю був *Конфуцій** (551–479 рр. до н.е.). Він належав до колись знатної та багатой, але потім збіднілої родини. З дитинства Кун старанно вчився, збирав перекази про давнину і вже у 30 років створив першу в Китаї приватну школу.

З багатьох країв прибували юнаки-учні, аби слухати його настанови. Він учив, що кожен громадянин має неухильно виконувати «ритуал і церемоніал», тобто додержуватися установлених норм поведінки. Лише за цієї умови можна досягти процвітання та зла-

* *Конфуцій* — латинізована форма давньокитайського імені Кун Фу-цзи («вчитель Кун»).

годи в країні. Передусім, як учив мудрець, потрібно шанувати батьків і старших за віком. Адже міцна сім'я — це запорука сильної держави.

Конфуцій повчав, що володар повинен бути володарем, чиновник — чиновником, батько — батьком, син — сином. Влада правителя, на думку Конфуція, є священною, а метою державного управління мають бути інтереси народу. Він подорожував країною, намагався переконати правителів справедливо керувати підданими. Володарі зустрічали мудреця з почеснями, проте не завжди виконували його поради. Водночас ідеї, які потім були названі **конфуціанством**, стали дуже популярними в Китаї. Залишаються вони такими і до сьогодні.

Конфуцій
(давньокитайське зображення)

Конфуціанство — вчення, що зародилось у VI ст. до н.е. в Китаї. Головна мета людини, згідно з конфуціанством, полягає в прагненні досягти моральної досконалості.

Які з висловлювань Конфуція здаються вам важливими і прийнятними для сьогодення?

Із творів Конфуція

Навчайтеся! Коли людина перестає вчитися, вона може втратити і те, чого навчилася раніше.

Будьте вимогливими до себе і поблажливими до інших.

Не заздріть нікому і нікого не зневажайте.

Творіть добро. Зло утвориться саме.

Платіть добром за добро, а за зло віддячуйте по справедливості.

4. ОСВІТА У СТАРОДАВНЬОМУ КИТАЇ

Складіть план тексту. Спираючись на нього й ілюстрацію, розкажіть про особливості освіти в Стародавньому Китаї.

У Стародавньому Китаї особливу увагу приділяли освіті та вихованню дітей. У великих китайських сім'ях в основі виховання лежала повага молодших до старших. Старші діти в такій родині піклувалися про менших братів і сестер. Разом вони проводили час за іграми. У сім років діти починали ходити до школи.

«Іспит для тих,
хто бажає стати чиновником»
(давньокитайські зображення)

Навчання тривало довго. Для того, щоб у Китаї вважатися освіченим, потрібно було опанувати «шість мистецтв»: етикет*, письмо, арифметику, музику, стрільбу з лука, керування колісницею.

Більшість китайських дітей здобували знання в державних школах. Але неабиякого поширення набули приватні конфуціанські школи, навчання в яких

відкривало шлях до кар'єри чиновника. Учителі в цих школах (їх часто називали «мудрецьми») передавали не лише знання, а й певні погляди на життя та суспільну мораль. За таке навчання сім'ї платили чималі гроші. Велику увагу в таких навчальних закладах приділяли вивченню історії. Вважалося, що аналіз конкретних історичних подій та їхніх наслідків краще навчить дитину розпізнавати добро і зло, прищепить їй прагнення до чеснот.

Перевірте засвоєне на уроці

Закінчіть речення: «Після цього практичного заняття я знаю ...; вмію ...; можу...».

Леся Українка та її «Стародавня історія східних народів»

У 1890–1891 роках Леся Українка спеціально для навчання своєї молодшої сестри написала «Стародавню історію східних народів». На думку багатьох дослідників, цей твір Лесі Українки став першим українським підручником з історії Стародавнього Сходу. У ньому велика поетеса розповіла про первісне суспільство, життя і культуру народів шести відомих цивілізацій Стародавнього Сходу.

У розділі «Історія індусів» Леся Українка переклала українською кілька релігійних гімнів.

*Світло лагідне займається, промінням красить всю землю.
Слово й молитву провадить зоря, сипле барви блискучі
і одчиняє ворота денні. — У сні всі лежали;
Ти ж сповістила, що час нам повстати, життям утішатись,
час нам приносити жертви і дбати про власний достаток.
Темрява скрізь панувала; зоря ж освітила край неба
і до живих завітала. О, дочко небес, ти з'явилась!
Ти молодая, серпанком блискучим укрита!*

* *Етикет* — правила гідної поведінки людей у суспільстві.

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Узбережжя Греції
(сучасні фото)

Гора Олімп

Тема 1. СТАНОВЛЕННЯ АНТИЧНОЇ* ГРЕЦЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Стародавня Греція — це батьківщина демократії, основоположниця європейської культури, фізико-математичних наук, мистецтва театру й Олімпійських ігор тощо.

§ 25. ЯКИМИ БУЛИ ПРИРОДА І НАСЕЛЕННЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

1. ВПЛИВ ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНИХ УМОВ НА РОЗВИТОК ГРЕЦЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

За текстом підручника і картою (див. с. 115) зробіть висновки, як природно-географічні умови Стародавньої Греції могли впливати на її розвиток.

Територія Стародавньої Греції охоплює південну частину *Балканського півострова* (його ще називають Балканами) й узбережжя Малої Азії. Народи, що населяли ці землі в давнину, називали свою батьківщину Елладаю, а себе — **еллінами**.

Із трьох боків Еллада має вихід до моря: із заходу її омиває Іонічне море, на сході — Егейське, а на півдні — Середземне. Проте береги не скрізь однакові. Західне і південне узбережжя скелясті, а на сході море в багатьох місцях глибоко вривається в суходіл, утворюючи численні затоки і зручні бухти. До того ж, в Егейському морі безліч островів. Найбільшими з них є Крит, Евбея, Родос, Саламін.

Балканські гори та плоскогір'я займають дві третини території Греції. На півночі височить завжди вкрита снігом вершина *Олімп*. За уявленнями еллінів, саме на ній жили давньогрецькі боги.

Клімат у Греції теплий. Під час короткої зими йдуть дощі, морозів майже не буває. Улітку — спекотно, дощів випадає мало.

* *Античний* — той, що стосується давньогрецької або давньоримської культури, мистецтва, суспільного ладу тощо.

Повноводних річок у Греції немає, тому в літні місяці значна її частина страждає від засухи. Не дивно, що одним із побажань стародавніх греків було — «щасливої дороги та свіжої води».

Природа Греції різноманітна. Гори покриті сосновими, дубовими й буковими лісами, а в долинах ростуть вічнозелені кипариси, лаври й олеандри.

Гори Еллади багаті на дорогоцінні, кольорові метали та залізо, славляться також покладами будівельного каменю, мармуру, високоякісної глини.

2. ЗАНЯТТА НАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Які племена мешкали на теренах Стародавньої Греції?

У III тис. до н.е. Балкани з півночі захопили племена *ахейців*, які підкорили місцеве населення й заселили півострів. У II тис. до н.е. племена *дорійців* потіснили їх на менш родючі землі. Давні народи, які населяли територію Греції, разом із ахейцями й дорійцями утворили єдиний народ.

У давнину Греція ледве забезпечувала себе продуктами землеробства. Із зернових переважав не примхливий до ґрунту ячмінь. Свого зерна жителям Греції часто не вистачало, тому його ввозили з інших країн. Основне багатство цієї землі й до сьогодні — це виноградники та маслинові гаї, що їх вирощують на схилах гір. Оливки (плоди маслинового дерева) вживали в їжу, маринували, солили, з них виготовляли і поживну смачну олію. Варто зазначити, що в обмін на вино й олію греки в давнину одержували значно більше хліба, ніж можна було його виростити в усій країні.

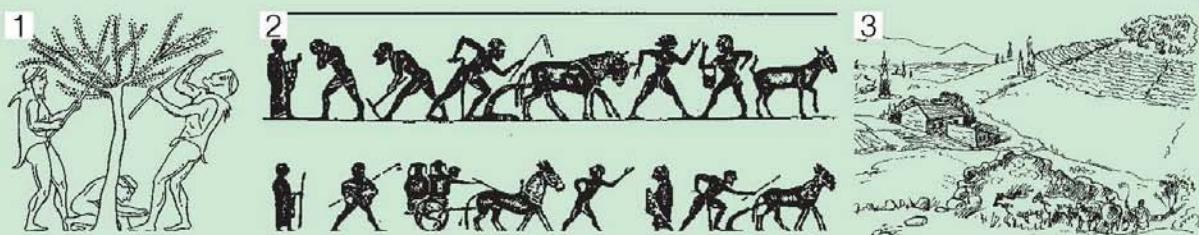
На кам'янистих і покритих густими чагарниками схилах гір скотарі Стародавньої Греції розводили невибагливу до корму худобу: кіз, овець і свиней.

Тож звичайною їжею стародавніх греків були хліб, оливи, козине молоко, сир, овочі, риба та вино. М'ясо могли собі дозволити вживати лише заможні люди.

На основі тексту та малюнків розкажіть про сільське господарство Стародавньої Греції.

Водночас природні умови Греції сприяли розвитку ремесел. Зокрема, завдяки покладам заліза та міді розвивалася обробка металів і ковальство. З високоякісної глини виготовляли посуд і черепицю, а із золота і срібла — прикраси. Мармур використовували для спорудження храмів і громадських споруд.

1 — збирання оливок; 2 — сільськогосподарські роботи (вазопис*);
3 — селянське господарство (сучасний малюнок)

Поясніть, що зображено на ілюстраціях. Як наведені пам'ятки характеризують розвиток ремесел у Греції в II тис. до н.е.?

Зразки давньогрецьких виробів II тис. до н.е.

Уже в найдавніші часи греки були вправними мореплавцями та рибалками, будували невеликі човни. Пізніше ці човни стали більшими і їх оснащували щоглами з вітрилами. Уздовж бортів сиділо 50 гребців, на кормі стояв кормчий (рульовий), який керував кораблем за допомогою великого весла. Плавали тоді вздовж берегів або від острова до острова. Найбезпечнішими для плавання були літо та осінь. З листопада до лютого сильні вітри робили плавання небезпечним.

Та попри небезпеку, греки віддавали перевагу морським шляхам. Адже море, на відміну від гір, їх не лише об'єднувало, а й годувало.

Грецький корабель
(сучасна історична реставрація)

* *Вазопис* — розпис керамічних виробів у Стародавній Греції.

3. ПЕРЕКАЗИ ПРО НАЙДАВНІШУ ІСТОРІЮ ГРЕЦІЇ

Пригадайте, що ви знаєте про міфи з уроків світової літератури. Які міфи присвячено острову Крит і його мешканцям?

Найвідоміші давньогрецькі міфи присвячені острову Крит, де народився головний бог греків — *Зевс*. Згодом він, закохавшись, викрав і привіз сюди доньку фінікійського царя — Європу. Тут вона народила величному богові сина Міноса, майбутнього царя Криту. Але Мінос прогнівив богів, і вони покарали його народженням сина з головою бика — *Мінотавра*. Чудовисько заховали в Лабіринті, з якого не міг вийти жоден смертний. Кожні дев'ять років підвладні Міносу народи відправляли на острів по 7 найчарівніших юнаків і дівчат, які повинні були стати здобиччю чудовиська.

Серед них одного разу опинився давньогрецький герой *Тесей*, син афінського царя *Егея*, який прагнув знищити *Мінотавра*. Дочка царя Міноса — *Аріадна* покохала *Тесея* і дала йому меч та клубок ниток. *Тесей* прив'язав нитку біля входу в Лабіринт і, розмотуючи клубок, пішов шукати *Мінотавра*. Убивши його, *Тесей*, ідучи зі своїми супутниками за рятівною ниткою *Аріадни*, вийшов з Лабіринту.

На Криті, за уявленнями греків, мешкали й інші славнозвісні міфологічні герої — *Дедал* й *Ікар*, *Геракл* та інші. Не дивно, що саме тут учені-археологи знайшли залишки найдавнішої грецької цивілізації.

Який епізод міфу зображений на ілюстрації?

Перевірте засвоєне на уроці

1. Як стародавні греки називали свою країну і себе?
2. Які ремесла розвивалися в Стародавній Греції?
3. Про яких богів і героїв Стародавньої Греції ви дізналися?
4. Порівняйте природні умови та спосіб ведення сільського господарства у Стародавньому Єгипті та Стародавній Греції. Під час відповіді використайте опорні слова: море; гори; ґрунти; річки.
5. У Стародавній Греції говорили: «Гори захищають і роз'єднують, а море об'єднує». Поясніть цей вислів, користуючись картою.

Домашнє завдання

1. Знайдіть у додатковій літературі або в Інтернеті відомості про інші давньогрецькі міфи. Підготуйте усний переказ одного з них.
2. Пригадайте та поясніть кілька крилатих висловів, пов'язаних із давньогрецькою міфологією.

§ 26. У ЧОМУ ОСОБЛИВОСТІ МІНОЙСЬКОЇ ТА АХЕЙСЬКОЇ ПАЛАЦОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

1. ДОСЯГНЕННЯ МІНОЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Що археологічні знахідки розповідають про спосіб життя населення Криту за часів Мінойської цивілізації?

Наприкінці XIX ст. міф про Тесея надихнув англійського археолога Артура Еванса розпочати розкопки в місті Кносс на Криті. Через деякий час він здивував увесь світ своєю дивовижною знахідкою. Під пагорбом він розкопав палац з понад 300 приміщеннями, де, можливо, й мешкав міфічний Мінотавр. Хоча до нашого часу зберігся лише один поверх, учені припускають, що ця споруда була дво-, а можливо, й триповерховою. Палац мав водогін і каналізацію, був улаштований з незвичайною розкішшю. Стіни прикрашалися *фресками*^{*}, на яких критські художники зображували природу, сцени із життя мешканців палацу.

Фреска
із Кносського палацу

Велику частину першого поверху палацу займали комори, у яких зберігалися вино, олія, зерно, ремісничі вироби. Тут були й майстерні, де працювали ювеліри, гончарі, художники.

Відкрити на острові цивілізацію, що виникла наприкінці III тис. до н.е., А. Еванс назвав *Мінойською* (за ім'ям легендарного царя Міноса).

Археологічні джерела свідчать про могутність Криту і його панування на морі. Адже острів охороняв потужний військовий флот.

У критян була й своя писемність, яку й досі не розшифровано.

У XV ст. до н.е. на одному з островів Егейського моря відбулося грандіозне виверження вулкана. У результаті сильного підземного поштовху і величезної морської хвилі поселення та палаці на Криті було зруйновано. Скориставшись цим, острів захопили ахейські племена.

* *Фрески* — малюнки водорозчинними фарбами по вологій штукатурці.

Опишіть Кносський палац. Що на ілюстраціях указує на розвиток господарства і культури Криту?

Кносський палац:

- 1 — фрагмент Кносського палацу;
- 2 — тронна зала;
- 3 — фреска;
- 4 — залишки водостоків
(сучасні фото)

2. ВІДКРИТТЯ АХЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Які перекази давніх греків допомогли Г. Шліману відкрити Ахейську цивілізацію?

Починаючи з **XVI ст. до н.е.**, на півдні Балканського півострова формується нова **Ахейська* цивілізація**, джерелом знань про яку для нас стали міфи й легенди давніх греків.

Із покоління в покоління передавалися перекази про війну греків-ахейців і троянців. Приводом для озброєного конфлікту стало викрадення сином царя Трої — Парісом дружини царя міста Спарта — Єлени Прекрасної. Ахейці, очолювані царем Мікен

* Часто цю цивілізацію називають ще *Мікенською*, за назвою міста Мікени.

Агамемноном, довго намагалися взяти Трою, але їм це не вдавалося. Тоді цар острова Ітаки Одиссей запропонував перехитрити троянців. Було побудовано велетенського дерев'яного коня, порожнього всередині. Ахейці сіли в кораблі та вдали, що відступають.

Троянці зраділи закінченню війни. Вони вийшли за мури міста, де їх зустрів один із ахейських воїнів, який пояснив, що кінь є подарунком богині Афіни. Троянці йому повірили і втягли дерев'яного коня до міста. Уночі, коли жителі спали, з коня вибралися Одисей і 30 найкращих ахейських воїнів. Вони відчинили міську браму і впустили основні військові загони. Так було захоплено Трою.

Про ці події легендарний поет *Гомер* розповів у своїй поемі «*Іліада*». У напівказкову оповідь повірив німецький археолог Генріх Шліман, який жив у XIX ст. і присвятив своє життя пошукам міфічного, як тоді вважали, міста Трої. І довів, що воно справді існувало! У 1870 р. він розкопав і дослідив руїни давньої Трої на півострові Мала Азія (територія сучасної Туреччини). Серед найважливіших знахідок Шлімана — величезний скарб із золотих речей, який він вважав багатствами царя Трої — Пріама.

Як Г. Шліман описує труднощі розкопок і їх результати?

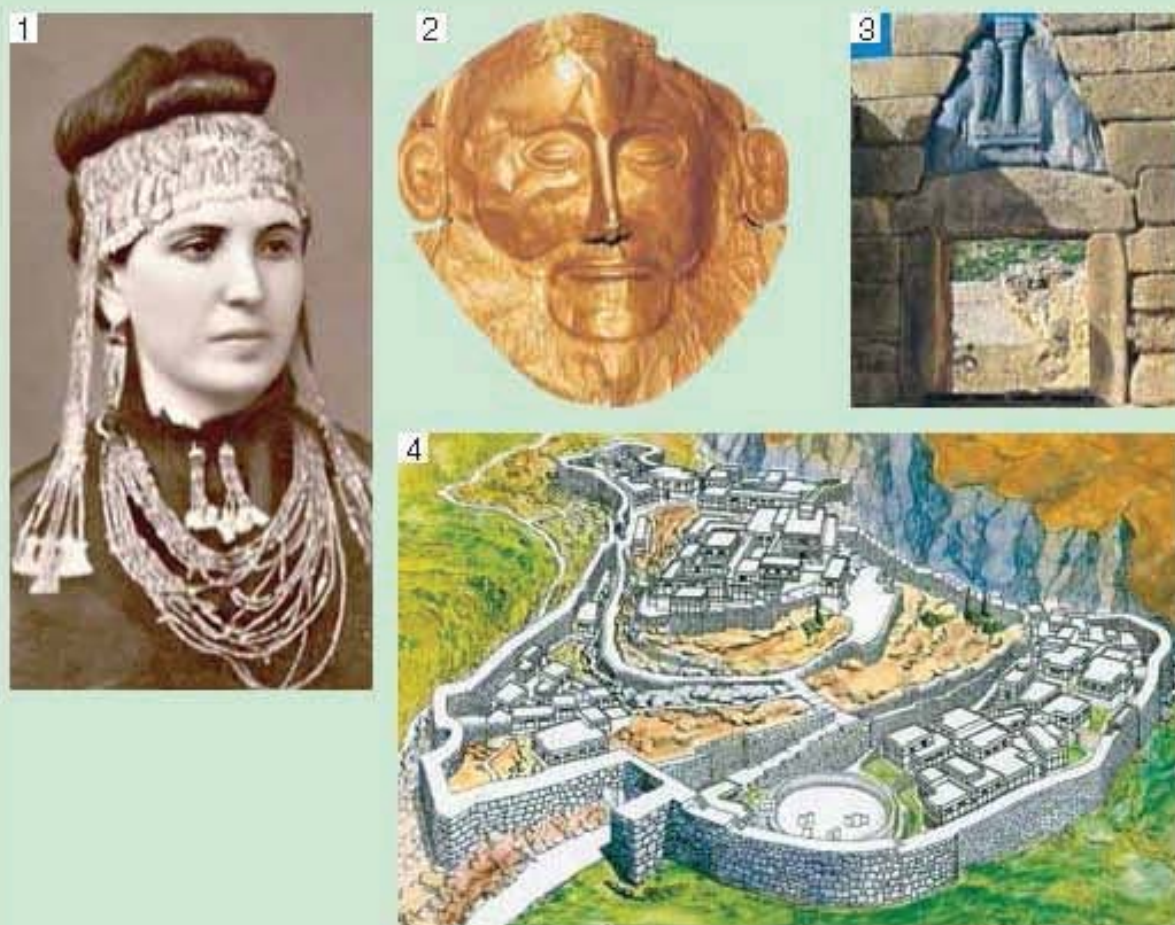
Із щоденника Генріха Шлімана

За допомогою великого ножа я викопав скарб із землі, хоча щохвилини перебував під загрозою обвалу. Моя дружина допомагала мені. Вона складала викопані речі у свою хустку і забирала їх. Скарб лежав у струхлявілій скрині. Там було дуже багато золотих речей: чаші й кубки із золота, срібла..., дві чудові золоті корони, з яких звисали золоті ланцюжки... Усього 9 тисяч предметів.

Невтомний археолог і мрійник Шліман подарував світові ще одне нібито міфічне місто, дослідивши Мікени. Палац царя Мікен захищали міцні мури, побудовані з величезних кам'яних блоків масою близько 6 тонн кожний. Головним входом до палацу слугували «Левові ворота», що символізували могутність Мікенської держави. Її центром була зала для свят і бенкетів. Навкруги неї розміщувалися кімнати, комори, коридори. Шліман знайшов та дослідив також царські гробниці, у яких містилися казкові багатства мікенських царів *Атрėja* й *Агамемнона*.

Про який рівень розвитку Ахейської цивілізації свідчили знахідки Шлімана? Чому ви так думаєте?

- 1 — фотографія дружини Г. Шлімана Софії в золотому уборі з кладу Пріама;
 2 — золота посмертна маска царя Агамемнона з Мікен;
 3 — «Левові ворота» в Мікенах (сучасний вигляд);
 4 — укріплення в Мікенах
 (сучасна історична реконструкція)

Відкриття та знахідки Шлімана підтвердили, що в основу поем Гомера були покладені реальні історичні події.

3. ДОСЯГНЕННЯ АХЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Підтвердьте фактами розвиток Ахейської цивілізації.

Ахейці жили в невеликих державах, які ніколи не об'єднувалися, часто ворогували між собою, проте спільно вели торгівлю, мали єдину мову та спосіб життя. Центрами, навколо яких зосереджувалося все життя ахейських держав: Мікен, Тірінфа, Афін та інших, як і на Криті, були палаци. Тому ці цивілізації називаються ще й *палацовими*.

Палаци ахейських царів були могутніми фортецями. Так, високі та міцні стіни палацу в Тірінфі були викладені з величезних

блоків вапняку масою до 12 тонн. Вважалося, що ці кам'яні стіни спорудили одноокі велетні-циклопи.

У палацах ахейських правителів розміщувались військові казарми, приміщення для чиновників, ремісничі майстерні для зброярів, ювелірів, гончарів, художників та інших.

На службі в ахейських царів були писемні люди, які відали царськими коморами. Археологи знайшли глиняні таблички, на яких в основному містяться переліки домашньої худоби, ремісничих товарів і продуктів, а також відомості про чиновників та їхню роботу.

Ахейці були досвідченими купцями. Вони вели жваву торгівлю з багатьма народами Середземномор'я*. Ахейські купці вивозили зі своїх міст-держав вино, маслинову олію, тканини та ремісничі вироби, а ввозили золото, слонову кістку, мідь, олово, деревину і бурштин (янтар).

Безперечно, ахейці були войовничим народом. Проводячи розкопки палаців їхніх правителів, археологи знайшли багато зброї та зображень битв, це свідчить про те, що ахейці часто захоплювали і заселяли землі на островах Егейського моря та на берегах Малої Азії.

Наприкінці II тис. до н.е. до Греції з півночі прийшли племена дорійців. Скориставшись послабленням ахейських держав, вони по черзі підкорили їх.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Хто і коли відкрив Мінойську й Ахейську цивілізації?
2. На який час припадають розквіт і занепад Ахейської цивілізації?
3. Як ви пам'ятаєте, на Криті не було оборонних укріплень, а Мікени, Тірінф, Афіни мали міцні оборонні мури. Припустіть, чим це можна пояснити.
4. Визначте, у чому подібність, а в чому відмінність у житті та заняттях населення Криту та Стародавнього Сходу.
5. Чи можна назвати поеми Гомера історичними джерелами? Обґрунтуйте свою точку зору.

Домашнє завдання

1. Поясніть, чому Мінойську та Ахейську цивілізації називають палацовими.
2. Уявіть, що ви опинилися в палаці правителя Мікен. Розкажіть, що ви там могли б побачити, кого зустріти.

* *Середземномор'я* — регіон, що простягнувся довкола Середземного моря та включає в себе саме море та острови на ньому. До Середземномор'я належать прибережні регіони Південної Європи, Передньої (або Західної) Азії та Північної Африки.

§ 27. ЩО МОЖНА ДІЗНАТИСЯ ПРО ДАВНЬОГРЕЦЬКЕ СУСПІЛЬСТВО З ПОЕМ ГОМЕРА

1. ГОМЕР І ЙОГО ЧАСИ

Який період історії Греції називають гомерівським? Чому?

Вторгнення дорійців наприкінці II тис. до н.е. призвело до поступового занепаду і падіння Ахейської цивілізації. Культурний розвиток дорійців був значно нижчим. Вони не вміли будувати кам'яних споруд, жили в основному в напівземлянках, але мали одну важливу перевагу — вміли обробляти залізо.

Про тогочасне життя греків ми можемо дізнатися лише з археологічних знахідок і поем Гомера «Іліада» та «Одіссея», що вважаються першими творами європейської художньої літератури. Саме тому XI–IX ст. до н.е. історики називають *гомерівським періодом*, або іноді — «темними віками».

Гомер був мандрівним сліпим поетом. Точних біографічних відомостей про нього не збереглося. Ще в давнину сім грецьких міст сперечалися між собою за честь називатися його батьківщиною. Учені й дотепер точно не знають, у якому столітті він жив: у IX чи VIII ст. до н.е. Є й такі, хто вважає його сучасником Троянської війни, що відбулась у XIII ст. до н.е.

Давньогрецькі поеми склалися в усній формі балад і легенд протягом чотирьох століть — з XI до IX ст. до н.е. й зберігалися завдяки виконавцям — співцям-рапсодам. У поемах «Іліада» й «Одіссея» розповідається не тільки про Троянську війну та її героїв, а й про грецьке суспільство в початковий період панування дорійців. За

Адольф-Вільям Бугро.
Гомер зі своїм поводитирем

дивовижними пригодами, змальованими в поемах, бачимо життя, побут, вірування й традиції людей тієї епохи, тому ці епічні твори є неocenним історичним джерелом.

Проте, аналізуючи поеми Гомера, ми завжди маємо пам'ятати, що перед нами не історичний документ, а літературний твір, у якому поєднуються і правда, і художній вимисел автора.

2. РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Працюючи в парах або малих групах, проаналізуйте фрагменти творів Гомера* і закінчіть подані речення. Запишіть їх у зошит.

Основними сільськогосподарськими заняттями греків за часів Гомера були: ...

Давні греки користувалися такими знаряддями праці, як: ...; вирощували такі культурні рослини: ...; мали в господарстві таких свійських тварин — ..., а як тяглову силу при оранці використовували ...

...мовив йому... Одісей велемудрий:

На сіножаті, щоб кожен в руках по серпу мав, красиво
Вигнутим, щоб узялися ми натщесерце удвох до роботи
І від світанку жали траву цілий день до смеркання;
А як за плугом воли поганятимем ми...
Дуже породисті, рослі, що випаслись добре на паші.

Наче тих широколобих волів селянин запрягає.
Білий ячмінь на утоптанім добре току молотити...

З опису щита героя Ахілла

Далі родючих ланів змалював він широкі простори,
Зорані тричі, й багато на них орачів із плугами,
Впряжених в ярма волів туди і назад поганяли.
...Далі лани змалював владареві. Достигле колосся
Скрізь по тих нивах женці гостролезими жали серпами.
Падали густо на землю колосся важкі оберемки,
Їх снопов'язи тоді перевеслами туго в'язали.

Щит Ахілла
(інтерпретація щита,
виготовлена 1820 р.
А. Монтічеллі)

* Поеми цитуються в перекладі з давньогрецької Бориса Тена.

І ячмені, і пшениця, і лози вино виноградне
В гронах розкішних дають, що примножує Зевс їм дощами...

...Великих старань ти доклав тут, і жодна рослина —
Ні виноград, ні оливка, ні груша, ні грядки городні,
Ані смоківниця* — тут без твого не росте піклування.

На суходолі корів є двадцять черед, і овечих
Стільки ж отар, і свинячих гуртів; та стада ще й козині
Там навкруги і його, і чужі пастухи випасають.

Чи підтверджують подані зображення відомості про сільське господарство, які ви знайшли в поемах Гомера?

Сцени оранки (вазопис)

3. РЕМЕСЛО І ТОРГІВЛЯ

Прочитайте наведені факти і знайдіть підтвердження до кожного з них у фрагментах поеми Гомера і наведених на с. 128 ілюстраціях.

1. Ковалі виплавляли мідь, олово, золото і срібло.
2. Ремісників у той час було дуже мало, навіть правителі часто самі виготовляли все необхідне — від знарядь праці до посуду і тканин.
3. Торгівля була слаборозвинена, зазвичай відбувався лише обмін товарами, гроші замінювала худоба.

* *Смоківниця* — дерево із їстівними плодами; інші назви: інжир, фігове дерево.

Всі вони разом — аж двадцять було їх — задихали в горни
 Різноманітним диханням, що сильно вогонь роздувало,
 ...Як того волів Гефест*, щоб виконати працю найкраще.
 Міді незламної й олова досить він в полум'я кинув,
 Цінного золота та срібла додавши.

От що, служниці давно вже відсутнього тут Одиссея!
 В верхні кімнати ідїть, де поважна сидить володарка,
 Пряжу свою біля неї прядїть та її розважайте,
 Сидячи там у покоях, чи вовну чесати берїться.

Там же черпали вино собі довговолосі ахеї,
 Хто, обмінявши за мідь, а хто за блискуче залізо,
 Хто за шкіру волячу, а хто і за цілу корову.
 Хто за невільника навіть.

Фрагменти
 грецького вазопису:
 а) виготовлення тканин;
 б) майстерня чоботаря;
 в) у кузні (вазопис);
 г) гончар за роботою;
 г) мукомольне виробництво

* *Гефест* — покровитель ковальського мистецтва.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Що нового ви дізналися про Гомера?
2. Чому XI–IX ст. до н.е. історики називають не тільки гомерівським періодом, а й «темними віками»?
3. На які групи поділялося давньогрецьке суспільство в часи, зображені в поемах Гомера?
4. Поміркуйте, чому навіть цар Ітаки Одиссей пишався своєю працею на полі.
5. Чому поеми Гомера є важливим історичним джерелом? Обговоріть.

Домашнє завдання

Опишіть ілюстрацію. Кого художник зобразив у центрі? Хто сидить і стоїть поряд? Зробіть припущення, чому слухачі так уважно слухають співця.

Огюст Лелюр. Гомер

Готуємося до практичного заняття

1. Оберіть одного з давньогрецьких героїв або титанів (Персея, Тесея, Геракла, Прометея або інших), життя і подвиги якого вас зацікавили найбільше.
2. Спираючись на інформацію, знайдену вами самостійно в інших джерелах, підготуйте для однокласників коротке повідомлення про обраного героя. Представте ваше повідомлення на уроці, супроводжуючи його демонстрацією ілюстрацій, дібраних самостійно.

§ 28. Практичне заняття. ЯК ДАВНЬОГРЕЦЬКА МІФОЛОГІЯ І РЕЛІГІЯ ВІДОБРАЖАЛИ СВІТОСПРИЙНЯТТЯ ЛЮДЕЙ

Об'єднайтесь у 5–6 малих груп й оберіть одне із завдань, яке потрібно виконати на основі тексту й ілюстрацій. Завершуючи роботу в групах, ознайомте однокласників з результатами ваших досліджень.

Завдання 1. Заповніть у зошиті таблицю «Боги стародавніх греків».

Імена богів	Які сили природи вони відображали	Покровителями яких занять вони вважалися

Завдання 2. Поясніть, які уявлення давніх греків про навколишній світ та особливості їхнього способу життя відображувались у міфології.

Завдання 3. Поясніть, у чому полягає особливість релігії стародавніх греків. Що подібне, а що — відмінне в релігійних віруваннях стародавніх греків та інших відомих вам народів давнини?

Завдання 4. Розгляньте малюнки і порівняйте, як зображували своїх богів греки, єгиптяни та мешканці Індії.

Завдання 5. Поясніть, яку інформацію можна одержати про богів з їхніх зображень. Наведіть приклади.

Завдання 6. Розкажіть, якими людськими рисами наділяли греки своїх богів. Наведіть приклади.

Давньогрецький міф про створення світу оповідає, що спочатку земля, вода і небо не існували окремо. Усе це перебувало в стані хаосу, безладдя. Згодом із цього хаосу виділились Земля — Гія і Небо — Уран. Це було перше покоління богів. Потім світом стали правити їхні діти — могутні *титани*, боги диких сил природи. У титанів владу забрали молодші боги, які встановили у світі закон і порядок. Ці боги, за уявленнями греків, жили на горі Олімп, що на півночі Греції, і тому називались олімпійськими.

Увесь світ поділили між собою три брати — Зевс, Посейдон, Аїд, а також їхні нащадки.

Посейдон

Зевс

Аїд

Аполлон

Артемїда

Афіна

Нїка

Гефест

Деметра

Дїонїс

Гермес

Афродїта

(Античні скульптури)

Наймогутнішим із олімпійських богів був Зевс. Греки вважали, що він дав жителям Землі закони та карає їхніх порушників.

Посейдон, могутній морський цар, вважався покровителем мореплавства, богом вологи та стихійних сил природи. Його палац був на дні морському. Повелитель царства мертвих — Аїд. Йому належали надра землі з усіма скарбами. Греки вірили, що після смерті душа людини потрапляє в підземне царство Аїда.

Прекрасний Аполлѳн — бог сонячного світла і цілительства, покровитель краси та поезії. Під його владою перебували дев'ять муз, покровительок мистецтв і наук. Богом вогню та ковальства був Гефѳст, богинею краси та кохання — народжена з морської піни Афродіта. Сестра Аполлона — Артеміда — богиня полювання, покровителька лісів.

Дочка Зевса Афїна вважалася богинею мудрості, покровителькою ремесел і наук, захисницею міст. Стародавні греки вірили, що ніхто не здатний її перемогти в бою. Постійною супутницею Афїни була богиня перемоги — Ніка.

Вісником богів був Гермѳс. Він вважався богом торгівлі, покровителем усіх хитрих та енергійних людей.

Великою пошаною в грецьких селян користувалися боги землеробства. Особливо поважались Демѳтра — богиня хлібних колосків, покровителька землеробства і родючості, та Дїоніс — бог виноградарства і виноробства.

Крім загальногрецьких богів, у кожній області країни були ще місцеві божества, які населяли ліси, джерела, луки і гори. Богинь джерел — німф — зображували у вигляді веселих та безжурних чарівних дівчат. Сатири (лісові божества) — це дивовижні старці, укриті шерстю, з копитами та козячими рогами.

Хоча стародавні греки уявляли своїх богів безсмертними та всесильними, проте олімпійці не були вільні від нещастя, бо над ними, як і над людьми, панувала неминуча доля.

Подібна релігія, заснована на поклонінні багатьом богам, котрі уособлюють сили природи, називається **язічництвом**.

Так давньогрецька міфологія, відтворюючи релігійні уявлення еллінів, відображала їхнє світосприйняття.

Обговоріть на основі повідомлень, яких людей прославляли грецькі міфи про героїв.

Перевірте засвоєне на уроці

Обговоріть у загальному колі:

«Сьогодні на уроці мені було цікаво дізнатись ...; я розповім батькам і друзям про ...».

§ 29. ЯК РОЗВИВАЛАСЯ ГРЕЦІЯ У VIII–VI ст. до н.е.

1. ВІДРОДЖЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО І КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ В ГРЕЦЬКИХ ПОЛІСАХ

Випишіть із тексту нові слова та поясніть кожне з них. Коротко перекажіть текст, спираючись на виділені слова.

У VIII ст. до н.е. в Греції починає відроджуватися господарське та культурне життя. Поступово, здебільшого поблизу морського узбережжя, виникають нові міста, де влаштовувалися гавані для стоянки суден. Центром міста стає торгова площа — *агора*. Навколо неї споруджують громадські будівлі, храми, жертівники. У деяких містах їх розташовували на укріпленому пагорбі — *акрополі*.

Такі міста разом із прилеглими до них невеличкими поселеннями або й містечками, мешканці яких займалися землеробством, городництвом та садівництвом, ставали самостійними общинами — *полісами*.

Поліс — громадянська община, що складалась з повноправних громадян-землевласників, мала свою територію, закони, органи управління.

Земля поліса з усіма її надрами належала громаді.

Визначальною рисою поліса була свобода кожного **громадянина**, який мав *право* на земельне володіння й участь у народних зборах, а також *обов'язок* підтримувати та захищати свою громаду.

Громадянин — людина, яка належить до певної держави, має права й обов'язки щодо цієї держави і дотримується встановлених у ній законів.

Мешканці поліса поділялися на вільних громадян і рабів, які не мали жодних громадянських прав.

У Греції налічувалося десятки полісів. Наймогутнішими серед них вважались Афіни та Спарта, а найбагатшим — Коринф. Кожен поліс мав свій уряд, військо і скарбницю, карбував монету.

2. БОРОТЬБА ДЕМОСУ ЗІ ЗНАТТЮ

Якими були причини і наслідки боротьби демосу з аристократією?

Серед вільного населення грецьких полісів невелику групу становили **аристократи** — представники і нащадки родової знаті, які володіли великими ділянками землі, ремісничими майстернями і кораблями.

Аристократія (від грецького «аристос» — найкращий, «кратос» — влада) — привілейований прошарок населення, котрий мав виняткові права, переваги та можливості порівняно з іншими верствами суспільства.

Інші вільні: бідні і багаті, але незнатні жителі грецьких міст-держав називалися **демосом** — тобто народом. Це були землероби, ремісники й торговці.

Демос — вільні незнатні верстви громадян грецьких полісів.

В історії Греції VIII ст. до н.е. було періодом панування родової знаті. Аристократи, використовуючи свій вплив, захоплювали дедалі більше земель. Не маючи достатньо коштів для обробітки навіть своїх ділянок, демос поступово втрачав їх. Якщо дрібний землевласник брав що-небудь у борг в аристократів і потім не міг його повернути, він потрапляв у боргове рабство. Таким чином становище демосу погіршилося, у той час як аристократична верхівка постійно збагачувалася.

Згодом аристократи зосередили у своїх руках управління полісом, а демос до влади не допускався. Тому народні збори скликались рідко і на них оголошувались уже підготовлені верхівкою рішення. Поступово в суспільстві посилювалося незадоволення свавіллям аристократії. У VIII–VII ст. до н.е. певна частина демосу розбагатіла. Це — купці, власники майстерень і кораблів, заможні селяни. Вони прагнули брати участь в управлінні державою, проте були позбавлені цього права.

Назвіть вимоги демосу в боротьбі з аристократією і поясніть кожну з них.

Боротьба ця була тривалою та складною. Проте в багатьох полісах демос домогся скасування боргового рабства і невдовзі одержав право брати участь у народних зборах. В інших — продовжувалось панування аристократів.

3. ПОЯВА ПИСАНИХ ЗАКОНІВ

Що означає вислів «драконівські закони»? Чому вони з'явилися?

Одним із результатів боротьби демосу із знаттю була поява писаних законів. За їх відсутності аристократи зазвичай вирішували судові справи на свою користь.

Під тиском демосу в кількох грецьких державах створили й записали перші відомі закони.

— Усні закони, записані у 621 р. до н.е. в Афінах архонтом* Драконтон, називаються *драконівськими*.

Тексти законів виставлялись на майданах на видному місці. Вони були жорстокими: навіть за дрібну крадіжку винні підлягали страті. Говорили, що закони Драконта «записані кров'ю».

Пізніше їх наводили як зразок жорстокості — будь-який суворий закон називали *драконівським*. Проте греки вважали, що краще суворі закони, які виконуються, ніж добрі, яких не дотримуються.

Поява писаних законів у Греції не вирішувала всіх суперечностей між демосом та аристократами. Утім, вони мали велике значення. Тепер аристократи в судах були обмежені писаними правилами, виконання яких легко було перевірити. Ім'я Драконта, незважаючи на суворість його законів, у Стародавній Греції користувалося великою повагою.

* *Архонт* — найважливіший урядовець в Афінах.

4. РАННЬОГРЕЦЬКА ТИРАНІЯ

Назвіть причини й наслідки встановлення тиранії в грецьких містах.

Навіть поява писаних законів повністю не ліквідувала суперечностей між аристократією та демосом. У VII–VI ст. до н. е. боротьба між ними набула особливої гостроти і призвела до встановлення **тиранії**.

Тиранія — форма державної влади, встановлена насильницьким шляхом і заснована на необмеженому одноосібному правлінні.

Щоправда, для стародавніх греків цього періоду слово «тиранія» не мало негативного забарвлення. Тиранами греки називали вождів, які встановили одноосібну владу шляхом повалення попередньої влади.

Тирані грецьких полісів спиралися насамперед на демос. Тому, захопивши владу, вони задля підтримки демосу приймали закони, спрямовані проти розкоші багатих, влаштували показові перерозподіли землі на користь бідних тощо. Переможених представників аристократії часто висилали за межі держави, а скарбниця поповнювалася їхнім майном.

Влада тиранів у грецьких полісах була тимчасовою, проте вона насильницьким шляхом позбавила влади родову знать і відповідала інтересам демосу. На певному проміжку часу тиранія сприяла господарському та культурному розвитку і грецьких міст.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Що таке поліс? Назвіть основні поліси Еллади і покажіть їх на карті.
  2. Коли і чому почалася боротьба між демосом і аристократією?
  3. У чому полягала роль писаних законів у Греції?
  4. Проти кого була спрямована влада тиранів?
-
5. Чим життя у грецькому полісі відрізнялося від життя в містах Стародавнього Сходу?
  6. Чому інтереси тиранії на певний час відповідали інтересам демосу?

Домашнє завдання

1. Поміркуйте, чим поліс відрізнявся від звичайного міста.
2. Розкажіть, якими були стосунки між різними верствами населення поліса.

§ 30. У ЧОМУ ЗНАЧЕННЯ ВЕЛИКОЇ ГРЕЦЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ

1. ПОЧАТОК ВЕЛИКОЇ ГРЕЦЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ

Якими були причини Великої грецької колонізації?

Поступове збільшення населення грецьких полісів призвело до того, що землі гористої й острівної Греції вже не могли всіх прогодувати. Але розвиток мореплавства допомагав грекам подолати труднощі, пов'язані з ростом населення. Переселяючись на інші землі, люди рятувалися від бідності, голоду, неврожаю.

Ще близько 1000 р. до н.е. багато еллінів залишали материкову Грецію, заселяючи нові землі за морем, засновуючи численні колонії. У VIII ст. до н.е. розпочинається **Велика грецька колонізація**.

Велика грецька колонізація (VIII–VI ст. до н.е.) — процес заснування грецькими полісами власних поселень на нових землях.

Серед колоністів-переселенців були представники різних верств населення: селяни, ремісники, втікачі від збройних конфліктів між аристократією й демосом.

Існувало три основні напрямки грецької колонізації.

Перший напрямок — західний: Південна Італія, острів Сицилія, узбережжя сучасної Франції та Іспанії. Саме тут було засновано найбільше грецьких колоній — близько 500.

Другий напрямок грецької колонізації — північно-східний. Спочатку грецькі колонії з'явилися на узбережжі багатого на поклади золота Фракії. Потім вони освоїли землі біля проток Геллеспонт і Боспор, що з'єднують Чорне і Середземне моря. На березі Боспору греки заснували **Візантію** — згодом знаменитий Константинополь (нині Стамбул). Багато колоній з'явилося в Західному та Північному Причорномор'ї.

Третій напрямок колонізації — південний — був найслабшим. Річ у тім, що в Північній Африці та Іспанії було багато фінікійських колоній, які протистояли утворенню грецьких. Згодом у дельті Нілу виникла грецька колонія Навкратіс. Звідси до метрополії завозили папірус. Тож у греків з'явилися перші записані наукові та літературні твори.

Чому греки зображували на вазах кораблі?

Вазопис
VI ст. до н.е.

Освоєння греками нових земель, як правило, відбувалось мирно. Адже вони селилися на неосвоєних прибережних смугах. Територія колонії включала саме місто і прилеглі поля та пасовища. З місцевим населенням колоністи прагнули встановити дружні стосунки та вигідно торгувати з ними, щедро ділилися здобутками своєї високої культури.

Колонії і метрополії, зазвичай, активно торгували між собою. Кожна колонія мала уряд, військо, карбувала власну монету, тобто була самостійною державою (полісом).

Простежте за картою основні напрямки грецької колонізації. Назвіть колонії греків на різних територіях.

КОЛОНІЇ ГРЕКІВ VIII–V ст. до н.е.

Велика колонізація, сприяючи розвитку ремесел, торгівлі та мореплавства, змінила грецький світ. І хоча стародавні греки розселилися на величезній території, вони вважали себе єдиним народом. Саме в цей період слово «елліни» стало загальною назвою для всіх греків. Їх об'єднували спільні мова, релігія, звичаї, писемність. Унаслідок колонізації формується грецька діаспора.

Діаспора (від грецького — «розсіяння») — частина населення країни, яка перебуває за межами своєї батьківщини.

2. ГРЕЦЬКІ МІСТА-КОЛОНІЇ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Які місця-колонії були засновані в Північному Причорномор'ї?
Як було влаштоване суспільне життя міст-колоній?

Колонізація Північного Причорномор'я (VII–V ст. до н.е.) — важлива складова Великої грецької колонізації. На цій території існувало понад 30 грецьких колоній.

Кожне місто мало сільську округу (*хóру*), що забезпечувала його мешканців необхідними продуктами харчування. Серед жителів хори було багато вихідців з навколишніх племен.

Найбільшими з полісів у Причорномор'ї були Пантікапéй («Рибний шлях»), Ольвія («Щаслива») та Херсонéс («Півострів»).

1) Знайдіть на карті (див. с. 138) і назвіть найвідоміші грецькі колонії в Північному Причорномор'ї. На яких півостровах, у гирлах яких річок вони були засновані?

2) Визначте, як греки засвоювали нові землі: велику територію чи лише узбережжя? Поясніть їхній вибір.

3) Назвіть народ, який жив поряд із греками в Північному Причорномор'ї.

У VI ст. до н.е. на березі Керченської протоки був заснований Пантікапей (нині на цьому місці розташоване місто Керч). Він став столицею **Боспóрського царства**, що виникло близько 480 р. до н.е., об'єднувало понад 20 грецьких міст і проіснувало до кінця IV ст.

Про що свідчать зображення Пантікапея, Ольвії та Херсонеса, наведені на с. 139–140? Що можна довідатися про спосіб життя їхніх мешканців?

Акрополь Пантікапея VI–V ст.
(сучасна реконструкція
по В. Толстикову)

Пантікапей. Фасад храму Аполлона
(графічна реконструкція І. Пичикяна,
малюнок М. Ієвлева)

У VI ст. до н.е. вихідці з Мілета заснували місто-колонію Ольвію (на території сучасного села Парутине в Миколаївській області).

1 — вулична сцена в Ольвії (малюнок М. Гореліка);
2 — загальний вигляд центральної частини Ольвії (графічна реконструкція С. Крижицького, малюнок М. Ієвлева);

3 — пам'ятний знак, в основу якого покладено зображення ольвійської монети;
4 — розкопки Ольвії (сучасне фото)

У V ст. до н.е. було засновано Херсонес (розташований у межах Севастополя). Під час археологічних розкопок тут знайдено залишки будинків, склепів, веж, воріт давнього міста. Археологам поталанило знайти в Херсонесі й залишки театру. Це свідчить про те, що в колоніях Північного Причорномор'я відбувались театральні вистави.

Ювілейна монета, присвячена Херсонесу Таврійському

Руїни античного театру в Херсонесі Таврійському

Міста-колонії Північного Причорномор'я впливали і на місцеві племена, які мали можливість знайомитися з культурою, релігією та побутом греків. Греки-переселенці залишили пам'ять про себе в географічних назвах. Так, назва міста Ялта походить від грецького «яліта», тобто «берегова, прибережна». Феодосія в перекладі означає «Божі дари». Слово «Воспор» (так греки називали й неглибоку Керченську протоку між Чорним і Азовським морями) означає «коров'ячий брід».

Перевірте засвоєне на уроці

1. Якими були причини Великої грецької колонізації?
2. Розкажіть про основні напрямки Великої грецької колонізації. Покажіть їх на карті (див. с. 138).
3. Як склалися стосунки колоністів і місцевого населення?
4. Назвіть основні грецькі міста-держави в Північному Причорномор'ї. Коли вони виникли і які мали особливості?

5. Хоча стародавні греки розселилися на величезній території в чужих країнах, вони вважали себе єдиним народом. Що їх об'єднувало? Як вони називали себе та свою батьківщину?

Домашнє завдання

1. Розкажіть, які труднощі чекали на греків під час подорожей і заснування колоній.
2. Уявіть, що ви побували в одній із грецьких колоній. Опишіть свої враження.

Скарби давньої Ольвії

Визначною пам'яткою грецьких поселень на території Миколаївської області є залишки давньогрецького поліса Ольвія, що розташовані за околицею села Парутине Очаківського району. У наш час «Ольвія» — це Національний історико-археологічний заповідник НАН України (<http://olbio.ochakiv.info/pages/index>).

До його складу входить також острів Березань, на якому в VII столітті до н.е. виникло перше грецьке поселення в Північному Причорномор'ї.

Археологами розкопано близько 5 га території міста, відкрито дві священні ділянки із залишками храмів, вівтарів, а також, його центральну площу — агору з різноманітними спорудами, гімнасії, будинок суду, житлові квартали, виробничо-господарські й оборонні будівлі різного часу.

Ювілейна монета
Національного
банку України

§ 31. ЯК ВІДБУВАЛОСЯ СТАНОВЛЕННЯ АФІНСЬКОГО ПОЛІСА

1. ОБ'ЄДНАННЯ АТТИКИ

За легендою, мешканців Аттики об'єднав у єдину афінську громаду герой Тесей. Ставши царем Афін, він звернувся до мешканців Аттики із закликом: «Прийдіть сюди всі народи». Відвідавши кожену общину, Тесей пообіцяв захищати їхні права та привілеї.

Як виглядали Афіни? Зробіть припущення, чому об'єднання Аттики відбулося саме навколо цього міста-держави.

На півночі Греції розташована гірська область — *Аттика*. Найбільше її місто — *Афіни* — міститься у центрі широкої рівнини за 5 км від моря.

Для захисту від ворожих нападів у центрі міста на високому пагорбі було споруджено акрополь — укріплену фортецю, де зосередилися головні храми, скарбниця міста. Неподалік від нього була розташована торгова площа — агора.

Визначте, які частини міста Афіни ви бачите на ілюстрації.

Афіни (реконструкція Лео фон Кленце)

Оскільки місто виникло не на самому узбережжі, на березі бухти збудували порт Пірей, що з'єднувався з Афінами коридором із двох стін завдовжки 5–6 км. Тут на кораблі вантажили вироби

афінських гончарів, ремісників, амфори з вином та олією. Кораблі з інших країв привозили до Афін хліб, худобу, деревину, рабів. Поблизу порту Пірей також будували та ремонтували кораблі.

На основі ілюстрацій опишіть порт Пірей.

Порт Пірей
(малюнок-реконструкція)

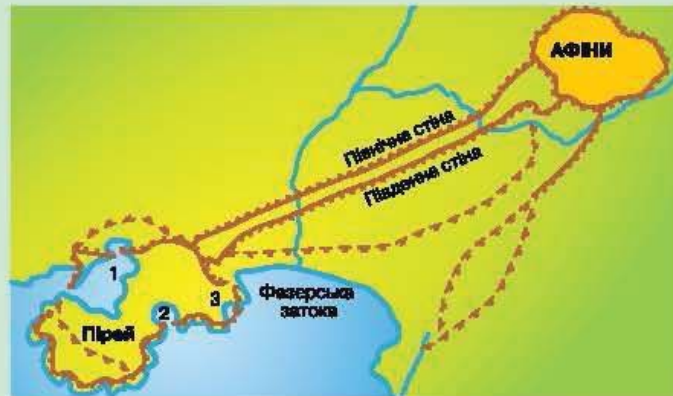

Схема порту Пірей: Афіни, Фазерська затока, Пірейський півострів, три бухти порту Пірей (1, 2, 3)

Мешканці Аттики в разі небезпеки шукали притулку за міцними мурами Афін. З посиленням афінської общини всі інші були або підкорені нею, або добровільно приєдналися за угодою. У VIII ст. до н.е. в Аттиці утворилася держава — Афінський поліс.

2. РЕФОРМИ СОЛОНА

Чому загострилося протистояння демосу й аристократії? У чому полягала сутність реформ Солонна?

Панівне становище в управлінні полісом мали аристократи. Основним органом влади був *ареопάγ*, що складався з представників родової знаті. Аристократи керували і судом. До того ж, родова знать володіла кращими землями. Селяни бідніли, ставали боржниками, згодом перетворюючись на рабів.

Утім, у VIII—VII ст. до н.е. певна частина демосу — купці, власники майстерень і кораблів, заможні селяни — розбагатіла. Тепер вони прагнули брати участь в управлінні полісом, проте були позбавлені цього права. Саме вони розгорнули й очолили боротьбу демосу з аристократією.

У розпал смуту громадяни звернулися до афінського політика **Солонна**, відомого своєю вченістю, життєвим досвідом і справедливістю. У 594 р. до н.е. Солон здійснив кілька реформ. Насамперед він скасував борги афінян і заборонив боргове рабство. Земельні ділянки

повернули боржникам. Афіняни, які потрапили в рабство за борги, отримали свободу. Громадяни, продані у рабство в чужі країни, викупалися державним коштом. Віднині жоден афінянин не міг бути рабом!

Усі чоловіки, уродженці Аттики, вважалися громадянами Афінівського поліса. Солон увів поділ громадян на чотири розряди — найбагатші, заможні, середнього достатку і бідняки — залежно від розміру їхнього майна і прибутків. Громадяни різних розрядів мали різні права та виконували різні обов'язки перед державою.

Реформи торкнулися й управління афінівським полісом. Усі громадяни-чоловіки, які досягли 20-річного віку, мали право брати участь у народних зборах, що відтепер збиралися регулярно. Було запроваджено також суд присяжних, членів якого щороку обирали за жеребом.

Перетворення, що їх здійснив Солон в афінівському суспільстві, переорієнтували Афіни на шлях розвитку демократії.

Солон

Демократія (від грецького *demos* — народ і *cratos* — влада) — форма організації суспільства, що характеризується участю народу в управлінні державою та особистою свободою громадян.

Основними ознаками демократії є: 1) можливість обирати до органів влади народних представників і періодично змінювати їх; 2) рівноправність громадян; 3) підпорядкування меншості більшості у прийнятті рішень та їх виконанні; 4) виборність основних державних органів влади.

Розкажіть, хто бере участь у народних зборах, зображених на ілюстрації.

3. ТИРАНІЯ В АФІНАХ

Поміркуйте, чому більшість афінян підтримали тирана.

Минуло 30 років від початку правління Солона, і в Афінах знову почалися смути. Родич Солона, полководець *Пісістрат*, у 560 р. до н.е. захопив владу і став правити в Афінах одноосібно, силою забезпечивши в афінському полісі мир і злагоду. Так в Афінах було встановлено тиранію.

Землі аристократів, які залишили країну, розподілили між селянами. Для них тиран запровадив податок (десяту частину врожаю), чим збагатив державну казну.

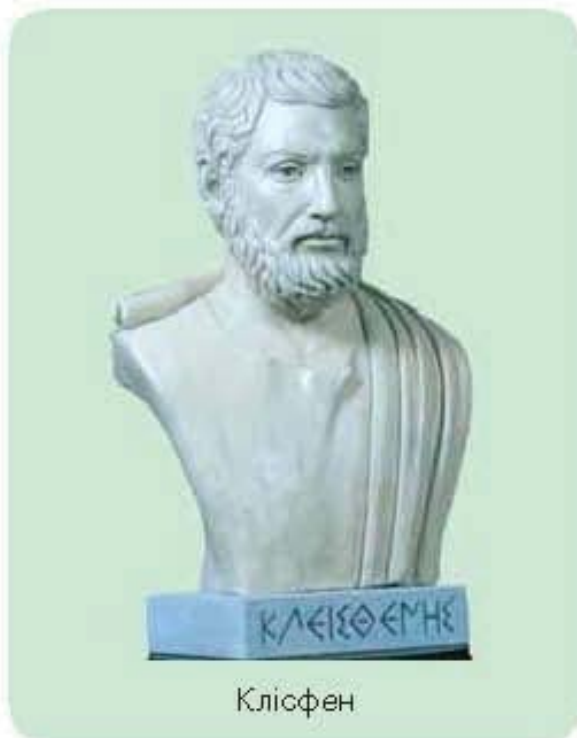
Пісістрат намагався сприяти розвитку землеробства, ремесел, торгівлі, кораблебудування. Він розпочав велике будівництво в Афінах: за його наказом споруджувалися храми, шляхи та водогони. До міста запрошувалися знамениті художники і поети, були записані «Іліада» та «Одіссея», які до того часу передавалися усно. Власне, саме в період правління Пісістрата Афіни перетворилися на культурний центр Греції. Відтоді бере початок і їхня морська могутність.

4. ЗАВЕРШЕННЯ ФОРМУВАННЯ АФІНСЬКОГО ПОЛІСА

Назвіть основні перетворення, що їх запровадив Клісфен.

Тиранію було повалено невдовзі після смерті Пісістрата (оскільки його спадкоємці правили жорстоко) і першим архонтом було обрано законодавця *Клісфена*. Усю територію Афінської держави він поділив на 10 округів, кожний із яких складався із трьох рівних частин — приморської, сільської та міської. Громадянство тепер визначалося належністю не до роду, а до певного округу. Раніше території країни поділялися за родовою ознакою, тому родова знать була сильною. Цією

Клісфен

реформою Клісфен немов «перемішав» громадян і дав усім їм однакові права. Таким чином вплив родової знаті в управлінні державою було зменшено.

Усі громадяни тепер вважалися рівними незалежно від майнового стану: навіть бідняки могли обіймати будь-які державні посади. Так в Афінах влада знову опинилась у руках народу.

Завдяки реформам, проведеним Солоном і Клісфеном, афінська община з аристократичної перетворилась на демократичну. Визначальною рисою Афінського поліса стала гарантована свобода його громадян. Відтепер кожен з них мав право брати участь в управлінні державою. Проте демократія була обмеженою. Раби та *метеки* — люди з інших країн, які жили й працювали в Афінах, — не мали громадянських прав. Не допускались до управління країною і жінки.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Якими були склад та становище різних груп населення Аттики у VIII–VII ст. до н.е.?
2. У чому, на вашу думку, головна заслуга Солона й Клісфена перед афінянами?
3. Дайте оцінку реформам Солона з позицій демосу й аристократів.
4. Установивши нові закони в афінському полісі, Солон сказав: «Важко у великих справах відразу всім догодити». Як ви розумієте ці слова?
5. Які права мали громадяни Афін? Із чим були пов'язані їхні обов'язки?
6. Яким було значення реформ Клісфена? Чому його називають «батьком демократії»?

Домашнє завдання

1. Вправи з «історичної математики»:
  - а) У якому столітті були проведені реформи Солона? У якому тисячолітті?
  - б) Що було раніше: правління Цінь Шихуанді в Китаї чи тиранія Пісістрата в Греції? На скільки раніше?
2. Порівняйте державний устрій в Афінах і Стародавньому Єгипті. Що було подібного, а що — відмінного?
3. Чому слово «тиран» нині набуло негативного значення?

Готуємося до практичного заняття

Пригадайте, що вам відомо про історію Спарти. Де ви чули про спартанців? Які художні фільми, присвячені цій державі, ви дивилися? Чим вони вам запам'яталися?

§ 32. Практичне заняття. У ЧОМУ ОСОБЛИВОСТІ СПАРТАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ, ПОБУТУ І ВИХОВАННЯ СПАРТАНЦІВ

1. ВИНИКНЕННЯ СПАРТАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Складіть короткий план тексту і, користуючись ним, розкажіть про виникнення спартанської держави.

На південному сході півострова Пелопоннес розташована область Лаконіка. Із трьох боків її оточують високі гори. Морські береги незручні для мореплавства. Такі особливості географічного положення не сприяли торгівлі її жителів з іншими областями Греції, проте забезпечували природний захист від зовнішніх ворогів.

Наприкінці II тис. до н.е. Лаконіка була завойована дорійцями. На берегах річки Еврót вони заснували державу *Спáрту*. Значна частина місцевого населення, яка чинила запеклий опір завойовникам, була поневолена. Невільників стали називати *іло́тами*. Вони зазвичай працювали на землі або випасали худобу. Тих, хто добровільно визнав владу дорійців, називали *пері́еками* («тими, що живуть навкруги»). Вони зберегли свободу, мали право займатися ремеслом і торгівлею, проте не могли володіти землею і брати участь у громадському житті. Повноправними громадянами вважалися лише нащадки завойовників-дорійців — *спартіа́ти*.

Які верстви населення Спарти зображено на ілюстрації?

Верстви населення у Спарті (сучасна історична реконструкція)

Спартанська держава була ізольована від зовнішнього світу. Іноземці в Спарту допускались дуже рідко, хіба що посли чи почесні гості. Жоден спартанець не міг виїхати за межі Лаконіки без дозволу влади.

2. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ І СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ СПАРТИ

Поясніть, як працювали органи управління в Спарті.

Громадяни Спарти жили за законами, які, за переказами, запровадив мудрець *Лікурґ*.

Провідну роль в управлінні Спартанською державою відігравала рада старійшин, кожен із членів якої був не молодшим за 60 років. Вона фактично керувала державою, розглядала судові справи, могла відмінити будь-яке рішення народних зборів чи розпустити їх. До складу ради входили також двоє царів віком понад 30 років. Під час війни вони командували армією. Їхня влада була спадковою.

Рішення ради старійшин затверджували народні збори. Участь у них брали лише громадяни-воїни, які досягли 30 років. Народні збори ухвалювали закони, обирали старійшин, оголошували війну й ухвалювали мирні договори.

Пам'ятник Лікурґу
в сучасній Спарті

Спираючись на думки давніх і сучасних істориків, розкажіть про суспільний устрій Спарті.

Із праць давньогрецького історика Плутарха

По-перше, він [Лікурґ. — Авт.] вилучив з обігу всі золоті та срібні монети, залишивши тільки залізні. Але вони мали таку величезну вагу і розмір, що для збереження десяти з них потрібен був великий склад, а для перевезення — парна повозка.

Із праць давньогрецького красномовця Лібанія

У Лакедемоні* існує найповніше рабство одних і найповніша свобода інших. Спартіат... завжди ходить, тримаючи в руках списа, щоб бути сильнішим від ілота, коли той збунтується.

* *Лакедемон* — персонаж давньогрецької міфології, що заснував місто Спарту. За його ім'ям було визначено офіційну назву спартанської держави.

Із праць сучасних істориків

Лікурґ потурбувався про те, аби всі громадяни Спарти мали рівні права, щоб серед них не було ані бідних, ані багатих. Спартанські сім'ї одержували у володіння однакові земельні ділянки. Їх не можна було продавати чи дарувати, позаяк уся земля в Спарті вважалася власністю держави. Разом із землею поділили й ілотів.

Спартанцям заборонялося займатися ремеслом, торгівлею, єдиним їхнім заняттям була військова справа. Зброю і ремісничі вироби виготовляли для них переіки. Земельний наділ спартанця обробляли ілоти. Спартанці не могли продати, звільнити чи вбити ілота — сім'ї ілотів, як і земля, належали державі.

3. ПОБУТ СПАРТАНЦІВ

Прочитайте текст та уривки з документа. Поясніть, як ви розумієте вислів «спартанський спосіб життя». Доберіть і запишіть синоніми до прикметника «спартанський».

Спартанці були хоробрими, витривалими воїнами. Їм приписують вислів: *Справжній спартанець ніколи не питає, скільки ворогів, він питає: «Де вони!?»**

Усі спартанці носили грубий одяг, жили в однакових одноповерхових дерев'яних будинках. Мали визначені форми зачісок, бороди і вусів. Під час будівництва дозволялося використовувати сокиру, і лише при виготовленні дверей — пилу.

Давньогрецький історик Ксенофонт про спартанців

Не треба дбати про багатство й одягу, тому що в Спарті прикрасою служить не розкіш убрання, а здоров'я тіла. Їжу він дозволив споживати громадянам у такій кількості, щоб вони надто вже не наїдались, але й не терпіли від голоду...

Чоловіки харчувалися в громадських їдальнях простою їжею: овочами, трохи сиром, зрідка — рибою та м'ясом. Основною стравою була юшка з бичачої крові із сочевицею, оцтом і сіллю. Страва поживна, але несмачна. Ніхто, крім спартанців, її не міг їсти. Розповідають, що одного разу перський цар змусив полоненого спартанця приготувати йому таку юшку. Коли правитель спробував її, то не міг утриматися від жарту: «Тепер я розумію, чому спартанці так мужньо ідуть на смерть: для них краще загинути, аніж таке споживати».

* Короткі та влучні вислови, які цінувалися спартанцями, прийнято називати *лаконічними* (від назви *Лаконіка*).

Із 16 років і до старості спартанець зобов'язаний був служити в армії. У 30 років він вважався повнолітнім і мав право отримати ділянку землі й одружитися.

4. СПАРТАНСЬКЕ ВИХОВАННЯ

Опрацюйте уривки з праці давньогрецького письменника й історика Плутарха, послідовно відповідаючи на запитання:

- Про що розповідається в наведеному джерелі?
- Які особливості виховання хлопців і дівчат вас здивували?
- Яке значення, на вашу думку, надавали спартанці вихованню дітей?

Із праці Плутарха* «Життєпис Лікурга»

Батько не мав права розпоряджатися дитиною — він відносив немовля до старійшин. Вони оглядали дитину, і якщо знаходили її достатньо міцною, дозволяли виховувати... Якщо немовля було кволе і некрасиве, його кидали в прірву, вважаючи, що таке життя не потрібне ані дитині, ані державі.

...За трапезами бували й діти. Їх приводили туди, ніби до школи здорового глузду, де вони чули розмови про державні справи, привчалися жартувати без кривляння. А спокійно переносити глузування вважалося однією з головних чеснот спартанця.

Старший за столом говорив кожному, хто входив: «Розмови за поріг не виходять».

Лікург наказав укріпляти і загартовувати дівчат у бігу, боротьбі, метанні диска і списа...

Читати й писати вони (хлопці) вчилися заради практичної користі, а інше їх виховання зводилось до того, щоб... бути витривалим у біді і перемагати в боротьбі. Тому з роками їх виховання ставало суворішим — їм наголо стригли волосся, привчали ходити босими і гратися разом, зазвичай без одяжі.

Спартанці довіряли одне одному...

Перевірте засвоєне на уроці

Оцініть цей урок, визначаючи, що було для вас зі знаком «+», а що — зі знаком «-». Що виявилось найцікавішим?

* Текст Плутарха подається в перекладі Ю. Мушака.

Тема 2. АНТИЧНА ГРЕЦЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ КЛАСИЧНОЇ ДОБИ

§ 33. ЯКИМ БУВ ПЕРЕБІГ ГРЕКО-ПЕРСЬКИХ ВІЙН

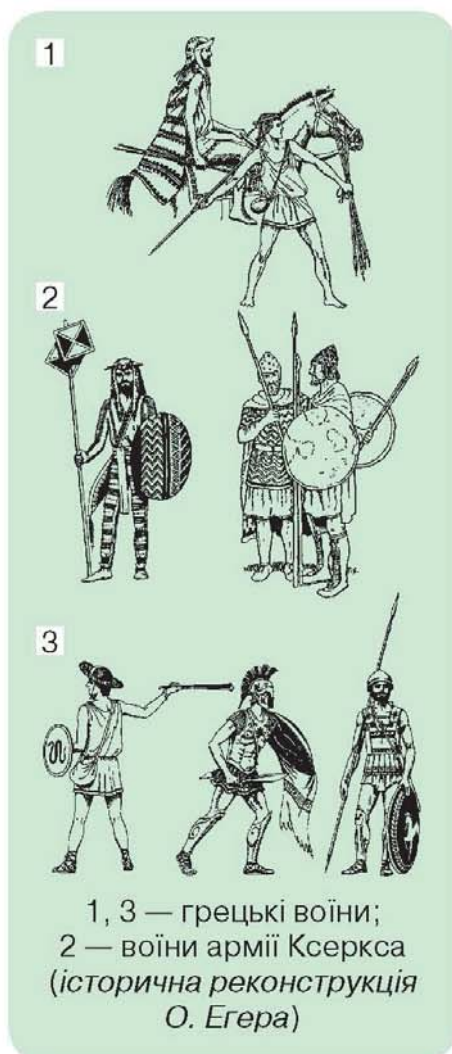

1. ПОЧАТОК ГРЕКО-ПЕРСЬКИХ ВІЙН

Пригадайте, що ви знаєте про Перське царство. На основі тексту і карти визначте, які території охопили греко-перські війни та з яких подій вони почались.

ГРЕКО-ПЕРСЬКІ ВІЙНИ

У VI ст. до н.е. наймогутнішою державою Стародавнього світу було Перське царство, що підкорило та приєднало до себе грецькі поліси Малої Азії. На початку V ст. до н.е. довелося відстоювати свою свободу й іншим полісам Стародавньої Греції.

Війни між Персією та грецькими полісами охопили 500–449 рр. до н.е. і називаються *греко-перськими війнами*.

За переказами, Дарій I відрядив послів по всій Греції з вимогою «землі й води», тобто підкоритися. Багато полісів визнали владу Дарія. Лише Афіни та Спарта відмовилися здаватися. Афіняни вбили послів, а спартанці кинули посланців Дарія в криницю зі словами: «Дістаньте собі там скільки завгодно і землі, і води».

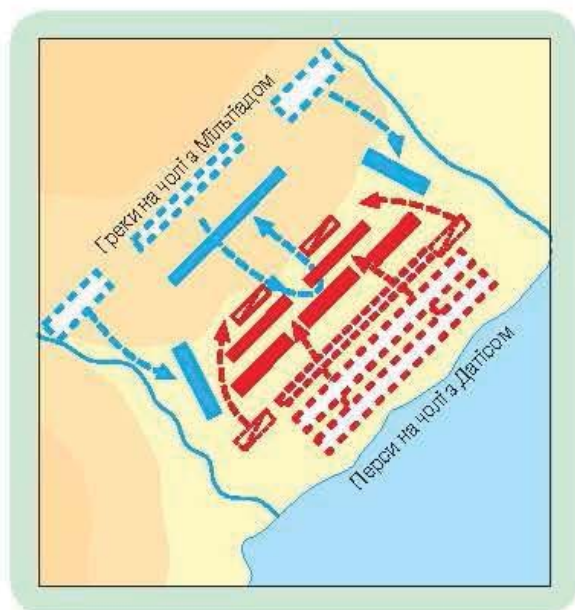
Влітку 490 р. до н.е. Дарій I спорядив проти греків армаду* з 500 кораблів і близько 30 тисяч воїнів. Перське військо висадилося в Аттиці, на рівнині поблизу невеликого містечка Марафін, лише за 42 км від Афін.

Афінське військо становило близько 10 тисяч важкоозброєних воїнів-гоплітів**, якими командував досвідчений полководець Мільтіад. До ополченців залучили навіть рабів, обіцяючи їм свободу. Щоб заступити персам шлях на Афіни, греки зайняли позиції на південних горбах, що оточують рівнину.

Спираючись на текст підручника і план-схему, розкажіть про Марафонську битву.

Щоб перси не використали свою кількісну перевагу та не обійшли греків, Мільтіад розтягнув бойову лінію війська якомога ширше. Як він і передбачав, перси кинулись атакувати центр і, «прорвавши» його, почали переслідувати тих, хто відступав. Проте на флангах*** перемога була за греками. Вони повернули свої бойові ряди проти ворога, що бився в центрі, і вдарили по ньому водночас із правого та лівого боків. Перси не витримали

* *Армада* — великий військовий флот.

** *Гопліти* — піші воїни з важким озброєнням у давньогрецькому війську.

*** *Фланг* — правий або лівий бік війська.

натиску і почали безладно тікати до своїх кораблів. Греки встигли захопити кілька перських суден, решта врятувалася в морі. Натомість грецьке військо своєчасно повернулося до Афін для захисту міста.

Греки використовували під час бою *фалангу*. Воїни в бою билися не один на один, а в строю, шеренгою, атакуючи та відступаючи по всьому фронту одночасно, за командою.

Фаланга — тісно зімкнутий бойовий лінійний стрій грецької піхоти. Фаланга мала 8–16 рядів (траплялося до 25), займаючи до 500 м (при ряді в 1000 воїнів).

Опишіть, як виглядала фаланга. Поясніть, у чому переваги, а в чому слабкі сторони цього строю.

Фрагмент грецької фаланги (сучасна історична реконструкція)

Радісну звістку про перемогу над персами в Афіни приніс посланець, який, не зупиняючись, пробіг 42 км і впав мертвим. У пам'ять про цю подію на Олімпійських іграх стали проводити біг на марафонську дистанцію.

Значення Марафонської перемоги було величезним. Відтоді вся Греція повірила у свої сили.

2. ПОХІД КСЕРКСА. БИТВА ПРИ ФЕРМОПІЛАХ

Спираючись на текст підручника й ілюстрацію, розкажіть про битву при Фермопілах. У чому героїчність вчинку 300 спартанців?

Навесні 480 р. до н.е. перський цар *Ксеркс*, син і наступник померлого Дарія, рушив у новий похід на Грецію з величезною армією та флотом.

Проте в Греції на персів уже чекали. Командування об'єднаними силами греків передали Спарті.

Щоб перекрити персам шлях, грецькі загони (близько 7 тисяч воїнів) під командуванням спартанського царя *Леоніда* зайняли вузький *Фермопільський прохід*, до якого підійшли 200 тисяч перських воїнів. На вимогу скласти зброю Леонід відповів: «Прийди і візьми».

Тоді посланець, сподіваючись налякати греків чисельністю перського війська, сказав: «Наші стріли і дротики закриють вам сонце». Спартанський цар відповів: «Ну що ж, битимемося в затінку».

Греки два дні мужньо відбивали атаки ворога. На третій стало відомо, що перси знайшли обхідну стежку і намагаються оточити війська Леоніда. Дізнавшись про це, спартанський цар наказав грекам відійти. Але сам Леонід і 300 воїнів-спартанців залишилися обороняти прохід, оскільки закони Спарті забороняли відступати.

У жорсткій нерівній битві всі захисники Фермопіл полягли, проте затримали противника: перси зазнали багатотисячних утрат. Згодом на цьому місці був споруджений пам'ятник у вигляді лева і вирізьблений віршований напис від імені загиблих спартанців: «Подорожній, повідай спартанцям про нашу загибель; вірні законам своїм, тут ми кістками полягли».

Перетнувши Фермопільський прохід, перси без перешкод захопили Середню Грецію. Мешканці Афін залишили своє місто. Усі чоловіки, здатні тримати зброю, пішли у військо. Жінок, старих, дітей та рабів афіняни перевезли в Пелопоннес і на острів Саламін.

Пам'ятник
300 спартанцям
і царю Леоніду
в Фермопілах

3. ОСТАТОЧНА ПЕРЕМОГА ГРЕКІВ

Спираючись на текст підручника і карту-схему, розкажіть про Саламінську битву. Що допомогло нечисленній армії греків одержати перемогу над персами? Якими були наслідки греко-перських війн?

У 480 р. до н.е. відбулася важлива морська битва поблизу *острова Саламін*. Об'єднаний грецький флот із 380 трієр* під командуванням афінського політика *Фемістокла* стояв у вузькій протоці між Аттикою й островом Саламін.

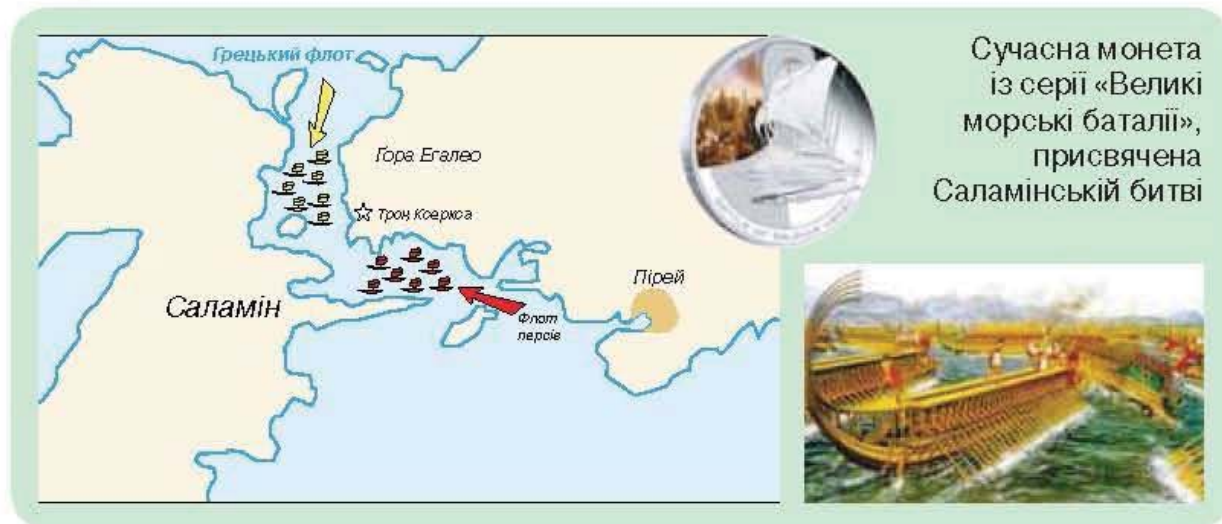
У персів на той час було 700 суден. Тож сили були нерівні. Ксеркс, упевнений у своїй перемозі, наказав флоту ввійти в протоку та дати бій грекам. А сам на золотому троні, установленому на високому березі, зібрався спостерігати за боєм. Навкруги розмістились вельможі та писарі, які мали записувати подробиці бою.

І ось розпочався бій. Легкі грецькі кораблі напали на перський флот, що складався з великих суден, яким було затісно в протоці. Вони сідали на мілину, розбивались об підводні скелі, стикались одне з одним і тонули. Надвечір битва завершилась перемогою греків. Залишки перського флоту відступили із Греції.

Водночас поблизу берегів Малої Азії афінський флот переміг перський біля мису Мікале. На цьому закінчився вирішальний етап греко-перських війн.

За допомогою ілюстрацій розкажіть про хід і значення Саламінської битви.

Сучасна монета із серії «Великі морські баталії», присвячена Саламінській битві

* *Трієри* — грецькі військові кораблі, які мали по три ряди весел з кожного боку. На них уміщалося по 180 греців і по 20–30 воїнів. Вони були легкі та рухливі порівняно з важкими і неповороткими кораблями персів.

Однак виснажливі бойові дії тривали ще 30 років. Нарешті в 449 р. до н.е. був укладений мир, за умовами якого перський цар визнавав незалежність грецьких полісів у Малій Азії.

Греко-перські війни закінчились остаточною перемогою греків, які, попри внутрішні незгоди, змогли об'єднатися та відстояти незалежність своєї батьківщини. Перемога над персами допомогла еллінам усвідомити цінність свободи та демократичного устрою.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Хто у греко-перських війнах вів визвольну війну, а хто — загарбницьку?
2. Що таке фаланга?
3. Назвіть основні битви греко-перських війн.
4. Розкажіть про Марафонську битву від імені її учасника (з боку персів або греків). Яке значення вона мала для всієї Греції?
5. У битві при Фермопілах перемогли перси. Чому слава дісталася не їм, а грекам?
6. Складіть розповідь про Саламінську битву.

Домашнє завдання

1. Вправи з «історичної математики»:
  - а) У якому році відбулася Марафонська битва? В якому столітті?
  - б) Скільки років минуло від реформ Солона до битви при Фермопілах? Скільки років тому вона відбувалася?
2. Роздивіться репродукцію картини. Що хотів відобразити художник у своєму творі?

Вільгельм фон Каульбах. Саламінська битва

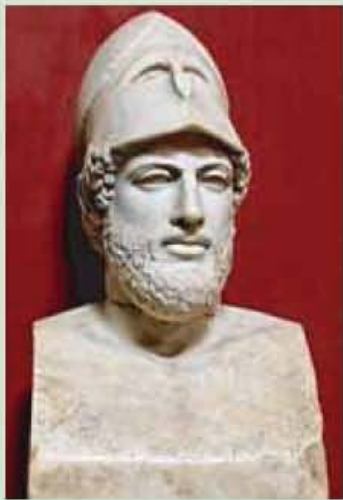
§ 34. ЯК В АФІНАХ УТВЕРДЖУВАЛАСЯ ДЕМОКРАТІЯ

1. АФІНИ ЗА ЧАСІВ ПЕРИКЛА

Чому часи правління Перикла вважають «золотою добою» Афіньської держави? Для відповіді використайте ілюстрації на с. 174.

Перикл

Після перемоги греків над персами Афіни стають наймогутнішим грецьким полісом. Цей період 479–431 рр. до н.е. справедливо називають «золотою добою» Афіньської держави.

Найвизначніша частина цього періоду пов'язана з правлінням **Перікла** (50–30-і рр. V ст. до н.е.), видатного державного діяча, талановитої та освіченої людини. Представник знатного і багатого афіньського роду, в особистому житті він був скромним, заощадливим і повністю присвятив себе служінню афіньському демосу, відмовившись від святкових бенкетів та розваг.

Тому Перикл користувався великою довірою народу: 15 років поспіль народні збори обирали його першим *стратегом* і доручали керівництво найважливішими державними справами.

— *Стратег* — у давньогрецьких полісах із кінця V до середини I ст. до н.е. — посада головнокомандувача військом, який також опікувався зовнішніми справами держави і частково фінансами.

На яку рису Перикла вказує Фулідід? Чи є вона важливою для державного діяча в стародавньому світі? А в сучасному? Чому?

Давньогрецький історик Фулідід про Перикла

Перикл був дуже красномовним. Коли він виступав на народних зборах, друзі порівнювали його із Зевсом, а його промови — з громами й блискавицями, що їх кидає бог. Самого Перикла за його величний вигляд та розум називали Олімпійцем, Перикл умів переконувати людей у своїй правоті.

2. УПРАВЛІННЯ АФІНСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ ЗА ЧАСІВ ПЕРИКЛА

Які органи влади були в Афінському полісі? Якими справами вони керували?

Перикл здійснив глибокі перетворення в управлінні державою, спрямовані на захист інтересів демосу. Найпомітнішим кроком було введення оплати за несення державної служби. Це давало можливість незаможним громадянам Афін спокійно займатися державними справами, а не пошуками заробітку.

Верховним органом управління в Афінах були народні збори. Вони скликалися 3–4 рази на місяць. У них могли брати участь усі громадяни, яким виповнилося 20 років.

<p>НАРОДНІ ЗБОРИ В АФІНАХ</p> 	<ul style="list-style-type: none"> → оголошували війни та укладали мир → заслуховували посланців від інших народів → укладали угоди й союзи → обирали вищих урядовців і вислуховували їхні звіти → дарували й скасовували громадянські права → вирішували фінансові питання
---	---

Свобода слова давала право вносити пропозиції та критикувати будь-які заходи чи посадових осіб. Рішення на народних зборах ухвалювали більшістю голосів.

Другим за значенням органом управління Афінського поліса була Рада п'ятисот (вона постійно складалася з 500 членів) і щороку поповнювалася за жеребом громадянами, що досягли 30-річного віку. Між народними зборами вона відала всіма справами.

Велике значення в житті Афінської держави відігравав суд присяжних*, які вибиралися щорічно жеребкуванням із тих, хто бажає.

Колегію десяти стратегів обирали щороку на народних зборах із представників знатних і багатих людей. Під час війни вони командували армією та флотом, а в мирні дні опікувалися станом військ, розпоряджались коштами, що їх виділяли на військові потреби.

* Суд, який здійснюють безпосередньо громадяни.

3. ПРАВА Й ОBOB'ЯЗКИ ГРОМАДЯНИНА АФІНСЬКОГО ПОЛІСА

Якими були права і обов'язки громадянина Афіського поліса?

Афіняни пишалися устроєм свого поліса і вважали його найдемократичнішим в усій Греції. Одним із досягнень грецької античної цивілізації було введення самого поняття «громадянин», на відміну від інших країн Стародавнього світу, всі мешканці яких вважалися «підданими» правителя.

У розумінні греків, громадянин — це особистість, наділена певними *правами й обов'язками*. Кожен афіський громадянин мав свободу слова, право на землю на території поліса, на участь у державному управлінні. Громадянська община через чинні закони захищала інтереси та права своїх громадян, їхнє життя, майно і свободу. І лише за вироком суду (наприклад, за певний злочин) афіського громадянина могли обмежити в правах чи навіть ув'язнити.

Обов'язком афіських громадян було підтримувати та захищати поліс, дотримуватися законів і брати активну участь у суспільному житті, поважати богів, приносити їм жертви. Зможні афіняни несли додаткові фінансові повинності — за свій кошт організували свята, театральні вистави, спортивні змагання, споряджали військові кораблі тощо.

Що було головним у присязі афінян? З якою метою проголошувалася присяга? Якими були головні обов'язки афінян?

Присяга громадянина Афінів

Я не зганьблю священної зброї й не покину товариша, з яким іти-му в строю, а захищатиму і храми, і святині — сам і разом із багатьма. Вітчизну залишу після себе не зменшеною, а більшою й кращою, ніж сам її успадкував. І я підкорятимусь владі, яка постійно існує, і дотримуватимусь установлених законів, а також тих нових, які запровадить у згоді народ. І якщо хтось скасовуватиме закони чи не підкорятиметься їм, я не допущу цього, а захищатиму їх і сам, і разом з усіма. І я шануватиму батьківські святині.

Ф. фон Фолц.
Промова Перикла
на народних зборах в Афінах

4. НЕГРОМАДЯНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ АФІНСЬКОГО ПОЛІСА

Чому демократія в Афінах була обмеженою?

Високо оцінюючи суспільний устрій Афін, не слід уважати його ідеальним. Жінки в Афінах (а це приблизно половина дорослого населення поліса) не мали громадянських прав. Їм навіть заборонялося бути присутніми на народних зборах.

Значну частину населення Афінського поліса складали *метеки*, вихідці з інших міст Греції. Але навіть проживання в Афінах упродовж кількох поколінь не було підставою для отримання ними громадянства.

Проте відсутність громадянських прав не звільняла метеків від обов'язків перед полісом: вони служили в армії, сплачували особливі податки, ухиляння від яких загрожувало рабством. Шлюби між метеками і громадянами Афінського поліса були заборонені.

Раби в Афінах не мали жодних прав і були власністю свого господаря або держави.

Не підлягає сумніву, що устрій Афінського поліса все ж таки був найдемократичнішим серед країн античного світу.

Однак «золота доба» тривала недовго. Між Афінами й Спартою розпочалася *Пелопоннеська війна*, яка тривала 27 років (431–404 рр. до н.е.). Перемогла в цій війні Спарта. Афінам було заборонено тримати свій флот. Демократичний устрій знову змінився владою тиранів.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Хто такий Перикл? Охарактеризуйте його як особистість та як історичного діяча.
  2. Як народні збори керували Афінським полісом?
  3. Назвіть права й обов'язки громадян Афін.
  4. Як в Афінах називали вихідців з інших міст?
-
5. Які переваги та недоліки, на вашу думку, притаманні афінській демократії?
  6. Порівняйте державний устрій в Афінах і Спарті.

Домашнє завдання

1. *Вправи з «історичної математики»:*
  - а) Скільки років минуло від реформ Солона до початку правління Перикла?
  - б) У якому столітті правив Перикл? У першій чи другій половині століття?
  - в) Скільки років тому розпочалася Пелопоннеська війна?
2. Який період називають «золотою добою» Афін? Чому?

§ 35. У ЧОМУ ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРЮВАННЯ І ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ V ст. до н.е.

1. ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ

Що відрізняло господарське життя давніх греків цього періоду?

Пагористі землі з кам'янистим ґрунтом були складними для оранки й обробітку. Тому хліборобство в грецьких полісах особливо не розвивалося. Із зернових в основному вирощували ячмінь. Свого зерна не вистачало, тому його завозили з колоній.

Утім, достатня кількість сонячних днів сприяла вирощуванню винограду, оливок, плодових дерев, овочів.

Великих пасовищ у Греції було обмаль, тому й тваринництво не набуло поширення. Розводили в основному овець для отримання вовни, кіз, робочу та тяглову худобу: биків, віслуків, мулів.

Серед основних видів ремесла — металообробка, гончарство і ткацтво. Особливо шанувалися в грецькому суспільстві ковалі. В усьому Середземномор'ї славилися вироби грецьких гончарів: амфори для перевезення і зберігання вина, олії, зерна, повсякденний і святковий столовий посуд, теракотові статуетки, облицювальна плитка, світильники і навіть водопровідні та каналізаційні труби.

Як подані зображення (фрагменти вазопису та сучасне фото археологічних розкопок) підтверджують відомості про розвиток ремесла у Стародавній Греції, викладені в тексті?

У VI–V ст. до н.е. в Елладі набуло поширення рабство. Основними його джерелами були війни та піратство. Народжені рабинею діти також ставали власністю того, кому належала мати.

За підрахунками вчених, в Афінах раби становили близько третини всього населення.

Багато рабів працювало в сільському господарстві, ремісничих майстернях, рудниках і на будівництві. Дуже часто рабів використовували в домашньому господарстві, де вони були кухарями, няньками, годувальницями.

Були також раби, які належали державі: охоронці, писарі, секретарі. Вони отримували поденну оплату, жили зі своєю сім'єю і мали трохи більше прав.

За сумлінну службу чи добрий вчинок раби могли отримати свободу або зібрати необхідні кошти і викупитися на волю.

Становище рабів в Афінах було кращим, аніж в інших грецьких полісах. Афінянин не мав права убити свого раба. Якщо раба не задовольняла жорстокість володаря, то він міг звернутися до суду, щоб його продали іншому господарю.

2. СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ ТА СТАВЛЕННЯ ДО СІМ'Ї В АФІНСЬКОМУ ПОЛІСІ

Чи мали жінки права, рівні з чоловіками?

Як зазначалося раніше, жінки в Афінах не мали громадянських прав і відразу ж після весілля потрапляли в повну залежність від чоловіка. Вони мешкали в жіночій половині будинку, куди могли увійти лише найближчі родичі, мали право сідати за стіл лише тоді, коли сім'я обідала без гостей. А вийти з дому — лише з дозволу чоловіка і тільки в супроводі рабинь чи служниць для того, щоб відвідати храм, театр або піти в гості до подруг.

Проте вдома жінка була повноправною господинею: вона вела господарство, розпоряджалася коштами, турбувалася про дітей, наглядала за слугами-рабами.

Лоренс Альма-Тадема.
Грецька жінка

Чим, на думку Платона, відрізнялося становище жінки і чоловіка в Афінах?

З роздумів Платона

...Легко зрозуміти, що доброчесність чоловіка в тому, щоб справлятися з державними справами. Доброчесність жінки полягає в тому, щоб добре розпоряджатися будинком, утримуючи усе, що в ньому є, і залишатися слухняною чоловікові.

У грецьких полісах існували суворі закони щодо сім'ї. Громадянам рекомендували одружуватися на громадянках тільки свого поліса. Лише законні діти успадковували прізвище і майно батьків. Одруження й народження дітей уважалося обов'язком громадян поліса. Того, хто так і не зміг знайти супутницю життя, піддавали публічній зневазі та штрафували за безшлюбність.

Народження дитини було великим святом у родині. Через сім днів після появи дитини на світ батьки запрошували друзів і родичів відсвяткувати цю подію. Якщо народжувався хлопчик, двері будинку прикрашалися гілками оливи — символом громадянської хоробрості, а якщо дівчинка — вовняними нитками — символом жіночої працелюбності. Батьки дитини приносили жертви богам, а гості дарували дитині ляльки і брязкальця. На десятий день дитина отримувала ім'я.

3. ЯКИМ БУЛО ЖИТЛО І ПРЕДМЕТИ ПОВУТУ СТАРОДАВНІХ ГРЕКІВ

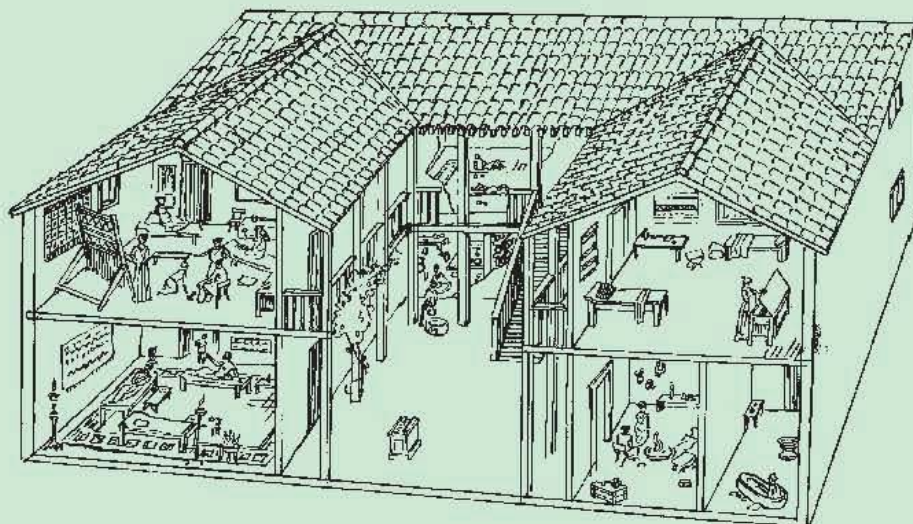
Порівняйте житло, побут і дозвілля афінян і спартанців.

Стародавні греки жили в одно- або двоповерхових будинках із цегли-сирцю або з каменю. Дахи покривали черепицею. Грецькі будинки поділялися на дві половини — чоловічу й жіночу. Маленькі діти жили разом із матерями. У будинку була також спеціальна кімната, присвячена Гестії, богині домашнього вогнища. Саме тут часто збиралася вся сім'я.

Будинки були обставлені скромно: звичайні дерев'яні невисокі столи, стільці, табурети та ліжка. Їли греки за невеликим столиком, який називали «трапедза» (звідси походить слово «трапеза», тобто приймання їжі).

Спираючись на ілюстрацію і текст, проведіть уявну екскурсію будинком давніх греків.

Давньогрецьке житло (сучасна історична реконструкція)

Стародавні греки були людьми працелюбними — умілими землеробами, ремісниками та мореплавцями. Проте праця не була головною справою їхнього життя. Їй вони відводили 6 годин на день, а далі, як говорили самі греки, — «дзеті», що означає «живи». Жити, на їх думку, означало спілкуватися та самовдосконалюватися, насолоджуватися красою, набиратися знань і розуму.

Найчастіше грецькі чоловіки зустрічались на домашніх бенкетах. Гостей вели в бенкетну залу, де вони розташовувались на лопках: греки споживали їжу напівлежачи. Раби подавали страви на маленьких столиках. Виделок, ножів та ложок не було, тому гості брали їжу руками. Іноді на бенкети запрошували музикантів, танцюристів та акробатів. Проте головне, заради чого збиралися, — це бесіди про державні справи, мистецтво, філософію чи спорт.

4. ОДЯГ І МОДА СТАРОДАВНІХ ГРЕКІВ

Як на одяг греків впливали природні умови?

Греки носили легкий і простий одяг із вовни чи льону.

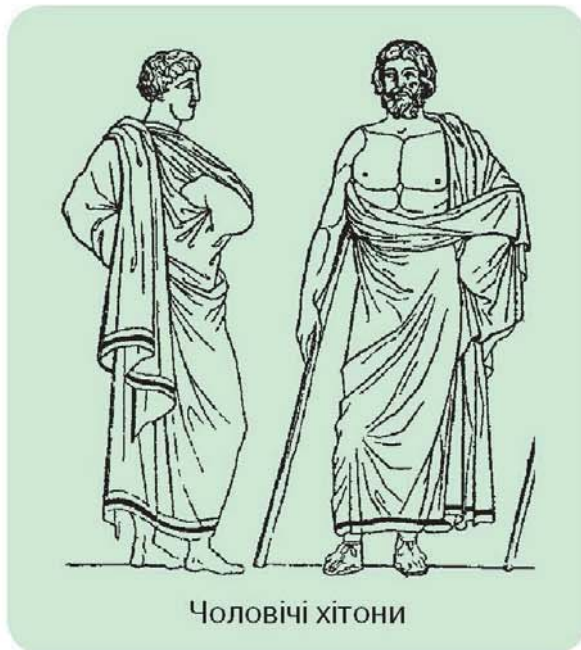
Найпопулярнішим одягом слугували довгі сорочки — *хітони*. Холодної пори іноді одягали плащ. Чоловіки ходили з непокритою головою, і лише коли занадто припікало сонце, надягали кристалі капелюхи. У спеку ремісники та раби носили лише набедренник.

Жіночі хітони були довгими, аж до землі, зверху надягали *гіматій*. Гіматій міг бути тонким, легким шарфом або товстою, важкою накидкою для холодної погоди чи подорожей. Часом жінки краєм гіматія покривали голову.

Мода на зачіски змінювалася час від часу: волосся та бороди в чоловіків ставали коротшими, а жіночі зачіски — вишуканими. У V ст. до н.е. жінки зачісували волосся вгору і робили зачіски за допомогою стрічок, сіток для волосся, перев'язей і золотої тасьми.

Заможні жінки щодня приймали ванну та натирали тіло пахучою олією. Щоки рум'янили, а брови підфарбовували чорною фарбою. Щоб шкіра виглядала білою, як того вимагала мода, жінки користувались розтертою в порошок крейдою.

Майже увесь час греки ходили босоніж або носили шкіряні сандалії з ремінцями. Для їзди верхи взували черевики.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Які ремесла були поширені в Стародавній Греції?
2. Де елліни використовували працю рабів?
3. Визначте особливості чоловічого і жіночого одягу стародавніх греків.
4. Порівняйте спосіб життя давніх греків та інших народів Стародавнього світу.

Домашнє завдання

Установіть, як природні умови впливали на заняття і спосіб життя афінян.

§ 36. ЯКУ РОЛЬ ВІДІГРАВАЛИ НАУКА, ОСВІТА І СПОРТ В АФІНСЬКОМУ ПОЛІСІ

1. РОЗВИТОК НАУКИ

Які науки розвивались у Стародавній Греції?

Особливого розвитку в Греції набула наука. Велику увагу приділяли елліни філософії (у перекладі з грецької — «любове до мудрості»). Ця наука намагається пояснити, що таке світ у цілому і як він виник. Грецький філософ Демокріт стверджував, що світ складається з найдрібніших (невидимих для людського ока) частинок — атомів. Це геніальне передбачення було доведене вченими лише на початку ХХ ст.

У V ст. до н.е. жив афінський мудрець Сократ. Правилем його життя був напис на Дельфійському храмі: «Пізнай самого себе». Учень Сократа Платон започаткував славнозвісну Академію. Найвідомішим грецьким філософом був Аристотель. Йому належить ідея розділити всі наукові знання на окремі галузі та об'єднати в самостійні науки. Деяким наукам Аристотель дав такі назви: ботаніка (від давньогрецького слова «рослина»), фізика (від слова «природа»), політика (від слова «держава»).

Теорема давньогрецького математика Піфагора загальновідома і в наш час. «Батьком медицини» називають Гіппократа.

У V ст. до н.е. покладено початок історичній науці. Як ви вже знаєте, Геродот написав твір «Історія» в дев'яти книгах, що є важливим історичним джерелом з історії не лише Греції, а й народів Передньої Азії, Єгипту та Північного Причорномор'я.

2. ОСВІТА ТА ВИХОВАННЯ

Спираючись на текст, розкажіть, чого навчали афінську молодь.

Греки вважали, що в людині все повинно бути прекрасним — і душа, і розум, і тіло. Тому великого значення вони надавали освіті та вихованню. Хлопчиків до семи років виховували батьки. Потім їх передавали *педагогу* — рабові, який водив дітей до школи та стежив за їхньою поведінкою на вулиці.

Школи були початкові, середні та вищі. У початковій школі учні віком 7–12 років не тільки навчалися читати, писати, рахувати, а й займалися спортом і музикою, запам'ятовували поеми Гомера, опановували гру на лірі та флейті. Але значно більше уваги звертали на гідну поведінку учнів. Вулицями діти ходили, не піднімаючи очей, були зобов'язані мовчати у присутності старших тощо.

Заняття у давньогрецькій школі (вазопис)

— Риторика — мистецтво переконливо говорити.

У середніх школах юнаків навчали граматики, *риторики*, удосконалювали їхні гімнастичні вміння.

У 16 років афінський юнак закінчував школу, але до 18 років він ще продовжував займатися гімнастикою в гімнасіях. Там молоді люди вправлялися у бігу, стрибках, метали диск і спис, боролися. Усі школи були приватними, тому за навчання платили гроші. Найталановитіші юнаки відвідували відому Академію Платона. А неподалік від Афін був розміщений Лікей, де викладав знаменитий учений-енциклопедист Аристотель.

З 18 років юнаки проходили військову службу. З 20 років їхні імена заносили до списків громадян міста. Перед цим вони склали присягу на вірність полісу і з цього часу мали право брати участь у політичному житті, насамперед у народних зборах. Право обиратися на керівні посади чоловіки здобували лише у 30 років.

Дівчат від народження і до 15 років (у цьому віці вони вже мали право виходити заміж) виховували матері. Так само як і хлопців, їх навчали читати й писати, а ще шити, ткати, виконувати різноманітну домашню роботу. Мати передавала свої знання, щоб донька в заміжжі вмiла керувати господарством.

3. ПЕРШІ ОЛІМПІЙСЬКІ ІГРИ

Чим сучасні Олімпійські ігри відрізняються від давньогрецьких, а що в них спільного?

У Стародавній Греції під час присвячених богам свят проводили спортивні змагання — ігри. Вони були дуже популярними,

і кожен прагнув взяти в них участь. Найпопулярнішими були ігри в Олімпії, які дістали назву *Олімпійських*.

Ігри проводились раз на чотири роки і були присвячені Зевсу Олімпійському. За переказами, ці змагання започаткував сам Геракл. Бажаючи взяти участь в Олімпійських іграх, а це могли бути лише вільні елліни, готувалися у спеціальних школах. А за рік до відкриття їхні імена вносилися до особливих списків.

Жінки на Олімпійські ігри не допускалися. На час змагань, які тривали п'ять днів, припинялися чвари та війни між грецькими державами, встановлювалося священне перемир'я. Чотирирічні періоди між Олімпійськими іграми називалися олімпіадами. Стародавні греки вели відлік років від перших Олімпійських ігор, які, за переказом, відбулися в **776 р. до н.е.**

На Олімпійських іграх грецькі атлети змагалися в бігу, метанні списа і диска, стрибках, боротьбі. Найнебезпечнішими і найпопулярнішими були перегони на колісницях.

На основі ілюстрації визначте, якою була спортивна програма Олімпійських ігор у Стародавній Греції.

Давньогрецькі зображення учасників Олімпійських ігор

Перевірте засвоєне на уроці

1. Яке передбачення Демокрита довели лише у ХХ ст.?
2. Як було організовано освіту для дітей різного віку?
3. Поясніть, що таке «*гімнасій*», «*олімпіада*». Чи зустрічаєтесь ви із схожими поняттями у своєму щоденному житті?
4. У чому, за афінської демократії, виявлялося нерівноправ'я чоловіків і жінок?
5. Чим можна пояснити популярність Олімпійських ігор у Стародавній Греції?

Домашнє завдання

Продовжіть речення:

«Мені більше подобається спосіб життя афінян, аніж спартанців (або навпаки — оберіть) ..., тому що ...».

Наведіть 3–4 докази на підтримку вашої думки.

§ 37. У ЧОМУ ПОЛЯГАЛА ПРИЧИНА ПІДНЕСЕННЯ МАКЕДОНІЇ

1. ПОЛІТИЧНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ ТА УСОБИЦІ В ГРЕЦІЇ І ПОСИЛЕННЯ МАКЕДОНІЇ

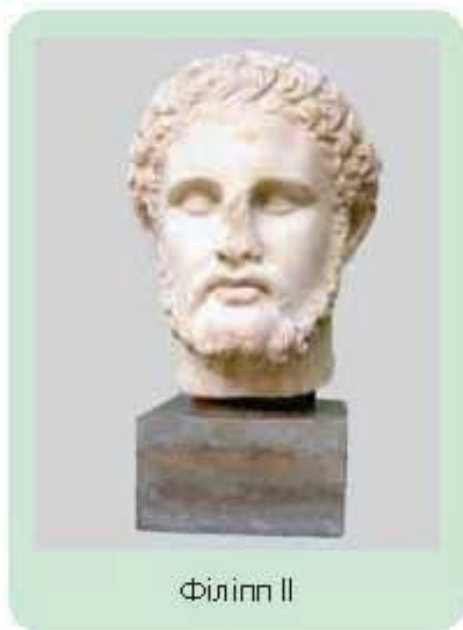
Чому Філіппу II вдалося швидко підкорити значну частину грецьких полісів?

У IV ст. до н.е., після Пелопоннеської війни, у Греції настала доба занепаду та розбрату. Безперервні війни послаблювали грецькі поліси. Їхнє господарство зазнавало великих збитків: були знищені сади та виноградники, витоптані поля, зруйновані міста та села, тисячі еллінів загинули або стали рабами. Громадяни часто не могли, та й не хотіли воювати. Тому багато громад використовували для охорони й війни платних найманців. Система цінностей полісів зникала разом із їхньою єдністю.

Занепад традиційних лідерів — Афін і Спарти — збігся в часі з посиленням *Македонії*. Ця країна розташована на півночі Балкан, де багато урвистих гір, порослих віковими лісами. Голі й похмурі скелі мають неприступний вигляд, узимку річки покриваються кригою. Сувора природа привчила македонян до витривалості. Основними заняттями населення були землеробство і скотарство. Державою керував цар.

Македоняни вважали себе родичами греків, говорили мовою, схожою на грецьку, і навіть твердили, що ведуть своє походження від грецьких богів і героїв.

У IV ст. до н.е. царем Македонії став *Філіпп II* (правив 359–336 рр. до н.е.), який заклав основи могутності своєї держави. Він провів у Македонії низку важливих реформ, збільшив військо й удосконалив його, побудував флот. Була винайдена знаменита *македонська фаланга*.

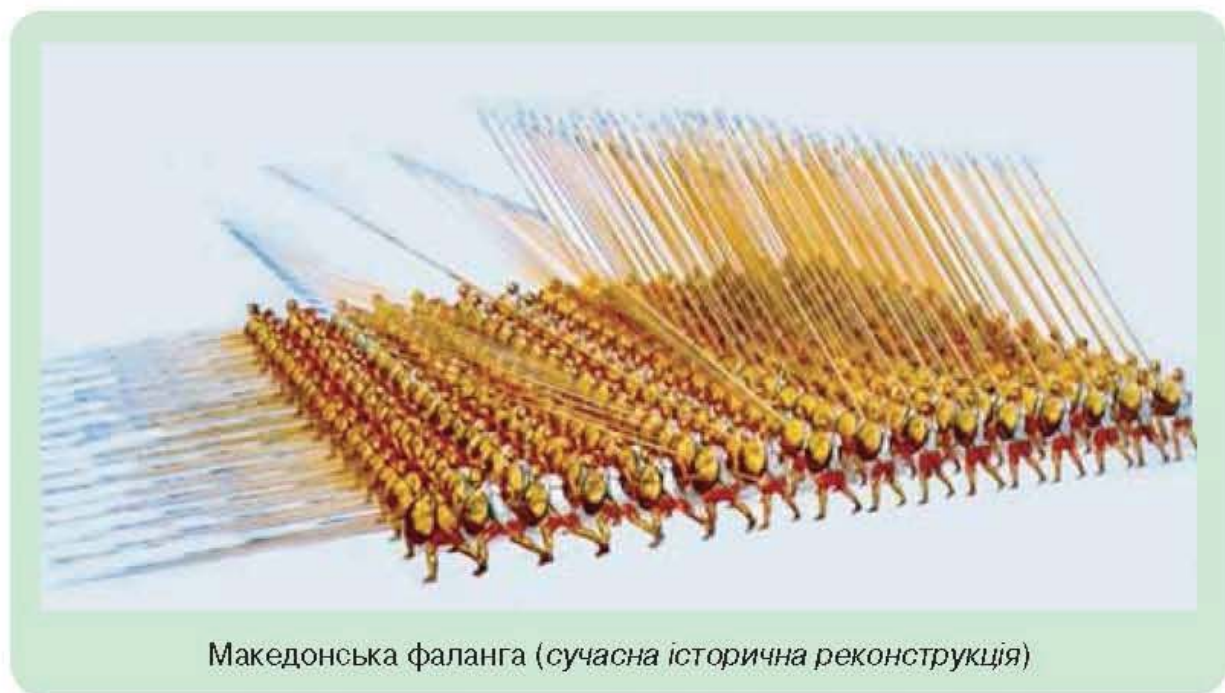

Філіпп II

Довгі списи воїни фаланги клали на плечі тих, хто стояв попереду. У разі потреби останні вісім рядів поверталися спиною до передніх рядів і обличчям до тилу. Для захисту фаланги з боків виставляли важку та легку кінноту, попереду розташовувалась легка кіннота й легка піхота. Загін важкоозброєних піших воїнів стояв у центрі. Ударна сила македонської фаланги була нищівною.

У якій країні ви вже «зустрічалися» з фалангою? У чому її сила, а в чому можлива слабкість?

Македонська фаланга (сучасна історична реконструкція)

Для проведення реформ потрібні були кошти. З цією метою Філіпп II захопив золоті рудники у Фракії і почав чеканити золоті монети. Збагачення Македонії дало змогу закупити військову техніку: катапульти, тарани, балісти тощо.

2. ДЕМОСФЕН

Які риси характеру виховував у собі Демосфен? Поясніть, чому за умов афінської демократії розвивалося ораторське мистецтво.

Боротьбу афінян проти македонського поневолення очолив видатний афінський політичний діяч **Демосфén**. Ще з дитинства він захопився вивченням красномовства. Проте здавалося, що Демосфен не мав до цього ніяких здібностей: хворобливий від природи, зі слабким голосом, він трохи гаркавив і заїкався.

Але невдачі не зламали Демосфена. Аби зміцнити голос, він гуляв берегом моря і привчав себе голосно говорити, намагаючись перекричати шум хвиль. Щоб добитися чистоти вимови, набирав у рот камінців і вчився чітко вимовляти слова.

Крім того, у Демосфена була звичка під час промови знизувати плечем. Щоб позбутися цього, він підвісив до стелі меча і ставав так, аби той був над його плечем. Один актор навчив його виразним рухам і правильній інтонації. Зрештою Демосфен став славетним афінським *оратором**.

Палкі промови Демосфена проти Філіппа II стали називати «*філіппіками*». Він закликав афінян об'єднати всі сили для боротьби з македонським правителем, який готує для греків поневолення. Завдяки патріотичним виступам афінського оратора, більшість полісів Еллади об'єдналися в антимакедонський союз. Проте Спарта відмовилася брати участь у війні.

Демосфен

3. ПІДКОРЕННЯ ГРЕЦІЇ ФІЛІППОМ II

Якими були наслідки битви при Хероней для Афін і Македонії?

У серпні 338 р. до н.е. поблизу міста *Хероней* відбулась вирішальна битва об'єднаних сил греків проти македонян. Сили супротивників були приблизно рівними. Натхненник греків Демосфен бився у лавах афінян простим гоплітом.

Битва була жорстокою і тривалою. Долю поединку вирішив 18-річний син Філіппа **Александр** — майбутній великий завойовник Стародавнього світу.

Він завдав удару в тил наступаючим афінянам. Роз'єднані цим несподіваним нападом, афінські воїни та їхні союзники почали безладно відступати. Македоняни перемогли.

Приголомшені поразкою, мешканці Афін почали готуватися до оборони. Проте Філіпп від вторгнення в Аттику утримався. Македонському правителю потрібен був афінський флот, тому він уклав

* *Ора́тор* (від латинського — «говорю») — той, хто виголошує промову, а також людина, яка володіє даром красномовства.

з Афінами мир і навіть без викупу повернув полонених.

Незабаром у Коринфі відбувся загальногрецький з'їзд, на якому Філіпп несподівано заявив: «Нехай не буде серед нас ані переможців, ані переможе-них». На з'їзді було проголошено мир між усіма грецькими полісами. Ззовні вони залишалися незалежними, але насправді майже вся Греція підпорядковувалась македонському царю. Під його командування греки передавали також сухопутну армію і флот.

Проте невдовзі македонський правитель був убитий. Новим царем став юний Александр.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Хто заклав основи могутності Македонії?
2. Чим закінчилася битва при Херонеї?
3. Висловіть своє ставлення до Демосфена. Чим вам запам'ятався цей історичний діяч?
4. Один із сучасників битви при Херонеї писав: «Разом з тілами полеглих при Херонеї було зарито і свободу греків». Що мав на увазі автор цих слів?
5. Обговоріть, чому греки перемогли в V ст. до н.е. Персію, а в IV ст. до н.е. були підкорені Македонією.

Домашнє завдання

1. Вправи з «історичної математики»:
  - а) Скільки років минуло від битви при Марафоні до битви при Херонеї?
  - б) Скільки років тому відбулася битва при Херонеї?
2. Охарактеризуйте діяльність Філіппа II. Висловіть своє ставлення до нього.

Готуємося до практичного заняття

Пригадайте, що вам відомо про давньогрецьке мистецтво з уроків образотворчого мистецтва та світової літератури. Пригадайте визначні твори архітектури та скульптури.

Битва при Херонеї
(ілюстрація
І. Ільїнського
до історичного роману
про Александра
Македонського)

Херонейський лев
(пам'ятник воїнам,
які загинули
в битві при Херонеї)

§ 38. Практичне заняття. У ЧОМУ ЗНАЧЕННЯ ДАВНЬОГРЕЦЬКОГО МИСТЕЦТВА

1. ОСОБЛИВОСТІ ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ

Уявіть, що ви перебуваєте у стародавніх Афінах й оглядаєте пам'ятки Акрополя. Використовуючи текст підручника й ілюстрації, проведіть уявну екскурсію Акрополем.

У V ст. до н.е. в Греції високого рівня розвитку набула архітектура. Особливо греки дбали про красу і велич храмів і громадських споруд, де проводили більшість часу. Зазвичай у храмах знаходилася статуя головного божества міста (наприклад, Зевса, Посейдона, Афіни та ін.) та приміщення, де зберігалися священне начиння, храмові і навіть міські скарби.

Найвизначніші пам'ятки давньогрецької архітектури споруджені на невеликій території (300 × 130 м) — Афінському акрополі — священному для давніх афінян місці.

Більшість визначних споруд Акрополя були побудовані під час правління Перикла. Планування та побудова виконувалися під керівництвом відомого митця Стародавньої Греції — **Фідія**. Він запросив взяти участь у будівництві найкращих майстрів. Усі храми зводилися з мармуру.

Потрапити на Акрополь можна було однією вузькою стежкою лише з одного боку. Далі мармурові сходи вели до парадного входу — Пропілеїв, де містилася бібліотека та картинна галерея. Стелі Пропілей були розписані золотими зірками на тлі синього неба.

Праворуч від Пропілей знаходився невеликий, але вишуканий храм богині перемоги — Ніки. Він мав особливість — статуя богині в цьому храмі була не крилатою, як звичайно, а безкрилою — щоб богиня ніколи не покидала Афіни.

Центральне місце на Акрополі займав **Парфенон** — храм, присвячений Афіні, покровительці міста та всієї Аттики. Він був побудований з білого мармуру із золотистим відтінком. Зусібіч храм оточували портики, які склалися із 46 колон. Усередині

розміщувалися дві зали. В одній із них стояла 11-метрова статуя Афіни, в іншій — зберігалася скарбниця Афінської держави. Навпроти Парфенону стояв менший за розмірами храм Ерехтейон, присвячений Афіні, Посейдону і стародавньому міфічному царю Афін Ерехтею.

До наших днів споруди Акрополя дійшли в досить пошкодженному вигляді. Незважаючи на це, вони і нині вражають своєю красою і величчю.

Афінський акрополь (сучасні фото)

Пропілеї (реконструкція XIX ст. і сучасне фото)

Храм Ніки

Парфенон (сучасне фото)

Храм Ерехтейон (сучасне фото)

2. ДАВНЬОГРЕЦЬКА СКУЛЬПТУРА І ЖИВОПИС

1) Оберіть одну зі статуй, назвіть її автора та зображеного героя.

2) На основі тексту й ілюстрацій визначте, якими намагалися зобразити богів і людей скульптори Стародавньої Греції.

3) Закінчіть речення і запишіть його в зошит: «Давньогрецькі скульптури прославляли таких людей, як ... тому, що ...».

Поліклет.
Поранена амазонка

Стародавня Греція славилася своїми скульпторами, які вміли навіть передавати рухи людей. Статуї богів, переможців Олімпійських ігор і знаменитих людей стояли в храмах, на стадіонах, вулицях і площах давньогрецьких міст. Їх вирізали із дерева, відливали з бронзи або висікали із білого мармуру.

Видатний скульптор *Поліклет* створив норми ідеальних пропорцій і форм людського тіла. Серед його найкращих творів — «Поранена амазонка».

Великим афінським скульптором був і *Фідій* — друг Перикла. Особливою славою користувалися його дві скульптури: статуя Афін для Акрополя та статуя Зевса для храму в Олімпії.

Статуя Зевса навіть без п'єдесталу перевищувала 12 метрів. Обличчя, руки і стопи верховного бога, який сидів на троні, були

Статуя Зевса з храму в Олімпії — одне з Чудес світу (сучасна реконструкція)

Афіна Парфенос (сучасна реконструкція)

зроблені зі слонової кістки, а плащ — із золота. Ця скульптура вважалась одним із семи Чудес світу. На жаль, роботи Фідія не збереглись до наших днів, залишилися лише їхні описи та копії.

Ще один відомий грецький скульптор — **Мірон**. Він ставив за мету зобразити людське тіло в момент руху. Найкраще це вдалося йому в статуї «Дискобол», яка зображає юнака — метальника диска.

Так само знаменитими були в Елладі живописці, проте їхні роботи під час війн зникли безслідно. Про мистецьку майстерність свідчать афінські вази, що збереглися дотепер. Художники зображували на керамічних виробах сцени повсякденного життя, героїв міфів і поем Гомера.

Мірон. Дискобол

Роздивіться зображення витворів давньогрецьких митців, розміщені на сторінках підручника. Працюючи в малих групах, обговоріть:

- Які сцени зображені на вазах?
- У чому відмінність червонофігурного вазопису від чорнофігурного?
- Які ваші враження від грецького вазопису?

На прикладі однієї з ваз представте свої міркування класу.

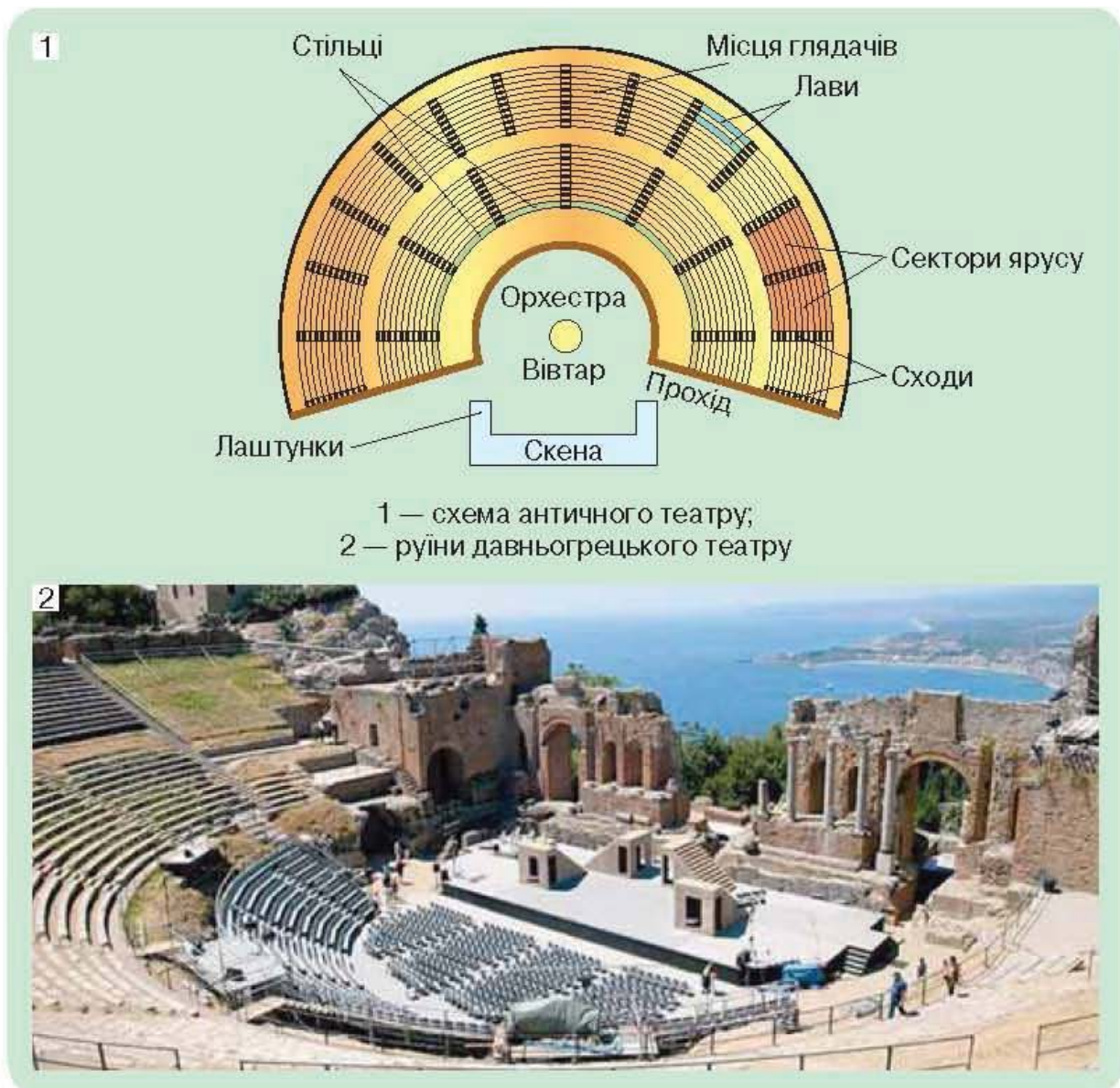
Зразки давньогрецької червонофігурної (1, 3) та чорнофігурної (2) кераміки

3. ДАВНЬОГРЕЦЬКИЙ ТЕАТР

У чому особливості давньогрецького театру? Порівняйте давньогрецький і сучасний театр. Заповніть у зошиті порівняльну таблицю.

	Давньогрецький театр	Сучасний театр
Спільне		
Відмінне		

Слово «*театр*» — давньогрецького походження й означає видовище та місце для видовищ. Античні театри були великі та вміщували до 20–25 тисяч глядачів. Вони розміщувалися просто неба і не мали даху. Місця для глядачів розташовувалися на схилах

пагорба півколом із проходами. Для переодягання акторів служив намет — *скене* (звідси походить сучасне поняття «*сцена*»). Перед глядачами виставлялася намальована декорація, на тлі якої виступали актори. Унизу перед скеною влаштовували великий майданчик — *орхестру* — для хору та музикантів.

У V–IV ст. до н.е. такі театри мали майже всі грецькі міста. Щоб театр могли відвідувати бідні громадяни, держава видавала їм на це гроші.

Акторами завжди були чоловіки. Вони одягали театральні костюми, а обличчя закривали великими, яскраво розмальованими масками, щоб показати, яку роль виконує актор — чоловічу чи жіночу.

Маски виражали різні почуття: гнів, благання, горе, радість, їх було добре видно з відсиль. Щоб здаватися вищими, актори надягали особливе взуття на товстій підосві.

Театральні маски

Вистави були двох видів — *трагедії* і *комедії*. У трагедіях відтворювались діяння богів і міфічних героїв. Зміст їх був сумним, герої часто гинули, тож одяг зазвичай був темним.

У давньогрецьких комедіях зображувалися веселі, життєрадісні події, життя звичайних людей, висміювалися державні діячі й інші відомі особи свого часу. Для комедійних вистав використовувалися яскраві декорації, смугасті костюми акторів, карикатурні маски, фантастичний одяг хору.

Перевірте засвоєне на уроці

Обговоріть, які з пам'яток культури Стародавньої Греції справили на вас найбільше враження. Чому? Що було найцікавішим? Поясніть.

Тема 3. ДОБА ЕЛЛІНІЗМУ

Еллінізм — період в історії країн Східного Середземномор'я, Передньої та Центральної Азії (від завоювань *Александра Македонського* — до 30-х рр. до н. е.), для якого характерні взаємовплив і взаємозбагачення давньогрецької і давньосхідних культур.

§ 39. Практичне заняття.

ЩО МОЖНА ДІЗНАТИСЯ ПРО ОСОБИСТІТЬ І ДІЯЛЬНІСТЬ АЛЕКСАНДРА ВЕЛИКОГО ЗА ІСТОРИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Александр Македонський (356–323 рр. до н. е.) — одна з найпопулярніших постатей давнини. Він був одним із найвидатніших полководців і державних діячів Стародавнього світу. Недаремно з античних часів і до сьогодні його називають *Александром Великим*.

Читаючи один за одним наведені фрагменти з творів давніх авторів, визначайте, які риси характеру *Александра* ви помітили, і записуйте на дошці його характеристику.

З «Порівняльних життєписів» Плутарха

Одного разу привели Філіппу коня Букефала..., але кінь виявився неприборканим і непридатним для їзди. Розгніваний Філіпп звелів забрати Букефала як коня дикого й необ'їждженого. Тоді *Александр* сказав: «Якогочудового коня втрачають люди, котрі через своє боягузтво не можуть його приборкати!» *Александр* миттю підбіг до коня, схопив його за вуздечку. Деякий час *Александр* біг поряд із конем і гладив його рукою, а коли побачив, що той перестав боятися, скочив на коня і впевнено сів. Помітивши, що кінь заспокоївся, *Александр* попустив віжки й помчав уперед.

Андре Кастанье.
Юний *Александр*
підкоряє Букефала

* Текст подається в перекладі Й. Кобова.

Ще хлопчиком Александр виявляв велику стриманість: хоч і мав він запальну й непогамовну вдачу... Не ганявся він за будь-якою славою й не шукав її абиде...

.. любов до медицини прищепив Александру не хто інший, як Аристотель. Бо Александр цікавився не тільки теорією цієї науки, а навіть, як можна зробити висновок з його листів, допомагав хворим друзям, призначав їм різні способи лікування й харчування. Окрім того, він від природи любив літературу і багато читав. Він вважав і говорив, що читання «Іліади» — це засіб виховання в собі військової доблесті. Примірник видання, виправленого Аристотелем і відомий під назвою «Іліада в скриньці» Александр... завжди мав при собі і клав разом з кинджалом під подушку.

Він вирізнявся надзвичайною стриманістю в їжі. «Мій вихователь, — казав він, — готував так: на сніданок — нічний перехід, на обід — мізерний сніданок.

Ханс Гелль.
Аристотель та його учень Александр
(гравюра XIX ст.)

3 «Порівняльних життєписів» Плутарха

.. полководці Дарія зібрали велике військо і вишикували його біля переправи через річку Гранік... Більшість у війську Александра боялася як глибини річки, так і стрімкого берега на протилежному боці, на який треба було видиратися й одночасно битися... І сам першим кинувся в річку... Він вів військо на ворожі стріли і списи, на стрімкі скелі, щерть заповнені піхотою й кіннотою ворога, через бурхливу річку, яка несла й топила коней і людей... Не зважаючи ні на що, Александр ціною неймовірних зусиль досяг протилежного берега...

3 «Історії Александра Македонського» Руфа Квинта Курція

Жителі міста Гордій показали Александру колісницю, дишло якої було зав'язане таким складним вузлом, що не можна було побачити, де він починається і де закінчується. Царю повідомили, що, за давнім передбаченням, володарем усієї Азії стане той, хто розв'яже цей вузол. І Александра охопило пристрасне бажання виконати давнє передбачення.

Проте, це йому ніяк не вдавалося. Тоді він вихопив меч і зі словами: «Неважливо, у який спосіб він буде розв'язаний», розрубав вузол.

Після перемоги біля міста Ісса Александр захопив у полон матір, дружину й двох доньок перського царя Дарія III.

Яким намагалися показати Александра давні митці?

Фрагмент мозаїки із зображенням
Александра Македонського

Бюст
Александра
Македонського

Александр — бог Єгипту
(статуя, знайдена в Єгипетських Фівах)

Використовуючи набуті знання та застосовуючи пам'ятку, складіть історичний портрет Александра Македонського.

Як скласти історичний портрет

Послідовно відповідайте на запитання:

1. Де і коли народилась ця людина?
2. Де і в яких умовах жила, виховувалася?
3. Які особисті якості та риси вдачі їй притаманні? Наведіть приклади.
4. Які основні справи її життя?
5. За що людство пам'ятає цю людину?
6. Висловіть особисте ставлення до цього історичного діяча.

Перевірте засвоєне на уроці

Чи сподобався Александр Македонський вам особисто?

§ 40. У ЧОМУ СУТНІСТЬ ЕЛЛІНІЗМУ Й ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЛІНІСТИЧНИХ ДЕРЖАВ

1. РОЗПАД ІМПЕРІЇ АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО

Яку роль відіграла грецька культура в становленні імперії Александра Великого?

Унаслідок греко-македонських завоювань утворилася величезна держава, яка простягалась від Балканського півострова до річки Інд, — *імперія Александра Македонського*. Столицею її стало місто Вавилон. На завойованих землях Александр свідомо прагнув поширити грецьку культуру і мову. Він запрошував греків переселятися в нові, збудовані для них міста — такі, як *Александрія Єгипетська*. Александр заснував 20 міст і кожне назвав своїм ім'ям. Скрізь життя було організоване за грецьким зразком. На основі своєї рідної культури Александр мріяв створити нову світову державу, в якій панували б рівність усіх громадян, свобода, добробут.

Майже в усіх областях держави Александра управителями були його віддані полководці. Проте він залучав до свого оточення і знатних персів, призначаючи їх на високі посади. За наказом царя перських хлопчиків зі знатних родин навчали грецькій мові та македонській військовій справі. Заохочувалися також шлюби греків і македонців із місцевими жінками.

Покажіть кордони імперії Александра на карті (див. с. 181), назвіть країни і території, що входили до її складу. Поясніть, чому її вважають місцем зустрічі грецької і східної цивілізацій і культур.

Після смерті Александра Македонського розпочалася тривала і запекла боротьба між полководцями та родичами царя за владу і землі величезної держави. У цій боротьбі загинули мати, дружина, маленький син Александра, чимало його сподвижників. Зрештою імперія розпалася на кілька самостійних держав.

2. ЕЛЛІНІСТИЧНІ ДЕРЖАВИ

Якими були особливості управління та розвитку найбільших елліністичних держав?

Держави, що утворилися в результаті розпаду імперії Александра в Середземномор'ї, називають *елліністичними*.

Їх розквіт припадає на III ст. до н.е. Політичний устрій цих держав поєднував елементи управління і східних держав, і грецьких полісів. Наслідуючи давньосхідні традиції, елліністичні правителі — полководці Александра — проголошували себе царями, мали величезну владу, передавали її у спадок, розпоряджалися всіма землями.

Найміцнішою з елліністичних держав історики вважають Єгипет, зі столицею — Александрією, де правив талановитий полководець *Птолемеї*. Він заснував нову династію царів Єгипту — династію Птолемеїв, що володарювала майже три століття.

Птолемеї турбувалися про господарський розвиток країни. Було відновлено та побудовано чимало нових каналів. У країні вирощували пшеницю, льон, папірус. З'явилися і нові для Єгипту культури — рис і бавовна. Для посівів із державних складів видавали сортове насіння. Завдяки цьому з III ст. до н.е. Єгипет став найбільшою житницею Середземномор'я.

Розквітали й ремесла. Особливо славилися в античному світі єгипетські вироби з кольорового скла, міді, заліза й бронзи, посуд, тканини з вовни та льону тощо.

Найбільшим за територією було Сирійське царство, що існувало в IV–I ст. до н.е. Засноване одним із охоронців Александра — Селівком, тому його часто називають державою Селевкідів.

Елліністична Македонія переживала важкі часи. У пошуках кращої долі значна частина населення переселялася до східних держав. Попри економічну слабкість, Македонія за допомогою сильного війська утримувала під своєю владою міста-держави Балканського півострова.

Птолемеї II
та його дружина

3. ОСНОВНІ РИСИ ЕЛЛІНІЗМУ

Що таке еллінізм? У чому особливості цього періоду?

Після Александра Македонського грецький світ змінився. Його кордони розширились, оскільки багато греків переселились на Схід у міста, засновані великим полководцем і його наступниками. Через 100 років після походу Александра в Малій Азії, Сирії, Єгипті проживало більше греків, ніж у Європі. Цей період учені назвали **еллінізмом**.

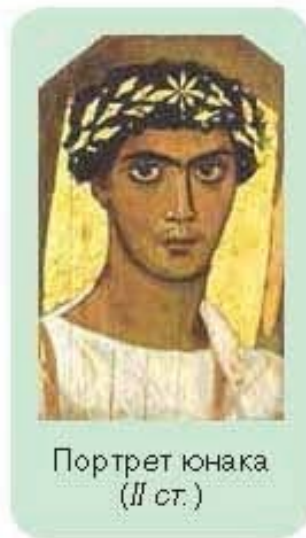
В епоху еллінізму грецька мова перетворилася на мову міжнародного спілкування.

В елліністичних державах поширювались не тільки мова, а й спосіб життя греків. При палацах елліністичних правителів творили грецькі скульптори, поети, філософи. У нових містах будували гімнасії й театри, іподроми й стадіони. У Єгипті й Вавилоні, Фінікії й Середній Азії поширилася грецька релігія. Скрізь зводилися храми на честь Зевса, Афіни, Аполлона. Грецька і місцеві релігії настільки перемішалися, що люди молилися й приносили жертви одночасно Осірісу й Посейдону, Мардуку й Артеміді.

Бурхливо розвивалася торгівля. Усю Передню Азію перетинали караванні шляхи, облаштовані спеціальними помешканнями для купців, колодязями й охороною. Морськими шляхами східні товари поширювались на все Середземномор'я та Причорномор'я.

Отже, взаємодія грецького і східного світів була дуже різнобічною і стосувалася не лише культури, а й державного управління, способу життя людей, військової справи тощо. Тому вчені часто називають цей період «зустріччю цивілізацій».

Проте елліністичні держави ослаблювали часті війни та народні заворушення. На той час на Заході значно посилюється Римська держава. У II–I ст. до н.е. елліністичні держави були завойовані римлянами.

Портрет юнака
(II ст.)

Перевірте засвоєне на уроці

1. Які держави називаються елліністичними?
2. Назвіть хронологічні межі елліністичного етапу в історії Стародавнього світу.
3. Чому імперія Александра Македонського швидко розпалася після його смерті?
4. Як змінився грецький світ унаслідок завоювань Александра?
5. Розкрийте значення поняття «еллінізм» та охарактеризуйте цю добу.

Домашнє завдання

1. Вправи з «історичної математики»:
  - а) Скільки років пройшло від битви при Херонеї до початку походу військ Александра на Схід?
  - б) Чи міг Александр одержати листа від китайського правителя Цінь Шихуанді?
2. Складіть план відповіді на запитання: «Чому еллінізм вважається особливим періодом в історії Стародавнього світу?».

§ 41. ЯК ЗА ЕЛЛІНІСТИЧНОЇ ДОБИ РОЗВИВАЛАСЯ КУЛЬТУРА

1. СВОЄРІДНІСТЬ АРХІТЕКТУРИ, СКУЛЬПТУРИ ТА МИСТЕЦТВА ДОБИ ЕЛЛІНІЗМУ

У чому полягали особливості архітектури, скульптури і мистецтва еллінізму? Проілюструйте свою відповідь прикладами.

Через взаємодію грецької та давньосхідних культур утворилася своєрідна нова *елліністична* культура, що відрізнялася і від давньогрецької, і від давньосхідної. Головними центрами елліністичної культури стали міста *Александрія* (Єгипет), *Анти́охія* (Сирія), *Перга́м* (Мала Азія) та ін.

У всьому елліністичному світі процвітали архітектура, скульптура і живопис. Нові міста будувалися за певними правилами. Місцевість для забудови вибирали зі сприятливим кліматом, на перехрестях торгових шляхів. Особлива увага приділялася чистоті вулиць, площ і благоустрою міста: обов'язково будувалися водогін і каналізація. А ремісничі майстерні, особливо зі шкідливим виробництвом (наприклад, керамічним і шкіряним), виносилися на окраїни чи навіть за межі міста.

За доби еллінізму грецькі архітектори створили видатні споруди. Проте їх характер змінився. Тепер храми, палаци, скульптури відзначались масштабністю, будівлі прикрашали мозаїкою, фресками, художніми творами, схожими на великі еллінські зразки. Талановиті художники, поєднуючи досягнення грецької культури з місцевими традиціями, створювали справжні шедеври*. Деякі з них вважалися дивами світу.

З-поміж найвідоміших творів еллінізму — скульптура «Лаокоон і його сини». За переказами, Лаокоон радив троянцям не ввозити в місто дерев'яного коня, який греки залишили з волі богів. Як кару за непослух, розгнівані боги наслали двох зміїв, які умертвили Лаокоона і його двох синів. Відомі всьому світові — статуї Ніки Самофракійської та Венери Мілоської.

* *Шеде́вр* (від французького — головний твір) — довершений у своєму жанрі твір, що отримав захоплені відгуки за надзвичайну майстерність.

Лаокоон
і його сини

Ніка
Самофракійська

Венера
Мілоська

2. КРАСА АЛЕКСАНДРІЇ ЄГИПЕТСЬКОЇ

Чому Александрія вважалася центром науки і мистецтва?

Александрія, де перетиналися торгові шляхи елліністичного світу, була осередком усієї культури еллінізму, «новими Афінами».

Місто будувалося за єдиним планом. Прямі та широкі вулиці ділили його на рівні квартали. Будинки з білого мармуру прикрашали колони і скульптури. Найбільші вулиці обсаджувалися деревами, що давали прохолоду в спеку. У цьому місті процвітали науки, література і мистецтво.

Населення Александрії сягало півмільйона мешканців. Тут жили греки, єгиптяни, македоняни, євреї та представники інших народів. Сюди приїжджали купці з багатьох країн.

Щоб кораблі могли безперешкодно дістатися порту, в Александрії збудували величезний маяк, що стояв на маленькому острові Фарос. Гавані були відгороджені, і перш ніж потрапити в місто, в портових митницях обов'язково сплачували податки за привезені товари. Тут у приїжджих відбирали всі книжки, а для власників виготовляли копії. Оригінали ж відправляли до знаменитої *Александрійської бібліотеки*, яка містилася в *Музейоні* — храмі, присвяченому дев'яти музам.

Музейон був центром тодішньої науки і мистецтва, де збирались учені та поети з різних кінців античного світу. У ньому містилися зали для досліджень, лабораторії, обсерваторія для спостереження за небесними світилами, навіть їдальня та помешкання для вчених, які жили там за рахунок держави. У парку при Музейоні розташовувалися зоопарк і ботанічний сад. Тут працювали видатні учені, запрошені Птолемеями. Недаремно сучасне поняття «музей» веде свою історію саме від Музейону.

Музей — установа, що опікується збиранням, вивченням, зберіганням і експонуванням пам'яток культури, природничої історії, а також просвітницькою діяльністю.

За планом та ілюстраціями доведіть, що Александрія Єгипетська була прикладом елліністичної міської архітектури.

АЛЕКСАНДРІЯ

Цифрами позначені:

1. Царські палаци	4. Театр	6. Музейон з Бібліотекою
2. Царська гавань	5. Гробниця Александра Мелідонського	
3. Храм Посейдона		

- 1 — Александрійський маяк (малюнок XVII ст.); 2 — Александрія Єгипетська (сучасна історична реконструкція); 3 — Александрія Єгипетська (план); 4 — Александрійська бібліотека Музейон (історична реконструкція)

3. СЛАВНЕ МІСТО ПЕРГАМ

Чому Пергам став одним із символів еллінізму?

Після Александрії одним із найкрасивіших елліністичних міст був Пергам, побудований терасами, що піднімалися до вершини пагорба, де розташовувався акрополь.

У Пергамській бібліотеці зберігалося 200 тисяч рукописів. Александрія та Пергам змагалися між собою в збиранні книжок. Правителі Єгипту навіть заборонили вивозити з країни папірус. Проте в Пергамі знайшли вихід: тут було винайдено новий вид матеріалу для письма — **перга́мент**, виготовлений з добре вичиненої шкіри молодого худоби, що був значно дорожчим, аніж папірус, проте більш довговічним.

Розкажіть, які пам'ятки становили гордість Пергама.

1 — Пергам (сучасне фото); 2 — фрагмент барельєфу Пергамського вівтаря;
3 — Пергамський вівтар у берлінському музеї Пергамон

У Пергамі споруджено й знаменитий вівтар* Зевса, прикрашений барельєфом, на якому зображено битву олімпійських богів із гігантами. Довжина цього витвору мистецтва сягала 120 м, висота — понад 2 м. Зараз його реконструкцію можна побачити в берлінському музеї, що навіть носить назву Пергамон.

В елліністичну добу значних успіхів досягла наука. Знаменитий математик *Евклід* написав книгу з геометрії «Елементи». І досі школярі вивчають доведені ним теореми. Видатний механік *Архімед* із Сіракуз винайшов лебідку для переміщення вантажів, сконструював військові механізми для облоги міст, метання каменів і стріл тощо.

Учений *Аристарх* вважав, що Земля обертається навколо своєї осі та разом з іншими планетами — навколо Сонця. Географ *Ератосфен* науково доводив, що Земля має форму кулі. Він склав географічну карту земної кулі і спробував обчислити її розміри, а також створив календар, у якому було 365 днів. Цим календарем із деякими поправками користуємось ми і сьогодні.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Яку культуру називають елліністичною?
  2. Якими пам'ятками уславились Александрія та Пергам?
  3. Що таке пергамент?
-
4. Які зміни відбулися в грецькому мистецтві часів еллінізму порівняно з V ст. до н.е.?
  5. Уявіть, що вам довелося побувати в Александрії Єгипетській. Складіть розповідь — опис цього міста. Використайте текст підручника й ілюстрації. З яким містом стародавності його можна порівняти?

Домашнє завдання

1. Закінчіть речення: «Особливості елліністичної культури полягають у тім, що ... . Видатні її пам'ятки — ... . Мені найбільш запам'ятався ..., тому що ...».
2. За допомогою додаткових джерел знайдіть інформацію про Сім чудес Стародавнього світу і підготуйте короткі повідомлення про них.

Готуємось до практичної роботи

Повторіть матеріали практичного заняття, присвяченого давньогрецькій міфології та релігії, пригадайте богів і героїв Стародавньої Греції. Також повторіть параграф, присвячений Великій грецькій колонізації. Особливо зверніть увагу на те, коли і чому виникли грецькі поліси в Північному Причорномор'ї.

* *Вівтар* — в античному світі — місце для жертвопринесення, яке споруджували в храмах і просто неба. Іноді ці споруди досягали значних розмірів.

**§ 42. Практичне заняття.
ЯКИМ БУЛО ГОСПОДАРСЬКЕ,
СУСПІЛЬНЕ ТА ДУХОВНЕ ЖИТТЯ
В АНТИЧНИХ ПОЛІСАХ
ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я**

Заснування міст-полісів у Північному Причорномор'ї (VII—V ст. до н.е.) було важливою складовою Великої грецької колонізації. Саме вони служили своєрідним мостом між античним світом і місцевими культурами скіфів і сарматів.

**1. ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ В АНТИЧНИХ ПОЛІСАХ
ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я**

Прочитайте наведені фрагменти джерел, розгляньте зображення і складіть у зошиті план розповіді про господарське життя в античних полісах Північного Причорномор'я.

Із книги «Географія» давньогрецького географа й історика Страбона
...місто Феодосія — з родючою рівниною і гаванню, придатною навіть для сотні суден... Далі до Пантікапея йде родюча країна, уся ця земля багата на хліб... На схід від Пантікапея розміщено гавань і доки* приблизно для 30 кораблів...

Щодо Херсонеса, то за винятком гірської частини, вся його інша частина на морському березі до Феодосії становить рівнину з добрим ґрунтом і надзвичайно багату на хліб...

І в давніші часи звідси возили хліб до еллінів, подібно до того, як солону рибу з Меотиди...

1 — археологічні знахідки з Ольвії;
2–3 — металеві вироби і скляний посуд, виготовлені ремісниками античних полісів Північного Причорномор'я

* Док — споруда, призначена для спорудження та ремонту кораблів.

Із праці сучасного українського історика Сергія Крижицького

У V ст. до н.е. у Причорномор'ї розвивається сільське господарство, ремесла, внутрішня і зовнішня торгівля. Головними культурами були пшениця, ячмінь, просо, бобові, городина (цибуля, часник та ін.), садові культури.

Розвивалося також тваринництво. Розміщення поселень уздовж берегів, багатих на рибу, сприяло рибальству.

Із праці сучасного українського історика Наталії Яковенко

Географічно торговельні зв'язки підприємливих греків простягалися далеко вглиб довколишніх територій: грецькі колоністи могли там придбати збіжжя, худобу, мед, віск, рибу, шкіри. З іншого боку, на замовлення знатних скіфів грецькі майстри виготовляли коштовні ювелірні прикраси, розписні амфори, посуд із зображенням сцен зі скіфського життя.

За даними Одеського музею нумізматики

У VI ст. до н.е. в Ольвії з'являються монети у вигляді «дельфінів» і «риб». Наприкінці цього ж століття починає випуск срібних монет Пантікапей. Наприкінці V—IV ст. до н.е. майже всі основні грецькі міста Північного Причорномор'я переходять до карбування власних монет із срібла та міді: Феодосія, Херсонес, Тіра, Ольвія і Пантікапей чеканять також і золоті монети.

2. СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ ПОЛІСІВ. ГРОМАДЯНСЬКА ПРИСЯГА ХЕРСОНЕСЦІВ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Наведіть свідчення того, що суспільне життя грецьких полісів Північного Причорномор'я було подібним до материкової Греції.

Грецькі колонії були полісами. Переселенці приносили на ново-освоєні землі ті порядки, що існували в їхній метрополії. Ольвія та Херсонес розвивалися як демократичні республіки, Пантікапей — як аристократична (до утворення Боспорського царства). Населення міст-держав складалося з трьох основних верств: громадян, метеків і рабів.

Найвищими органами влади в причорноморських полісах були народні збори, у яких брали участь усі вільні громадяни-чоловіки.

Усі державні посади у причорноморських полісах були виборними, а урядовці — підзвітними перед народними зборами.

1 — головна вулиця Ольвії — ліворуч будівля суду,
праворуч — вхід на храмову площу;
2 — агора в Ольвії
(реконструкції С. Крижицького)

Надзвичайно цінним джерелом про державний устрій Херсонеса є присяга його громадян — напис на мармуровій плиті, знайдений при розкопках, який практично повністю зберігся до наших часів.

Опрацюйте документ за запитаннями:

- Які території управлялися Херсонесом?
- Яким був суспільний устрій Херсонеса (демократичний чи аристократичний)?
- Про які права й обов'язки громадянина поліса йдеться в цьому уривку?
- Що можна дізнатися із джерела про релігійне життя мешканців Херсонеса?

3 присяги громадян Херсонеса

Клянуся Зевсом, Геєю, Геліосом, Дівою [богиня], богами й богинями олімпійськими, героями, що володіють містом, територією та укріпленнями пунктами херсонесців.

Я буду одностайним щодо порятунку і свободи держави та громадян і не зраджу Херсонеса, Керкінітиди, Калос Лімена й інших укріплених пунктів і решти території, якою херсонесці управляють чи управляли.

Я не звалюватиму демократичного ладу й не дозволю цього тому, хто зраджує і звалює, й не потаю цього, але доведу до відома державних службових осіб.

Я ... не розголошуватиму нічого з потаємного ні елліну, ні варвару, що може зашкодити державі.

Я не даватиму або не прийматиму дарів на шкоду державі і громадянам.

3. ДУХОВНЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Спираючись на документи, доведіть, що духовне життя грецьких полісів Північного Причорномор'я було різноманітним і подібним до материкової Греції.

З «Енциклопедії історії України»

Середній культурний рівень населення північно-причорноморських міст мало чим поступався рівню греків Середземномор'я. Цікавим свідченням масової писемності є приватні листи, вирізьблені на свинцевих пластинах. Мешканці Причорномор'я добре володіли лічбою, їхній календар мав 12 місяців по 30 і 29 днів, початок року припадав приблизно на середину липня.

Культура населення античних держав Північного Причорномор'я вплинула на життя скіфів, сарматів... Грецькі амфори, столовий посуд, прикраси увійшли в побут цих племен. Були запозичені в еллінів і певні прийоми архітектури та будівництва, ремесел, окремі елементи духовної культури. Нарешті, саме з Північного Причорномор'я, зокрема, з Херсонеса і Пантікапея, почалося проникнення на терени майбутньої України нової релігії — християнства.

З «Історії української культури»

Починаючи з 6–8 років, хлопчики вивчали грамоту, літературу, арифметику, музику, малювання. У віці 15–16 років юнаки займалися в гімнасіях. Найчастіше це була школа для заможної молоді, своєрідний осередок духовного життя, місце, де проводилися заняття, бесіди і дискусії, читалися поетичні твори. Традиційно в цих навчальних закладах проводилися спортивні і музичні змагання.

З праці сучасного українського історика Сергія Крижицького

Як відомо, в житті давніх греків значну роль відігравала релігія, яка пронизувала усі сфери їхнього життя — від політичного до приватного. Вівтарі були в адміністративних чи громадських спорудах, у житлових будинках. При цьому грецька релігія з її багатобожжям не пригнічувала людину, як це було в Єгипті. Її боги й обожнювані герої були цілком зрозумілі звичайній людині.

Перевірте засвоєне на уроці

Закінчіть речення:

«Сьогодні я дізнався (дізналася) ...; зрозумів (зрозуміла) ...; тепер я можу розповісти про ...».

РОЗДІЛ

IV

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

СТАРОДАВНЯ ІТАЛІЯ

Тема 1. СТАРОДАВНІЙ РИМ ЗА ЦАРСЬКОЇ ТА РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ДОБИ

§ 43. ЯК ВИНИК РИМ

1. ВПЛИВ ПРИРОДНО- ГЕОГРАФІЧНИХ УМОВ НА ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ АПЕННІНСЬКОГО ПІВОСТРОВА

На основі тексту і карти (див. с. 195) проведіть аналіз географічного положення і природних умов Апеннінського півострова за відомими вам правилами.

На захід від Балкан лежить схожий на чобіток *Апеннінський півострів*, назва якого походить від невисоких Апеннінських гір, що простяглися уздовж півострова. Саме на ньому розташована *Італія*.

Від північних вітрів цю територію захищають високі засніжені гори — *Альпи*. Тому клімат тут переважно м'який і теплий — середземноморський. Заморозки й сніг бувають рідко. Дощів випадає більше, ніж у Греції. На узбережжях і в гірських долинах ґрунти дуже родючі.

У давнину Апеннінський півострів був укритий лісами, у яких водилися вовки, ведмеді, зайці, білки, а в горах — дикі кози, газелі, барани та ін.

З давніх-давен населення Апеннінського півострова вирощувало виноград, маслини, каштани, абрикосові, фігові та персикові дерева, кипариси і сосни. Із зернових культур сіяли пшеницю, просо, ячмінь та овес. Численні стада великої рогатої худоби, коней, овець, свиней, кіз увесь рік випасалися на природних вигонах. Власне, слово *«Італія»* означає *«країна телят»*.

Природні умови півострова сприяли ранньому заселенню берегової смуги, тож тут здавна виникали селища і міста. Уже наприкінці I тис. до н.е. значну частину Апеннінського півострова населяли племена *італіків*.

2. ВИНИКНЕННЯ МІСТА РИМ

Про що розповідає легенда? Як ви думаєте, що в ній може бути правдою?

У VIII ст. до н.е. на семи пагорбах біля річки *Тибр* виникло місто **Рим**. Серед численних легенд про історію заснування Рима поширена така.

Легенда про заснування Рима

Після зруйнування великої Трої частина її захисників на чолі з Енеєм врятувалася. Довго їх кораблі блукали по морю. Нарешті прибули вони до берегів Італії, де син Енея — Асканій — заснував нове місто і став його правителем.

Відтоді минуло багато років...

Жорстокий цар латинів наказав скинути в річку Тибр нащадків Асканія — хлопчиків-близнюків, у яких він бачив небезпечних для себе претендентів на владу. Слуга, якому було доручено це зробити, через повінь не міг підійти до глибокої води і залишив кошик із хлопчиками на мілкому місці. Вовчиця, що підійшла до річки напиться, почула плач близнюків і нагодувала їх своїм молоком. Незабаром дітей знайшов пастух і виховав їх. Він назвав братів Ромулом і Ремом.

Брати вирішили заснувати нове місто на берегах Тибру, де колись їх знайшли. Та не могли домовитись, чиїм ім'ям назвати нове місто і хто в ньому буде правителем. Під час сварки Ромул убив Рема. На пагорбі Палатин, де пролилася братова кров, Ромул заснував місто і назвав його своїм ім'ям. Латинською мовою воно звучить Рома, тобто Рим. Ромул став і першим царем Риму.

Згодом римські історики вираховували дату заснування Рима — **753 р. до н.е.** Від цієї дати римляни вели своє літочислення. А на Капітолійському пагорбі в Римі встановили статую вовчиці.

Капітолійська вовчиця
(бронзова скульптура V ст. до н.е.)

Пагорби, найвідомішими з яких були Палатин і Капітолій, захищали мешканців міста від ворогів. У давнину на Палатині оселилися багаті й знатні люди. На Капітолії римляни збудували фортецю та головний храм міста, присвячений богу Юпітеру. А величезне болото між пагорбами осушили і влаштували ринкову площу — *форум**.

Спираючись на текст й ілюстрації, поміркуйте, у чому особливість місцевості, де виник Рим.

- 1 — план місцевості, де заснований Рим;
 2 — реконструкція Капітолійського пагорба в Римі з храмом Юпітера;
 3 — ранні римські поселення (сучасний малюнок)

Так починалася історія Рима, який пройшов шлях від невеликого поселення на річці Тибр — до столиці потужної Римської імперії. А сьогодні це — столиця Італії. Недаремно Рим називають Вічним містом.

* Слово «*фóрум*» і сьогодні активно використовується в багатьох мовах у значенні «широке обговорення».

3. ЦАРСЬКА ДОБА В ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

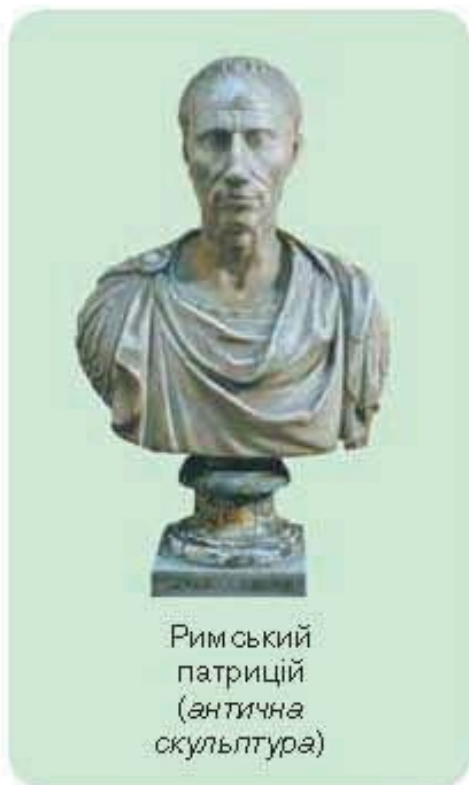

Які повноваження мали цар, сенат і народні збори?

Понад два століття, із 753 до 510 рр. до н.е. Римом правили царі. Цар був одночасно полководцем, суддею і головним жерцем міста. Тому цей період в історії Риму називають «царським». Влада царів не передавалася у спадок, їх обирав народ.

У цей час римляни ще жили великими родовими общинами, які називалися фаміліями. Римляни, які входили до родових общин, називалися **патріціями** (від латинського слова «*патер*» — *батько*). Поступово патриції перетворилися на привілейовану верству населення.

Патріції (ті, хто знав своїх батьків) — повноправні римські громадяни, нащадки найдавніших корінних жителів, у тому числі — засновників Рима.

Римський патрицій (антична скульптура)

Крім патрицій, у Римі проживала й інша верства вільного населення — **плебей**. Шлюби між плебеями і патриціями були заборонені.

Плебей — незнатне, вільне населення Стародавнього Риму, яке не входило до родової общини, тому, на відміну від патрицій, не мало прав на землю і політичних прав.

Важливі для всіх мешканців міста рішення — зокрема, про оголошення війни, укладення миру, вибори нового царя — приймалися римлянами на народних зборах. Ці рішення разом із царем мав затвердити або відхилити **сенат**, що в перекладі означає «рада старійшин». Його члени — сенатори — призначалися довічно і користувалися великою пошаною.

Сенат — один із найвищих державних органів у Стародавньому Римі, що виник з ради старійшин патриціанських родів. У багатьох сучасних країнах органи влади і сьогодні називаються саме так.

Обраний сенатом цар головував у сенаті. Римські історики свідчать про правління семи царів, останнім з яких був Тарквіній Гордий. Він захопив владу силоміць, правив одноосібно — не рахувався з думкою сенату, вдавався до страт, вигнань. Тому римляни вигнали царя разом із сім'єю з міста і поклялися ніколи більше не терпіти над собою царської влади.

Чезаре Маккарі. Фреска «Римський сенат» (фрагмент)

Перевірте засвоєне на уроці

- Порівняйте природно-географічні умови Італії та Греції за таким планом:
  - Географічне положення.
  - Клімат.
  - Рельєф.
  - Річки.
  - Ґрунти.
  - Вплив географічного положення і природи на заняття населення.
- Чому символом Рима є вовчиця?
- Хто такі патриції і плебеї? Чим різнилося їхнє становище?
- Як було побудовано управління Римом за царської доби?
- Порівняйте устрій римського суспільства з грецьким полісом. Що між ними подібного, а що — відмінного?

Домашнє завдання

- Вправи з «історичної математики»:
  - Скільки років Риму?
  - Від якого року римляни вели своє літочислення?
- Розподіліть запропоновані твердження на правильні й помилкові:
  - Італія розташована на Балканському півострові.
  - Природно-географічні умови Італії не сприяли розвитку мореплавства.
  - Засновником Рима був Нума Помпілій.
  - Патриції — нащадки найзнатніших родів.

§ 44. ЯКОЮ БУЛА РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА В V–III ст. до н.е.

1. ПРИЧИНИ БОРОТЬБИ ПАТРИЦІЇВ І ПЛЕБЕЇВ У РИМСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Поміркуйте, чи можна сказати, що результатом боротьби патриціїв і плебеїв стала їхня рівність у правах. Свою думку обґрунтуйте.

Позбавивши влади останнього царя, римляни проголосили **республіку**, тобто виборне правління. Ця подія, як вважали римські історики, відбулася приблизно в **509 р. до н.е.**

Республіка (від латинського — «суспільна справа») — держава, якою управляють обрані на певний період люди. Період в історії Стародавнього Риму з кінця **VI ст. до н.е.** — до **I ст. до н.е.** називається **республіканським**.

Республіканський устрій відрізнявся від царського передусім тим, що при ньому державні посади стали тимчасовими і виборними на загальних зборах громадян.

Установлення республіки зміцнило становище патриціїв. Тільки вони могли обиратися на всі державні посади. Незадоволені таким положенням плебеї почали боротьбу за свої громадянські права.

Розгляньте схему і, спираючись на неї, поясніть причини загострення стосунків між патриціями і плебеями.

Причини боротьби між патриціями і плебеями

Патриції захопили всі державні посади, створені після вигнання царя

Значна частина плебеїв страждала від нестачі землі та боргів

Плебеї були обмежені у правах порівняно з патриціями

Збіднілі плебеї вимагали перерозподілу «державних земель», а також ухвалення нових боргових законів і права обиратися на державні посади. Боротьба між патриціями і плебеями була стриманою, без кровопролиття.

Із часом патриції змушені були піти на поступки. Плебеї одержали можливість щорічно обирати **народних трибунів**.

Народні трибуни — посадовці, обрані з числа плебеїв, які обстоювали їхні інтереси і захищали від свавілля патриціїв.

Особа народного трибуна оголошувалася священною і недоторканою. Народні трибуни були зобов'язані постійно тримати двері будинку відкритими для громадян, що потребували захисту, і не залишати Рим більше, ніж на добу.

Спочатку обирали двох, а згодом — десятих народних трибунів. Вони мали право накладати заборону на рішення консулів і сенату. Для цього трибуну потрібно було лише вимовити слово «**вето**».

Вето (від латинського — «забороняю») — заборона, яка накладається на прийняття того чи іншого рішення.

Також плебеї домоглися прийняття писаних законів. Їх викарбували на 12 дошках та виставили на головній площі Риму — Форумі. Тому ці закони увійшли в історію як *Закони дванадцяти таблиць*. Вони встановлювали жорсткі покарання за посягання і на життя людини, і на її власність.

Із часом плебеї добилися права на землю, а наприкінці IV — початку III ст. до н.е. — ліквідації боргового рабства. Верхівка плебеїв отримала доступ до всіх посад. Були дозволені шлюби між патриціями і плебеями.

Укладання Законів дванадцяти таблиць (давньоримський барельєф)

Таким чином, результатом боротьби патрициїв і плебеїв було встановлення громадянської рівноправності. Усі громадяни Римської республіки (як і в полісах Греції) стали рівними перед законом, незалежно від багатства та знатності. Це сприяло зміцненню влади та єдності держави.

2. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ВЛАДИ І СУСПІЛЬСТВА ЗА ЧАСІВ РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Поясніть, як було організовано владу в Римській республіці. Що означало бути громадянином Риму?

У Римі, як і в Греції, усі важливі проблеми вирішувалися на народних зборах. Пропозиції, які виносилися на збори, не можна було ані обговорювати, ані змінювати — лише прийняти або відкинути цілком. Їх попереднє обговорення відбувалося на особливих зібраннях.

Усі державні посади в Римі були виборними, зазвичай терміном на один рік. Найдавнішими і найвищими римськими посадовцями були два **консули**, що вибиралися громадянами.

Консул — недоторканий найвищий виборний посадовець часів Римської республіки.

Консули були наділені однаковою владою і мали право скасовувати рішення один одного. Вони скликали сенат і народні збори та по черзі головували на них; турбувалися про внутрішню безпеку держави; проводили набори в армію та командували римським військом.

Наймогутнішим державним органом Римської республіки був сенат. Сенат оголошував набір до війська, приймав послів з інших країн, укладав договори з іншими країнами, проголошував чи забороняв нових богів.

У разі крайньої небезпеки для держави призначався **диктатор**. Йому були підпорядковані всі гілки влади, включаючи консулів. Проти нього не мало сили навіть трибунське «вето». Диктаторська влада обмежувалася лише терміном — вона не могла тривати понад 6 місяців.

Диктатор (від латинського — диктую, наказую) — у Стародавньому Римі так називали посадову особу, якій передавали всю владу в державі у разі зовнішньої чи внутрішньої небезпеки, що загрожувала республіці (для ведення війни, придушення повстання та ін.).

Створюючи республіканське суспільство, громадяни Риму здобули важливі права: брати участь у народних зборах, бути обраним на державні посади, мати власність та служити у війську. Разом із тим, військова служба стала основним обов'язком римлян, так само як і участь у житті суспільства, зокрема в зібраннях та виборах.

3. ПІДКОРЕННЯ ІТАЛІЇ РИМОМ

Чому Риму вдалося підкорити всю Італію? Якими правилами керувалися римляни щодо підкорених народів?

Понад 200 років Рим воював із сусідніми племенами, що населяли Апеннінський півострів, поки не об'єднав їх під своєю владою. Багатьом перемогам Рим завдячував своїй організованій і добре озброєній армії, своїм славнозвісним **легіонам**, до яких набирали тільки повноправних громадян.

Легіон (від латинської *lego* — збираю) — основна військова одиниця армії Стародавнього Риму.

До складу легіону входило 4200 воїнів, а також кіннота. Невеликі загони, на які він поділявся, успішно билися не тільки на рівнині, а й у лісі, у горах. У римській армії використовували облогові механізми.

Опишіть озброєння і військові пристрої римлян. Поміркуйте, які переваги мала римська армія порівняно з іншими арміями країн Стародавнього світу.

- 1 — «черепашка» — прийом захисту римських воїнів (давньоримський барельєф);
- 2 — озброєння римських воїнів (сучасна реконструкція);
- 3 — римська військова метальна машина (I–II ст. до н.е.) баліста (сучасна реконструкція)

Римське військо славало своєю дисципліною, яку підтримували і нагородами, і суворими покараннями. Здавна для воїнів, які поверталися з перемогою, влаштовували **тріумф**.

Тріумф — урочистий вступ у столицю полководця та його армії після переможного завершення війни. Малий тріумф називався **овацією**.

Римляни також намагалися посварити своїх ворогів між собою, щоб не допустити їхнього об'єднання, а вже потім підкорювали їх одне за одним. Правилем Риму було: «Розділяй і володарюй».

Діючи таким чином, римляни до середини III ст. до н.е. завоювали всю Італію. Тільки на півночі, у долині річки По, свою незалежність зберегли племена *галлів*. На всьому Апеннінському півострові поширилася римська монета — *денарій*. На півдні володіння римлян сягали до острова Сицилія, де вони зіткнулися ще з одним могутнім загарбником — Карфагеном.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Коли існувала Римська республіка?
  2. Чим завершилася боротьба патриціїв і плебеїв?
  3. Як було побудовано владу в Римській республіці?
  4. Як римляни завоювали Італію?
-
5. Якими були права й обов'язки громадян?
  6. Що відрізняло Римську республіку від грецького поліса? Що було подібного?

Монета часів Римської республіки

Домашнє завдання

1. Спробуйте сформулювати основні вимоги римських плебеїв у вигляді промови їх представника (народного трибуна) на засіданні сенату.
2. Охарактеризуйте особливості республіканського устрою в Римі.

§ 45. ЯК УТВОРИЛАСЯ РИМСЬКА СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКА ДЕРЖАВА

1. ПЕРША ПУНІЧНА ВІЙНА

Назвіть причини Пунічних війн.

Римляни не обмежилися завоюванням Апеннінського півострова і прагнули вийти за його межі аж до Середземного моря. Насамперед вони намагалися захопити багату на хліб Сицилію, на території якої у II ст. до н.е. були володіння держави Карфаген. Саме в районі Сицилії зіткнулися інтереси двох сильних держав — Риму і Карфагену, що призвело до кровопролитних *Пунічних** воєн, які з перервами тривали 118 років (264—146 рр. до н.е.). У 264 р. до н.е. Рим і Карфаген вступили у війну за володіння островом Сицилія. Розпочалася *Перша Пунічна війна*. Римляни мали значну сухопутну армію, проте в них не було великого військового флоту. Карфаген, навпаки, мав перевагу на морі і невелику сухопутну армію з найманців.

За роки Першої Пунічної війни римляни побудували і втратили п'ять флотів. Зрештою вони навчилися споруджувати добротні бойові кораблі, вести морські битви і перемогли карфагенян на морі.

Коли римські війська висадилися в Африці, Карфаген визнав себе переможеним. У 241 р. до н.е. Рим і Карфаген уклали мирну угоду, за якою Карфаген віддав римлянам острів Сицилію та виплачував римлянам велику контрибуцію. Саме острів Сицилія став першою римською провінцією.

Контрибуція — грошове відшкодування збитків під час війни на користь переможця.

Провінції — у Стародавньому Римі — підвладні римлянам території поза Апеннінським півостровом, що керувалися римським намісником.

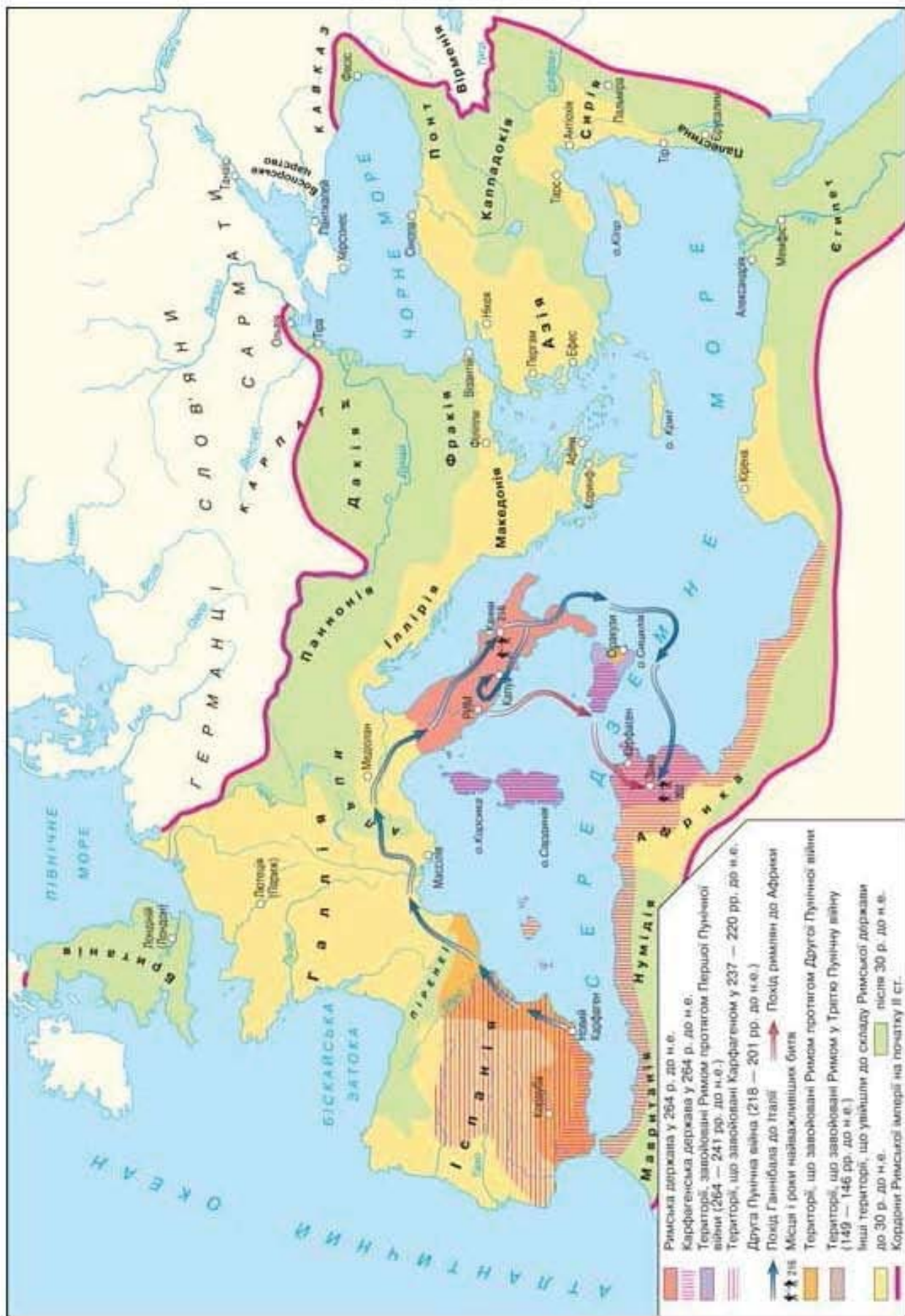

Знайдіть на карті (див. с. 207) території, захоплені Римом у Першій Пунічній війні. Які території відтепер міг контролювати Рим?

* Від римської назви карфагенян — *пуни*.

ПУНІЧНІ ВІЙНИ

2. ЯКИМИ БУЛИ ХІД І РЕЗУЛЬТАТИ ДРУГОЇ ПУНІЧНОЇ ВІЙНИ

Чому Ганнібалу не вдалося перемогти римлян?

Карфаген не змирився із втратами своїх територій і, відновивши сили, знову готувався до війни з Римом. Карфагенську армію в цей час очолював талановитий полководець і запеклий ворог Риму **Ганнібал**.

Як характеризував Ганнібала давньоримський історик Тит Лівій? Які риси допомогли Ганнібалу стати видатним полководцем?

Тит Лівій про Ганнібала

Наскільки він був сміливий, кидаючись у небезпеку, настільки ж був він обачний у самій небезпеці. Не було такої праці, при якій він утомлювався б тілом або падав духом. І спеку, і холод він переносив з рівним терпінням, їв і пив стільки, скільки вимагала природа, а не для задоволення...

Часто бачили його, як він, загорнувшись у військовий плащ, спав серед воїнів, що стояли на варті. Одягом він анітрохи не відрізнявся від ровесників, тільки з озброєння та по коню його можна було впізнати...

Але його жорстокість переходила всі людські межі... Він не знав ні правди, ні чесноти, не боявся богів, не дотримувався клятви, не поважав святині.

Навесні **218 р. до н.е.** почалася *Друга Пунічна війна*. План Ганнібала полягав у тому, щоб вести війну з Римською державою в самій Італії. Це було можливим лише завдяки вторгненню з півночі, через Альпи, позаяк на морі панував римський флот. Карфагенська армія, яка складалася з піхоти, кінноти та бойових слонів, вирушила з Іспанії до Італії. Наприкінці вересня армія Ганнібала підійшла до Альп. Надзвичайно тяжким був гірський перехід: карфагенська армія зазнала значних втрат. Проте поява військ Ганнібала в Італії стала для римлян повною несподіванкою.

2 серпня **216 р. до н.е.**, біля містечка Канни, відбулася одна з найвеличніших битв в історії Стародавнього світу.

1) За допомогою карти (див. с. 207) розкажіть про похід Ганнібала. Назвіть гори, які йому вдалося подолати. Як ця експедиція характеризує Ганнібала? Знайдіть на карті місто Канни.

2) Проаналізуйте дані, подані в таблиці, і висловіть припущення, хто має більше шансів здобути перемогу і чому.

Військові сили сторін на передодні битви під Каннами

Сторони	Піхота	Кіннота
Римляни	80 тис.	6 тис. кінноти
Карфагеняни разом із галлами	понад 40 тис.	10 тис. кінноти

Ганнібал розташував свою армію у формі півмісяця, опуклою частиною до римлян. У центрі стояли слабші загони його війська — піші воїни, а на флангах — його відбірні загони. На початку битви римляни сильним ударом зім'яли карфагенський центр, який став відступати. Опукла лінія фронту карфагенян перетворилася у вигнуту. Тоді Ганнібал кинув на фланги свою кінноту. Вона зламала опір римської кінноти і зайшла в тил ворожій піхоті. Римська армія була оточена з усіх боків і розгромлена.

Карфагенський бойовий слон
(скульптура XVII ст.
з парку Сакро Боско в Італії)

Ганнібал запропонував розпочати переговори про мир, але римський сенат відмовився. Війна набувала затяжного характеру. Римляни уникали рішучих боїв з Ганнібалом. Весною 202 р. до н.е. біля міста Зами (на півдні від Карфагена) римський полководець Публій Корнелій Сципіон здобув перемогу. Самому Ганнібалу пощастило втекти. Він змушений був шукати захисту в сирійського царя.

За умовами миру 201 р. до н.е. Карфаген утратив увесь свій флот і бойових слонів і повинен був сплатити величезну контрибуцію. Ці умови остаточно підірвали військову могутність Карфагену.

3. ХІД І РЕЗУЛЬТАТИ ТРЕТЬОЇ ПУНІЧНОЇ ВІЙНИ

Чим закінчилися Пунічні війни? Чи була жорстокість римлян щодо карфагенян виправданою?

Римляни боялися відродження Карфагена, появи нового Ганнібала і повторення страхіть Другої Пунічної війни. Тож 149 р. до н.е. Рим оголосив Карфагену війну. Римське військо висадилося в Африці й обложило Карфаген. Почалася *Третя Пунічна війна*. Сили супротивників були нерівні: Рим знищував слабшого.

Упродовж двох років тривала облога Карфагена римлянами. Вдень і вночі жителі міста виготовляли зброю, будували катапульти й балісти, лагодили стіни, жінки обрізали своє волосся і плели

з нього мотузки для металевих машин. Відпущені на свободу раби теж захищали місто.

Лише навесні 146 р. до н.е., коли в місті почалися голод і хвороби, римляни вдалися до штурму Карфагена. На одній ділянці стіни, яку обороняв загін, що знемагав від голоду, римлянам вдалося проникнути в місто.

Шість днів точився жорстокий бій на вузьких вулицях міста. Карфагеняни відчайдушно обороняли кожний будинок. Утім, сили були нерівні, що вирішило результат битви. Усіх полонених римляни продали в рабство, місто зруйнували, а землю, де стояв Карфаген, зорали та «засіяли» сіллю. Більшу частину карфагенських володінь римляни перетворили на провінцію Африку.

4. НАСЛІДКИ ПУНІЧНИХ ВІЙН

Доведіть, що Рим перетворився на найсильнішу державу Середземномор'я. Поміркуйте, які переваги мав Рим порівняно з іншими державами.

Після падіння Карфагена римляни продовжили свої завоювання. У II ст. до н.е. Рим перетворився на велику середземноморську державу. Його володіння охопили все Середземномор'я — як на заході, так і на сході. Останніми в I ст. до н.е. потрапили під владу Риму середземноморські царства — Сирія та Єгипет. Крім Африки, провінціями Риму стали території Балкан, Сицилії, Іберії (сучасна Іспанія), Галлії (сучасна Франція) та ін. Пізніше під римською владою опинилися і грецькі міста в Малій Азії. Римські намісники, які ними управляли, зосередили в своїх руках усю військову та судову владу. Провінції мусили утримувати намісника, його обслуговувати та розміщені в них війська.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Назвіть причини Пунічних воєн.
  2. Як завершилася Перша Пунічна війна?
  3. Назвіть хронологічні межі Другої Пунічної війни.
  4. У чому головна особливість Третьої Пунічної війни?
-
5. *Визначте причини перемог Риму над Карфагеном. Своєю відповідь аргументуйте.*
  6. *Кому ви співчуваєте: римлянам чи карфагенянам? Чому?*

Домашнє завдання

Уявіть, що ви військовий хроніст, обов'язком якого був докладний опис усіх військових баталій. Складіть план-хроніку битви при Каннах від імені її очевидця.

§ 46. ЯКИМИ БУЛИ РЕЛІГІЯ І ТРАДИЦІЇ ДАВНІХ РИМЛЯН

1. БОГИ ДАВНІХ РИМЛЯН

Порівняйте римські та грецькі релігійні вірування.

У житті римського громадянського суспільства велику роль відігравали релігія та звичаї. Кожен громадянин був зобов'язаний брати участь в обрядах своєї фамілії та общини. Римські боги були дуже схожі на грецьких: їх навіть називали і латинськими, і грецькими іменами.

Головний бог римлян — Юпі́тер. Він вважався божеством денного світла та блискавки. На його честь римляни щороку влаштовували Великі Римські ігри. Із часом храм Юпітера на Капітолії став головним храмом Рима.

Діва Міне́рва була покровителькою наук, ремесел, мистецтв. Юно́на (грецька Гера) — богинею заміжніх жінок.

Селяни вшановували богів землеробства. Господаркою хлібних полів була Цере́ра. Богиня Діа́на вважалася покровителькою всіх латинян і захисницею простих людей — плебеїв і навіть рабів. Храм цієї богині на пагорбі Авентин був притулком для рабів-утікачів.

Юнона
(Гера)

Юпітер
(Зевс)

Мінерва
(Афіна)

Марс
(Арес)

Діана
(Артеміда)

Церера
(Деметра)

Великою шаною користувався в римлян їхній «прабатько» — бог війни Марс.

Римляни вірили, що їхня держава існуватиме доти, доки горить вогонь Вести — богині домашнього вогнища. Діви-весталки, жриці Вести, зберігали потаємні святині, вивезені Енеєм із Трої. На того, хто образив весталку, чекала смерть, проте самі весталки могли врятувати засуджених до страти.

Попри вірування в одних і тих самих або схожих богів, греки і римляни ставилися до них по-різному. Римляни не створювали поем про божественне життя й пригоди. Молитвами й обрядами вони прагнули отримати від своїх покровителів якусь користь.

Як і давні греки, римляни вірили, що в кожному куці, у річці, лісі живуть надприродні істоти, які можуть бути добрими або злими, допомагати або шкодити людям. У кожного члена сім'ї був свій дух-покровитель, якого називали *генієм*. Боги-охоронці *пенати* опікувалися домашнім вогнищем, помешканнями*. *Ларами* називалися добрі душі померлих предків, які піклувалися про сім'ю та її благополуччя за межами дому. У кожному будинку було спеціальне місце поклоніння домашнім богам — *ларарій*.

Як давньоримські та сучасні зображення відображають ставлення римлян до пенатів, геніїв і ларів?

* Звідси походить вислів «*повернутися до своїх пенатів*», тобто додому.

1 — пенати (давньоримська фреска)

2 — геній (I ст. до н.е.)

3 — римська сім'я перед ларарієм (сучасний малюнок)

2. ОСОБЛИВОСТІ СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ В РИМІ

Якою була римська сім'я за часів республіки? Чим вона відрізнялася від давньогрецької?

У царську добу та часи ранньої Республіки римляни жили за «батьківськими звичаями». Шлюби були міцними.

Головним у сім'ї вважався чоловік. Усі інші повністю йому підкорялися. Діти виховувалися суворо. Вони мали з повагою ставитися до батьків, бути їм відданими.

Жінок у родині шанували. Заміжня римлянка називалася *матробою*. Вона була господинею в домі — вважалося хорошим тоном, коли дружина добре впорядковувала сімейний побут, звільняючи чоловіка для важливіших державних справ.

На відміну від грецьких жінок, римлянки могли вільно виходити поміж люди. Римські матрони ходили з чоловіками в гості та були присутні на домашніх бенкетах. Чесноти жінки полягали в сором'язливості, подружній вірності, чистоті душі, тобто в тих якостях, що називалися доброчесністю.

Але політика не вважалася жіночою справою, тому жінкам не дозволялося навіть бути присутніми на народних зборах.

Поміркуйте, чому римлянин зображений із бюстами своїх предків.

Римлянин (давньоримська статуя)

3. ВИХОВАННЯ В ДАВНЬОМУ РИМІ

Порівняйте виховання та освіту Давнього Риму та Давньої Греції.

До 4–5 років хлопчики і дівчата в сім'ї виховувалися разом, потім їх розділяли. Дівчата перебували під наглядом матері, годувальниці, няні. До заміжжя вони залишалися в колі жінок рідної домівки. Головним заняттям для дівчат було рукоділля (прядіння, ткацтво); їх також учили музиці, танцям, у багатих сім'ях — грецькій мові.

Вихованням хлопчиків займалися чоловіки: батьки та вихователі, яких іноді запрошували з Греції. Хлопчиків привчали до чоловічих занять і передусім учили їх володіти зброєю. Спочатку в Римі не існувало масових шкіл, тому хлопців навчали читати і писати в домашніх умовах.

Пізніше виникають початкові платні та приватні школи, де могли навчатися і плебеї. Там учили писати, читати і рахувати, знайомили із законами держави.

Виховання спрямовували на формування в молоді громадянських чеснот. Ними вважалися мужність, чесність, вірність, гідність, залізна дисципліна на війні, повага до закону та звичаїв предків, почуття обов'язку.

На Капітолії, поряд із головним храмом міста, стояв храм богині Вірності, яка опікувалася всіма обіцянками, договорами та клятвами. У давніх римлян була приказка: «Я повинен, тобто я можу».

За часів Республіки в римлян склався ідеал «доброго громадянина», який мав поважати владу та закони, не брати участі в заколотах і безладді.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Яким богам поклонялися римляни? Які з них подібні до грецьких, а які — ні?
  2. Кого в Стародавньому Римі називали *генієм*?
  3. Якою була мета виховання й освіти в Римі?
-
4. Чим відрізнялося становище жінки в Римі та Греції?
  5. Які моральні правила визначали життя римлянина, римської сім'ї, римської громадянської общини? Чи є вони значущими сьогодні? Які саме? Чому?

Домашнє завдання

Як часто та в якому значенні в нашому повсякденному житті можна використати римський вислів: «Я повинен, тобто я можу»? Поясніть, чому він з'явився саме в Римі.

§ 47. У ЧОМУ ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ В РИМІ в II–I ст. до н.е.

1. ПРИЧИНИ КРИЗИ РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Криза — занепад, загострення протиріч, переломний момент у житті суспільства.

Зробіть висновок про причини кризи Римської республіки.

Завойовницькі війни значно вплинули на життя римлян: вони збагачували римську знать, водночас розорюючи селян Італії. Селян, які служили у війську, надовго відривали від роботи на землі, тому їх господарства поступово занепадали. Вільна селянська праця витіснялася працею рабів, бо виготовлені ними товари були значно дешевші. Розорення селян ослаблювало громадянську общину і відповідно римську армію.

Крім того, війни мали ще один негативний наслідок. Селяни-воїни з часом неохоче займалися тяжкою хліборобською працею, починаючи жити за рахунок військової здобичі та солдатської платні. Тому між походами вони вважали за краще байдикувати в місті, аніж працювати в полі.

Міську бідноту, яка жила за рахунок суспільства та продавала свої голоси на виборах, називали *пролетаріатом*.

Усіма справами в державі керувала купка знатних сімей, яким народ за звичаєм доручав вищі посади. Лише з їхнього середовища обирали чиновників і поповнювали сенат. Так влада поступово зосередилася в руках найбагатшої знаті.

Римська республіка увійшла в період кризи.

2. СУТНІСТЬ РЕФОРМ БРАТІВ ГРАКХІВ

У чому суть реформ братів Гракхів? Чому навколо земельної реформи розгорнулася така запекла боротьба?

Дехто із знатних римлян розуміли, що розорення селян та зосередження влади в руках небагатьох багатців загрожує республіканському устрою, і виступали за земельну реформу. У

133 р. до н.е. римляни обрали народним трибуном *Тиберія Гракха*. Він запропонував прийняти земельний закон, за яким римська сім'я могла користуватись не більш як 250 гектарами державної землі. Решта поверталася державі й заново ділилася поміж збіднілими плебеями. Ця земля навечно залишалася в селянина і передавалася в спадок, але її не можна було продавати.

Більшість сенату, що складалася з найбагатших землевласників, виступила проти Гракха, на його закони було накладено вето одного з трибунів. Утім, за пропозицією Тиберія, народні збори позбавили цього трибуна влади і прийняли земельний закон Гракха. Комісія з розподілу землі успішно вела свої справи. Тому для Тиберія було надзвичайно важливо бути обраним у трибуни на наступний рік. Але вороги Тиберія звинуватили його в прагненні царської влади.

Поширювані ворогами Тиберія чутки про його намір позбавити сенат влади і правити одноосібно викликали обурення senatorів. Розлючені, озброївшись палицями, вони кинулися на площу, де перебував Тиберій Гракх зі своїми прихильниками. Люди за звичаєм розступилися перед сенаторами. Виникла сутичка, під час якої Тиберій загинув. Того ж дня було вбито 300 його прихильників. Після вбивства Тиберія Гракха діяльність комісії з переділу земель була припинена.

Зробіть припущення, з якими промовами зверталися брати Гракхи до римлян.

Через дев'ять років після загибелі Тиберія народним трибуном був обраний його молодший брат Гай Гракх, який продовжив справу брата. Десятки тисяч селян отримали ділянки. Крім того, він запропонував закон про створення колоній за межами Італії. Жителі-переселенці отримували наділи землі.

Для забезпечення Рима хлібом Гай будував комори та дороги. Він постійно був в оточенні ремісників, учених, землемірів, сам керував роботами. Чимало рішень проводив через народні збори всупереч сенату й іншим посадовим особам.

Брати Гракхи
(давньоримська скульптура)

Вороги Гая докладали зусиль, аби підірвати його авторитет серед виборців. Програвши вибори, Гракх і його прихильники спробували захистити свої реформи зброєю. Вони зайняли Авентинський пагорб. Проти повсталих сенат послав війська. Під час штурму Авентина загинули сотні його захисників. Гай Гракх, щоб не потрапити в руки ворогів, наказав своєму рабу вбити його.

Незабаром після загибелі Гая Гракха розподіл землі припинився. Але простий народ зберіг вдячну пам'ять про своїх трибунів. Їм спорудили пам'ятники. Встановили і статую їхньої матері з написом: «Корнелія, мати Гракхів».

3. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА І ДИКТАТУРА СУЛЛИ

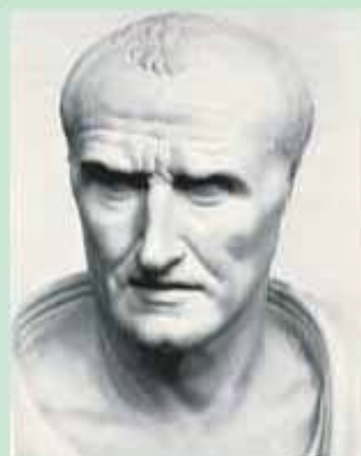

Чи була диктатура Сулли ще одним кроком на шляху руйнування республіканського ладу? Чому?

Після придушення руху Гракхів відбувалося масове обезземелення селян. Розорені селяни подалися в Рим, де роздавали дешевий хліб і можна було отримати хоч якусь роботу. Багатші та заповзятливіші римляни переселялися в провінції, де, як колоністи, мали значні земельні наділи. Відтепер не всі римські громадяни бажали працювати на землі та «задарма» служити у війську.

Зубожіння римлян негативно впливало й на римську армію, адже збіднілі громадяни вже не мали свого озброєння. Тоді консул Гай Марій провів військову реформу і дозволив приймати у військо всіх бажуючих — незалежно від їхнього майнового стану. Солдати стали озброюватися за рахунок держави та одержувати платню, а після завершення служби — земельну ділянку. Термін служби в армії визначався 20–25 роками. Таким чином, римське народне ополчення перетворилося на добровільно наймане професійне військо.

Весною 88 р. до н.е. розпочалася війна Рима з Понтійським царством, у якій римляни розраховували на чималу здобич.

Гай Марій

Корнелій Сулла

Тому навколо призначення головнокомандувача розгорнулася боротьба між двома полководцями *Гай Марієм* та *Корнелієм Суллою*. Це протистояння переросло в першу в історії Риму **громадянську війну**, яку супроводжували вбивства та грабунки, знищення пам'яток мистецтва і культури.

Громадянська війна — військова боротьба за владу між громадянами однієї країни.

Під час першої громадянської війни загинула велика кількість людей, похитнулася внутрішня міць Римської держави. Війна закінчилася перемогою Сулли. Він був проголошений **диктатором** на необмежений термін для наведення порядку в державі.

Влада народних зборів значно обмежувалася: тепер трибуни могли пропонувати народу тільки ті закони, які ухвалював сенат. Диктатор припинив роздавати хліб.

Однак правив Сулла недовго. Через два роки після своєї перемоги він склав із себе владу диктатора і невдовзі помер.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Розкажіть про діяльність Тиберія і Гая Гракхів як народних трибунів.
2. Як боролися з братами Гракхами їхні супротивники? Чим завершилася ця боротьба?
3. У чому полягала військова реформа Гая Марія? Які наслідки вона мала?
4. Чим відзначилася в історії Стародавнього Риму диктатура Сулли?
5. Що таке громадянська війна? Чим вона відрізняється від інших воєн?

Домашнє завдання

1. Як ви ставитеся до історичних діячів цього часу: братів Гракхів, Марія і Сулли?
2. Поясніть, чому брати Гракхи зазнали невдачі. За яких умов, на вашу думку, вони могли перемогти?
3. Дізнайтеся, яка подія з життя Гая Марія зображена на ілюстрації.

Джованні Батиста Тьєполо.
Битва при Верцелах
(Битва Гая Марія
з давньогерманським племенем)

§ 48. ЯК З'ЯВИВСЯ ПЕРШИЙ ТРИУМВІРАТ І ЧОМУ БУЛО ВСТАНОВЛЕНО ДИКТАТУРУ ЦЕЗАРЯ

1. РИМСЬКІ ГЛАДІАТОРИ

Чому гладіатори піднімалися на боротьбу проти римлян?

Найпоширенішими видовищами в Римі були бої гладіаторів. Для них будували амфітеатри, схожі на сучасні стадіони. У центрі такої споруди розміщували посипаний піском майданчик — *арену* (від латинського — «пісок»).

Гладіатори (від латинського — «меч») — спеціально навчені бійці в Стародавньому Римі, які виступали на видовищах з іншими гладіаторами або з тваринами.

У гладіатори віддавали найсильніших рабів-військовополонених або засуджених на смерть злочинців. Для участі в боях їх готували в спеціальних школах. Крім піших гладіаторів, у боях брали участь вершники та колісничі, які проводили бої на колісницях. Особливим видом розваг було цькування звірів, яких спеціально привозили з Африки і випускали на арену амфітеатрів.

Опишіть, що ви бачите на ілюстраціях.

Сцени боїв гладіаторів
(давньоримська
мозаїка)

У 74 р. до н.е. гладіатори підняли найбільше у Стародавньому Римі повстання. Його очолив *Спартак*, який разом із 70 товаришами утік з гладіаторської школи й сховався на горі Везувій. Коли римляни перекрили єдиний спуск з гори, раби вночі спустилися по драбинах, сплетених із виноградної лози, і зненацька напали на римлян. До Спартака почали масово стікатися раби — його армія з часом сягала 75 тисяч бійців. Повсталі неодноразово перемагали римське військо. Зрештою Спартак повів повсталих на північ Італії, щоб перейти Альпи і вивести рабів у провінцію Галлію, де вони будуть вільні. Перебуваючи за крок до бажаної свободи, Спартак повернув назад. Учені й дотепер намагаються пояснити чому.

Обкладинка знаменитого історичного роману

У 71 р. до н.е. повсталих було розбито.

2. ПЕРШИЙ ТРИУМВІРАТ*

З якою метою було створено Перший триумвірат?

Після повстання Спартака в Римі розпочалися нові громадянські чвари. Бійки під час народних зборів, сутички на вулицях і дорогах стали звичним явищем римського життя.

Водночас створення найманої армії, успішні завойовницькі війни, придушення повстань рабів посилили владу полководців. Відтепер римські воїни корилися тільки своєму воєначальникові. Найвпливовішими державними діячами та полководцями в той час були *Гней Помпей*, *Юлій Цезар* і *Марк Красс*.

У 60 р. до н.е. вони об'єдналися для захоплення і розподілу влади та боротьби із сенатом. Цей союз дістав назву *Першого триумвірату* і зробив їх наймогутнішими в країні людьми.

Завдяки своєму впливу й авторитету, триумвіри запроваджували будь-які закони та постанови. Сенат був безсилий боротися з триумвіратом. Ніхто в Римі, навіть народні збори, не могли перечити їм. Їх навіть називали «Триголове страховисько».

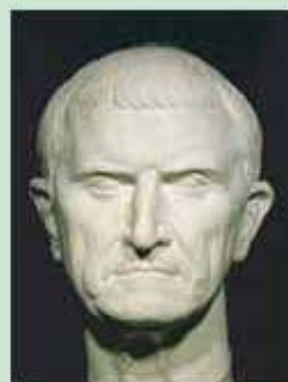
* *Триумвірат* — союз трьох впливових полководців з метою захоплення влади.

Гай Юлій Цезар

Гней Помпей Великий

Марк Красс

Помпей став командувати військом, яке стояло в Іспанії. Крассу доручили воювати на сході з Парфією*. Цезаря поставили намісником у Галлії, яку він підкорив ціною великих зусиль.

Після загибелі Красса у війні з Парфією сенат наділив Помпея надзвичайними повноваженнями, водночас скасував повноваження Цезаря в Галлії і зобов'язав його розпустити військо. Цезар відмовився виконувати це рішення. На чолі одного зі своїх легіонів він підійшов до річки Рубікон. Цезар довго вагався. Адже перейти Рубікон — означало вчинити заколот проти Республіки. Нарешті він наважився і 10 січня 49 р. до н.е. лише з одним легіоном перейшов річку, сказавши знамениті слова: «Жереб кинуто!». Так почалася друга громадянська війна.

Як з'явився вислів «перейти Рубікон»? Який смисл він має сьогодні?

Франческо Граначчі. Юлій Цезар і перехід через Рубікон

* *Парфія* — назва Персії після захоплення влади царями з племені парфян.

Армія Цезаря швидким маршем пішла на Рим. Сенат мав значно більше військ, але вони були розпорошені по провінціях. Головні сили Помпея зосереджувалися в Іспанії. У Римі розпочалася паніка. Цезар без бою вступив у Рим і заволодів Італією.

Невдовзі, у вирішальній битві, Цезар здобув блискучу перемогу. Помпей утік до Єгипту, де й загинув.

3. ДИКТАТУРА ЦЕЗАРЯ

Які зміни відбулися в римському суспільстві під час диктатури Цезаря?

Цезар здобув величезну владу: як народний трибун, консул, цензор і верховний жрець. Його призначили довічним диктатором, а звання **імператор** стало його почесним титулом. Сенат і народні збори, які вже не мали великого впливу на життя країни, формально щороку обирали Цезаря консулом. Відтепер диктатор спирався передусім на віддані йому війська.

Імператор (від латинського — «повелитель») — у республіканському Римі — почесний титул, що давали полководцю, який здобув великі перемоги. В іншому значенні — титул монарха — правителя імперії.

За наказом Цезаря вперше було викарбувано золоту монету, яка із часом стала єдиною грошовою одиницею в Римі. Цезар провів і реформу календаря. У багатьох мовах світу один із літніх місяців носить його ім'я — July.

Утім, незабаром проти Цезаря виникла змова. Вороги диктатора поширювали чутки, що він домагається проголошення себе царем.

15 березня 44 р. до н. е. Цезар прибув на засідання сенату. Коли він увійшов, змовники оточили його тісною юрбою і кинулися на імператора з кинджалами, які ховали під сенаторськими тогами, і закололи його. Розповідають, що спочатку Цезар спробував захищатися, але побачивши серед змовників Брута, до якого ставився як до сина, зі словами: «І ти, Бруте?!» — закрив обличчя краєм одягу і впав мертвий перед статуєю Помпея.

Золота монета Юлія Цезаря

Так на 55-му році скінчилося життя цієї видатної людини. Проте змовники не спромоглися відновити Республіку. В Римі знову почалася боротьба за владу.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Чому, на вашу думку, до Спартака приєдналося багато рабів?
2. Хто входив до складу Першого тріумвірату?
3. Розкажіть про диктатуру Цезаря. Чим вона відрізнялася від диктатури Сулли?
4. Які зміни в римському війську сприяли захопленню Цезарем влади в Римі?

Домашнє завдання

1. Який епізод зображено на картині? Як художник зобразив Цезаря? Висловіть власне ставлення до учасників події.

Карл Теодор фон Пілоті. Смерть Цезаря

2. Розкажіть про своє ставлення до диктатури Цезаря.

Готуємося до практичного заняття

Пригадайте, як складається історичний портрет. Що вас насамперед цікавить у вивченні біографії історичного діяча?

§ 49. Практичне заняття. ЯК СКЛАСТИ ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ ЦЕЗАРЯ*

Читаючи фрагменти твору давньоримського письменника й історика Светонія, визначте риси характеру

Цезаря. Складіть його історичний портрет, послідовно відповідаючи на запитання і наводячи приклади з поданих історичних джерел. Ознайомте однокласників із результатом дослідження.

1. Які риси характеру допомогли Цезарю стати великим полководцем?
2. Які риси характеру свідчать про його талант державного діяча?
3. Які риси характеризують його як людину?
4. За які чесноти шанували Цезаря сучасники?

Давньоримський письменник Светоній

«Життя дванадцяти цезарів. Божественний Юлій»

...Ось що він зробив за дев'ять років свого командування. Усю Галлію, за винятком союзних племен, перетворив на провінцію. Першим з римлян напав на зарейнських германців і переміг їх. Він напав і на британців, до тих пір незнайомих, вимагаючи з них викупу і заручників. Серед великих успіхів він лише тричі зазнав невдачу.

По завершенні війни він відсвяткував п'ять тріумфів. Під час понтійського тріумфу несли напис: «Прийшов, побачив, переміг».

Воїнів він цінував не за рід чи багатство, а лише за мужність.

Цезар-полководець

...бойовий дух і славолюбство воїнів Цезар... підтримував насамперед тим, що щедро роздавав нагороди й почесні, даючи цим зрозуміти, що нагромаджує на війнах багатства не для власної розкоші й утіхи, а береже їх як загальне добро для відзначень за ратні заслуги. Він добровільно йшов назустріч будь-якій небезпеці й не цурався ніяких труднощів.

Якщо його готовності наражатися на небезпеку не дивувалися, знаючи його честолюбність, то всіх вражала його здатність витримувати знегоди, які, на перший погляд, перевищували його тілесні сили, бо він був слабкої будови тіла, з білою й ніжною шкірою, страждав від голов-

* Під час роботи на уроці використайте пам'ятку «Як скласти історичний портрет» (див. с. 182).

них болів, та ще й був схильний до падучої... Незважаючи на це, він не посилався на слабе здоров'я, аби вести розніжене життя... Він намагався походами, простим харчуванням, постійним перебуванням під відкритим небом і труднощами подолати свою кволість і загартувати своє тіло. Спав він переважно на возі або на ношах, щоб використати для справ і час відпочинку. Об'їжджаючи вдень міста, укріплення, сторожові пункти, Цезар мав при собі лише одного раба, який занотовував те, що він диктував, та одного воїна ззаду, який тримав меч.

Перший у селі, але не другий у Римі

...Розповідають, що коли Цезар перевалив через Альпи і їхав через якесь нужденне містечко з нечисленним населенням, друзі, сміючись, жартома запитали: «Невже й тут мають місце змагання за посади, суперництво за перше місце і свари серед знаті?» На це Цезар цілком поважно відповів: «Щодо мене, то я волів би бути тут першим, ніж другим у Римі».

Цезар й інші

...Іншим разом Цезаря в дорозі зненацька застала хурделиця, і він просив притулку в хатині якогось бідняка. Тут була лише одна кімнатка, яка ледве могла б служити одній особі. Тоді Цезар так озвався до друзів: «Те, що найпочесніше, слід давати найсильнішим, а те, що найнеобхідніше, — найслабшим». Із цими словами він велів господарю відпочивати в кімнаті, а сам разом з іншими спав під навісом перед дверима хатини.

Цезар-диктатор

...Сенат призначив Цезаря диктатором. Тоді Цезар дозволив вигнанцям повернутися на батьківщину, наділив громадянськими правами дітей осіб, яких Сулла оголосив поза законом, полегшив тяжке становище боржників, частково звільнивши їх від сплати процентів.

...Друзі вважали за необхідне, щоб він оточив себе охоронцями. Він, однак, не погодився на це, кажучи, що краще один раз умерти, аніж жити в постійному страху за життя.

Він знову влаштував пригощання і роздачу хліба, щоб схилити до себе народ. А воїнів зробив відданими собі, роздаючи землі в колоніях, серед яких найвідомішими були ті, що їх засновано на місцях Карфагена й Корінфа.

Пам'ятник Юлію Цезарю в Римі

Перевірте засвоєне на уроці

Підсумуйте свою роботу на уроці обговоренням у загальному колі: «Після цього уроку я знаю, що ... ; вмію ... ; розумію ...».

ТЕМА 2. РИМСЬКА ІМПЕРІЯ

§ 50. ЯК І КОЛИ РОЗПОЧАВСЯ ПЕРІОД ІМПЕРІЇ

1. ДІЯННЯ ДРУГОГО ТРІУМВІРАТУ

Чим закінчилося правління Другого тріумвірату?

Убивство Цезаря не могло врятувати Римську республіку. В Італії знову спалахнули громадянські війни. На владу в Римі претендував родич Цезаря — *Октавіан*, якого Цезар у синовив перед смертю. Тож він став іменуватися *Гай Юлій Цезар Октавіан*.

У 43 р. до н.е. три полководці, прибічники політики Цезаря — *Октавіан*, *Марк Антоній* і *Лепід* уклали союз правителів, відомий під назвою *Другого тріумвірату*. Тріумвіри дістали необмежені права «для впорядкування Республіки». Вони ввели війська в Рим і розправилися зі своїми противниками.

Тріумвіри поділили між собою Римську державу. Октавіан узяв собі Італію і західні провінції. Антоній вирушив у східні провінції. Одружившись із єгипетською царицею Клеопатрою, він оселився в столиці тогочасного Єгипту — Александрії. Лепіду дісталася Африка.

Але такий розподіл влади тривав недовго. Незабаром Октавіан позбавив Лепіда влади тріумвіра. А за кілька років розгромив війська Антонія в битві біля мису Акцій.

Улітку 30 р. до н.е. Октавіан почав наступ на Єгипет і зайняв Александрію. Вважаючи своє становище безнадійним, Антоній заколов себе мечем, а Клеопатра загинула від укусу отруйної змії і цим урятувала себе від приниження.

Єгипет проголосили римською провінцією. Октавіан залишився єдиним господарем володінь Риму. Громадянські війни, що тривали впродовж десятиліть, закінчилися. Завершилося також існування Римської республіки. В історії Римської держави розпочався період одноосібного правління — так звана *епоха імперії*.

2. ПРАВЛІННЯ ОКТАВІАНА АВГУСТА

Яким чином Римську республіку було перетворено на імперію?

Повернувшись у Рим, Октавіан оголосив про відновлення Республіки і повернення влади сенату й народу. Октавіана стали називати *принцепсом* — першим із громадян. Так за традицією називали першого в списку senatorів, який головував на засіданнях сенату і першим висловлював свою думку. Звідси устрій, установлений Октавіаном, отримав назву — *принципат*. Так в 27 р. розпочалося правління Октавіана, що вважається щасливою добою в історії Риму.

Хоча за Октавіана скликалися народні збори, але вибори і діяльність сенату, консулів, трибунів та інших посадових осіб залежала від волі принцепса. Тож відновлення Республіки було умовним, а насправді Октавіан став єдиновладним правителем держави.

Сенат надав Октавіану найпочесніше звання — *Август*, що означало «священний», або «звеличений божеством». Оскільки він був командувачем усіх збройних сил, його оголосили також імператором. Тому Октавіана Августа називають першим римським імператором, а новий устрій Римської держави — імперією.

Для особистої охорони і підтримання внутрішнього порядку в державі Август створив спеціальні війська преторіанців.

За правління Октавіана (27 р. до н.е. — 14 р. до н.е.) Рим було прикрашено багатьма пам'ятками архітектури. Август користувався великою пошаною; поети оспівували його у віршах, історики — у своїх працях. Помер Август на 76 році життя. Йому було влаштовано пишній похорон, а постановою сенату визнано божественним.

Спираючись на текст і ілюстрації, розкажіть про діяльність Октавіана Августа. Як митці зображували першого імператора?

1 — арка в Ріміні на честь Октавіана із вдячністю за побудовані дороги (сучасне фото); 2 — монета із зображенням Октавіана Августа;
3 — Октавіан Август у вигляді Юпітера

3. ПРАВЛІННЯ АНТОНІНІВ — «ЗОЛОТИЙ ВІК» ІМПЕРІЇ

Як правителі з династії Антонінів зміцнювали свою державу?

Наприкінці I ст. в Римі почала правити третя імператорська династія *Антонінів*. Для її представників властиві помірковані стосунки із сенатом: припинилися страти та гоніння, люди із заслання поверталися на батьківщину, а донощики суворо каралися. Цей період називають «золотим віком» імперії. Найвідомішими імператорами того часу були Траян і Марк Аврелій.

Марк Ульпій Траян став імператором у 98 р. Більшу частину свого життя він провів у походах. Траян був сміливим і сильним воїном, чудово володів зброєю. У поході завжди йшов пішки попереду війська, споживав простий солдатський харч.

Траян турбувався про дороги та гавані, чим сприяв розвитку торгівлі. За його пропозицією держава взяла на себе турботу про виховання сиріт і дітей із бідних сімей. Згодом, при вступі правителів Риму на престол, їм бажали бути щасливішими за Августа і кращими за Траяна.

Поміркуйте, чи відповідають скульптурні зображення на честь Траяна його діяльності. Знайдіть у тексті та наведених фотографіях кілька аргументів на користь своєї точки зору.

1 — 38-метрова колона на честь перемог Траяна в Римі;
2 — барельєфи колони Траяна;
3 — статуя Траяна

За часів Траяна Римська імперія досягла найбільших розмірів. Траян завоював Дакію*, яка була перетворена в провінцію і заселена римськими колоністами. Ніколи ще римські воїни не просувалися так далеко на схід.

Після завоювання Дакії Траян рушив походом в Азію. Але наразі в тилу вибухнули повстання підкорених народів. Це змусило Траяна відступити і відвести війська. Повертаючись на батьківщину, він захворів і помер.

Походи Траяна були останніми завойовницькими війнами Риму. У середині II ст. Римська імперія зосереджує всі сили на обороні своїх величезних володінь.

Упродовж 161–180 рр. правителем Римської імперії був **Марк Аврелій**. Високоосвічена людина, він став «філософом на троні», про якого мріяли і греки, і римляни.

Після нього залишився філософський трактат «До самого себе». Перша його заповідь — підпорядкування почуттів розумові. Друга — служіння обов'язкові: «Виконуй ту справу, на яку поставлений». Головне, на думку філософа, — це любов до людей та виконання обов'язку перед ними. Майже все правління Марка Аврелія було заповнене війнами, і правитель-філософ став відважним воїном. Вів успішні походи у Вірменії та Парфії.

Після правління династії Антонінів, що тривало майже 100 років, закінчився «золотий вік» Римської імперії.

Марк Аврелій
(давньоримська статуя)

Перевірте засвоєне на уроці

1. Хто входив до складу Другого тріумвірату?
  2. За якого правителя Римська імперія досягла найбільших розмірів?
  3. Чому період Антонінів називають «золотим віком» імперії?
  4. Розкажіть про особистість Марка Аврелія.
5. Які порядки, установлені Августом, ви схвалили б, а які — ні?
6. Імператор Траян якось сказав: «Я хочу бути таким імператором, якого сам собі бажав, якби був підданим». На вашу думку, чи вдалося йому здійснити свою мрію?

Домашнє завдання

Які зміни в управлінні державою відбулися, коли республіка стала імперією?

* *Дакі* — племена, що населяли територію сучасної Румунії.

§ 51. ЯКИМ БУЛО ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ РИМЛЯН

1. МІСТО РИМ У ЧАСИ ІМПЕРІЇ

Про які особливості міста Рима ви дізналися?

У перші століття нашої ери Рим став одним із найбільших міст Середземномор'я. У ньому на той час проживало майже мільйон мешканців. Рим потерпав від перенаселення, адже з усіх кінців імперії сюди стікався люд. Крім власне римлян, у місті можна було зустріти євреїв, сирійців, фінікійців і представників інших народів.

Економічним і політичним центром Рима був фóрум. За часів Римської республіки на форумі відбувалися народні збори. За наказом імператорів тут зводилися величезні храми, пам'ятники та інші громадські споруди.

Які зображення на ілюстрації підтверджують, що форум був економічним, політичним і культурним центром Рима?

Томас Коул.
Розквіт Рима.

Поблизу форуму, на Палатинському пагорбі, розташувалися розкішні імператорські палаци, на іншому пагорбі — Капітолії — величні храми римських богів.

Щоб полегшити пересування Римом, була створена спеціальна служба, яка охороняла порядок на вулицях. Так, зі сходу сонця і до кінця робочого дня заборонявся проїзд по Римі приватних колісниць, екіпажів, возів. А приїжджі взагалі мали залишити транспорт за містом.

2. БУДІВНИЦТВО У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

Уявіть за допомогою ілюстрацій та тексту, що ви побували у Стародавньому Римі. Опишіть свої враження.

1 — у будинку знатних громадян;
2 — багатоквартирні будинки в Римі (сучасна історична реконструкція)

Місто було щільно забудоване — в одному з описів зазначалося про 46 602 багатоповерхові будинки! Крім того, у місті було багато громадських будівель, храмів.

Утім, Рим був містом контрастів. Громадські будівлі й будинки багатіїв вражали пишнотою оздоблення й такими зручностями, як водогін, каналізація, опалення тощо. Дім заможного римлянина мав внутрішній двір, де сім'я проводила свій вільний час. Зовні на стіні висів дзвіночок, за допомогою якого відвідувачі сповіщали господарю про свій прихід. Досить часто на порозі такого будинку було викладено мозаїкою слово «salve» — «будь здоровий», а інколи — мозаїчне зображення собаки.

Більшість римлян мешкала в багатоповерхових будинках. На перших поверхах часто розміщувалися крамниці й майстерні. Утім, були і багатоквартирні будинки для незаможних верств населення. Біднота в Римі тулилася в маленьких кімнатках на верхніх дерев'яних поверхах. Збудовані швидко, такі багатоповерхові будинки часто горіли або завалювались. Водогону в них не було, і мешканці верхніх поверхів змушені були спускатися вниз за кожним глеком води. Не було й каналізації, тому часом помий виливалися з вікон прямо на вулицю.

3. ОСОБЛИВОСТІ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ РИМЛЯН

Порівняйте повсякденний спосіб життя римлян та греків.

Римляни зазвичай прокидалися зі сходом сонця. Після молитви починали снідати. На сніданок римляни, як правило, їли хліб, тістечка з медом, сир, інжир, оливки. З напоїв уранці вживали воду, зрідка молоко та вино. Часто подавали фрукти. Багаті громадяни роздавали бідним їжу і гроші, сподіваючись при цьому, що ті їх підтримають під час виборів.

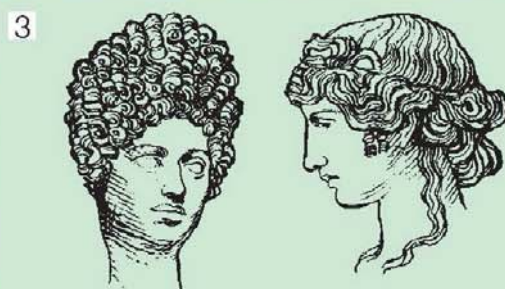
Після обіду римляни присвячували вільний час відпочинку та розвагам. Робота всіх установ припинялася, зачинялися храми, крамниці. Як виняток, у цей час могли відбуватися засідання сенату й суду, народні збори. Після пообіднього відпочинку римські громадяни зазвичай ішли до терм, потім — вечеряли.

В основі римського чоловічого і жіночого костюмів була *туніка*. Чоловіки-громадяни також носили *то́гу* — полотно вовняної тканини, яка драпірувалась навколо тіла через ліве плече так, що руки залишалися вільними.

Одягом римської бідноти і рабів була лише туніка із грубої тканини. У негоду вдягали прості дерев'яні черевики.

Опишіть одяг давніх римлян. Порівняйте його з одягом давніх греків або єгиптян. Як ви вважаєте, чи існувала мода у Стародавньому світі?

1–2 — давньоримський одяг;
3 — давньоримські жіночі зачіски (малюнки з підручника історії XIX ст.)

4. РОЗВАГИ МЕШКАНЦІВ РИМУ

Назвіть основні розваги римлян.

Улюбленим місцем відпочинку та розваг римлян були громадські бані — *тёрми*. Туди приходили помитися, розважитися, зайнятися гімнастикою, поспілкуватися, обмінятися міськими новинами та плітками. Молоді поети читали тут свої вірші. Деякі римляни проводили в термах цілі дні.

Крім басейнів для плавання, приміщення для відпочинку та бесіди, у термах були бібліотеки, бігові доріжки, спортивні майданчики, квітники та сади.

1 — Колізей
(сучасний вигляд);
2 — І. Кун. Скачки
в римському цирку

Популярними розвагами римлян були також бої гладіаторів і перегони на колісницях. Наприкінці I ст. у Римі побудували амфітеатр, відомий у світі як *Колізей*.

Ця грандіозна споруда вміщувала понад 50 тисяч глядачів, які приходили подивитися на гладіаторські бої та цькування звірів. Висота Колізею — близько 48 м (це сучасний 19-поверховий будинок). Величезні розміри споруди дозволяли одночасно битися на його арені 2 тисячам гладіаторів. Іноді тут влаштовувалися морські бої. Для цього через підземні труби арену Колізею наповнювали водою.

У підземних приміщеннях розташовувалися клітки для звірів, шпиталь для поранених.

Перегони на колісницях відбувалися у *Великому цирку* — найбільшій споруді тогочасного Рима.

Так жив Рим — вічне місто, про яке казали: «Поки існує Рим — житиме й людство».

Перевірте засвоєне на уроці

1. Представники яких народів мешкали в Римі?
  2. Чому Рим називали містом контрастів?
  3. Який одяг був основним у римлян?
  4. Що таке Колізей?
-
5. Складіть розповідь на тему: «В гостях у римської родини».
  6. Обговоріть, чим місто Рим схоже на інші великі міста Стародавнього світу чи сучасності. У чому його особливості?

Домашнє завдання

Уявіть, що ви побували в давньому Римі, відвідали Колізей і Великий цирк. Що ви там побачили? Кого зустріли? Які ваші враження? Чи подобаються вам розваги римських громадян?

§ 52. У ЧОМУ ОСОБЛИВОСТІ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ в III – на початку IV ст.

1. КРИЗА РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Назвіть основні прояви кризи в Римській імперії.

З кінця II ст. Римська імперія вступає у тривалу кризу. Після смерті останнього представника династії Антонінів основна роль у призначенні імператора належала армії або сенату. Тому правителів того часу називали «солдатськими» або «сенатськими» імператорами.

Армія перестала підкорятися законам, солдати навіть продавали престол тому, хто обіцяв їм більше заплатити. Правителі змінювалися кожні 2–3 роки, а іноді через кілька місяців. Як правило, їх убивали змовники або незадоволені легіонери.

Підкорені народи не бажали миритися зі своєю долею і весь час піднімалися на визвольну боротьбу. Міжусобні війни за владу в середині держави, напади сусідніх племен порушили її єдність і традиційні зв'язки між провінціями. Прийшли в запустіння землі, зменшилися врожаї, почався занепад ремесел і торгівлі.

Використання рабів перестало давати рабовласникам звичний прибуток, адже ті не були зацікавлені в результатах своєї праці, оскільки нічого за неї не отримували. За першої-ліпшої нагоди вони втікали або повставали.

У III ст. власники великих земельних маєтків почали роздавати рабам невеликі ділянки землі для обробітки. Таким рабам дозволяли мати сім'ю, будинок, власне невелике господарство. Їх називали *рабами з хатинами*. За користування землею вони платили орендну плату та віддавали певну частину врожаю.

Величезні земельні володіння неможливо було обробити лише за допомогою рабів. Тому землевласники почали надавати земельні ділянки в оренду вільним селянам, розореним городянам та іншим збіднілим людям. Таких орендарів називали *колонами*. Колони були більше зацікавлені в результатах своєї праці, ніж раби, проте й вони не могли вивести з кризи господарство Риму.

Як римський письменник Колумелла (I ст.) характеризує працю рабів? Кому письменник пропонує передати землю, щоб зменшити втрати?

Збитки від рабів

В окремих маєтках, куди власникові важко дістатися, усі категорії землі будуть у кращому стані, якщо її обробляють вільні колони, а не раби. Особливо це стосується хлібних ланів, які набагато менше гинуть від господарювання колонів і більше терплять збитків від рабів.

Раби збувають на сторону биків, погано випасають худобу, не повертають ретельно землю, набагато більше витрачають зерна, ніж вони його засівали, не доглядають посіви, щоб вони давали добрі сходи. Кількість зерна, зібраного для молотьби, вони щодня зменшують, оскільки самі крадуть та й від крадів не охороняють.

Колони сплачують орендну плату
(давньоримський барельєф)

2. РЕФОРМИ ДІОКЛЕТІАНА

Як Діоклетіану вдалося припинити занепад імперії?

У 284 р. легіонери проголосили імператором **Діоклетіана**. Він походив із сім'ї колишніх рабів. Вступивши до армії простим легіонером, він, завдяки своїм здібностям, швидко досяг найвищих чинів.

Діоклетіан був жорстоким і рішучим політиком. Він збільшив чисельність війська та укріпив у ньому дисципліну. Завдяки цьому він відновив єдність Римської імперії.

Саме за Діоклетіана республіканські органи влади остаточно втратили своє значення. Влада імператора стала необмеженою і до титулу «август» («священний») додався титул «домі́нус» — пан, господар.

Діоклетіан розумів, що правити величезною Римською імперією йому одному не під силу. Тому він призначив співправителя. Діоклетіан керував східною частиною імперії, його співправитель — західною*. Рим, як і раніше, вважався столицею імперії, та оскільки ніхто з імператорів у ньому не жив, то місто втратило своє колишнє значення і блиск.

Після проведення реформ Діоклетіана занепад господарства в Римській імперії на деякий час припинився.

У 305 р. Діоклетіан, посилаючись на втому та свій похилий вік, зрікся влади.

* Згодом вони призначили собі ще по одному помічнику і встановилася влада чотирьох співправителів — *тетрархів*, кожен з яких управляв на певній території.

3. ПРАВЛІННЯ КОНСТАНТИНА

Які зміни відбулися в житті імперії за часів Константина?

Після зречення Діоклетіана розпочалась боротьба за імператорський престол, перемогу в ній здобув **Константін**, який правив у 306–337 рр.

Новий імператор продовжив реформи Діоклетіана. Знецінені срібні гроші Константин замінив золотою монетою. Щоб поліпшити контроль за сплатою податків, він видав укази, за якими колонам заборонялося переходити з одного маєтку в інший, мешканцям міст — залишати місця свого постійного проживання, а ремісникам — змінювати професію.

За часів правління Константина Римська імперія стала сильнішою, її могутність було відроджено. Прийняті укази сприяли поповненню імператорської скарбниці. На ці кошти утримувалася величезна армія. Імператор вів успішні війни із сусідніми племенами. Пожвавівшала торгівля, відродилися міста.

На місці грецької колонії Візантій, що розташовувалася на європейському березі протоки Боспор, високому, укріпленому природою мисі, Константин наказав збудувати нову столицю, яку було названо за ім'ям імператора *Константинополем* (сучасне місто Стамбул). Саме тут перехрещувались торгові шляхи: сухопутний — з Азії в Європу та морський — із Чорного моря в Середземне. У 330 р. Константинополь був урочисто проголошений столицею і незабаром став найбільшим містом імперії. Частина римської знаті переселилася до Константинополя.

Константин прагнув, щоб нова столиця перевершила Рим своєю красою і не шкодував на це коштів. За його наказом старі будинки Візантія знесли. У місті було споруджено розкішний імператорський палац, терми, бібліотеку, великий іподром, два театри, палаци для придворної знаті, багато будинків для ремісників, торговців, мореплавців і рибалок. Поряд із християнськими храмами в Константинополі будувались язичницькі. Щоб прикрасити місто, з різних міст Греції та Риму було завезено кращі твори мистецтва, плити мармуру, колони. Імператорський палац обслуговувала

Константин

величезна кількість людей. Як свідчать документи, лише цирульників там було близько тисячі.

Константин не лише сприяв поширенню християнства, а й сам охрестився, ставши першим в історії християнином на троні.

На основі тексту й ілюстрацій розкажіть про діяльність Константина.

1 — триумфальна арка Константина (сучасне фото);
2 — Константин Великий приносить місто в дар Богородиці (мозаїка над входом у храм Святої Софії в Константинополі)

За Діоклетіана та Константина Римська імперія остаточно перетворилася на необмежену монархію.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Кого в Стародавньому Римі називали «солдатськими імператорами»?
2. Хто такі «раби з хатинами» та колони?
3. Чому Константина назвали Великим?
4. Поясніть причини занепаду Римської імперії в III ст.
5. Якими засобами Діоклетіану вдалося відновити єдність імперії та міцність імператорської влади?
6. Розкажіть про імператора Константина та його заходи по зміцненню імператорської влади.

Домашнє завдання

1. Вправи з «історичної математики»:
  - а) Скільки років пройшло від початку правління Октавіана Августа до початку правління Діоклетіана? Скільки століть?
  - б) Чи міг Діоклетіан листуватися з китайським імператором Цінь Шихуанді? Чому?
2. Поміркуйте, що було подібного в діяльності Діоклетіана і Константина Великого. Які були відмінності?

§ 53. КОЛИ І ЯК ВИНИКЛО ХРИСТІАНСТВО

1. ВИНИКНЕННЯ ХРИСТІАНСТВА

Чому люди чекали й вірили в появу Месії? Коли і де народився Ісус Христос?

В останнє століття до нашої ери в Палестині* було багато мандрівних проповідників та пророків, які провіщали пришествя на Землю Божого посланця — *Месії*, грецькою мовою — *Христá*. Пришествя Христа мусило ознаменуватися перемогою добра та справедливості. Саме в таких умовах в Палестині виникла віра в Ісуса Христа. Згодом вона поширилася серед багатьох людей у Римській імперії. Про народження та земне життя Ісуса Христа розповідають *Євангелія* (від грецького — «блага звістка»). Вони були написані учнями Христа і супутниками його учнів наприкінці I — у II ст. Із часом Євангелії та інші християнські твори увійшли до *Нового Заповіту* — другої частини Біблії.

В Євангеліях розповідається, що приблизно 2 тисячі років тому Бог послав на Землю свого сина — Ісуса Христа, щоб показати людям кращий шлях у житті.

Ісус учив людей, як треба жити, щоб досягти царства Божого. Він проповідував любов до ближнього, милосердя, всепрощення, рівність усіх перед Богом.

У мандрах Ісуса супроводжувало 12 учнів — *апостолів*, тобто посланців. У Єрусалимі одного з них — Іуду — підкупили за 30 срібних монет, і він зрадив свого Вчителя. Ісуса звинуватили в заколоті проти римського імператора та засудили до страти. Його розп'яли на хресті на схилі гори Голгофа, що поблизу Єрусалима. Через три дні Ісус Христос воскрес. Через сорок днів Ісус вознісся на небо, пообіцявши повернутися для Божого суду, і дав своїм учням Заповіт: проповідувати Євангелія всім народам.

Учення Ісуса Христа стало основою **християнства**.

Християнство — одна з трьох світових релігій (поряд із буддизмом та ісламом). Основа віровчення: віра в Ісуса Христа як втілення і прояв Бога, зішестя на землю Сина Божого з метою спасіння людства від гріха.

* Палестина на той час була провінцією Римської імперії.

2. ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Як виникла християнська Церква?

Ті, хто сповідував віру в Христа, поступово об'єднувалися в общини, створивши єдину організацію християн — *християнську Церкву*.

Церква — об'єднання віруючих, які мають спільні релігійні погляди й обряди.

Пізніше церквою стали також називати приміщення, у яких відбувалося богослужіння.

Згодом керівниками общин стають *єпископи* — «наглядачі», «охоронці» громадського майна. Їм допомагали *диякони* — організатори повсякденного життя общини.

Християни не закликали до відкритої боротьби проти римської влади. Проте вони не визнавали римських язичницьких богів і відмовлялися визнавати божественну владу римських імператорів. Тому римська влада і жерці переслідували їх, піддаючи тортурам.

Попри все, християни проявляли дивовижну мужність: вони не лише не відмовлялися від своєї віри в Ісуса Христа, а й відкрито прославляли Його. Так з'явилися християнські мученики — люди, які постраждали за свою віру.

Як римська влада переслідувала християн?

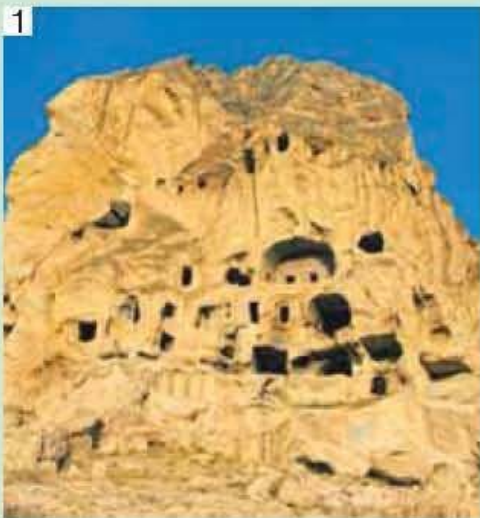
Жан-Леон Жером. Остання молитва християн перед стратою

Виявлена мучениками відданість вірі привертала дедалі більше прихильників християнської релігії. Під час гонінь християни збирались у підземеллях та каменоломнях (катакомбах), де створювалися підземні храми. Християнську Церкву перших трьох століть нашої ери (час гонінь на християн) часто називають *Церквою підземною*.

Спираючись на ілюстрації та текст, розкажіть про життя перших християн.

1

2

3

1 — печерні храми перших християн у Каппадокії (сучасне фото);
2 — зображення Христа в катакомбах Святого Марселія і Петра (Рим, IV ст.);
3 — церква в римських катакомбах

У II ст. християнство поширилося в усіх областях Римської імперії. Християнську Церкву визнали різні верстви населення.

3. ТОРЖЕСТВО ХРИСТІЯНСТВА

Як християнству вдалося остаточно утвердитися в Римській імперії?

Константин, ставши першим імператором-християнином, розумів, що нова віра набуває все більшого авторитету серед населення і може стати опорою для зміцнення його влади. Він почав рішуче підтримувати духовенство*, звільнивши його від податків і військової служби, зобов'язав провінції передавати частину прибутків християнській Церкві.

* *Духовенство* — служителі церкви, які здійснюють релігійні обряди і служби.

— Символ віри — короткий і точний виклад усіх істин християнської віри.

Між різними християнськими общинами на той час не було єдності. Щоб поставити крапку в цих суперечках між християнськими общинами,

Константин вирішив зібрати собор (з'їзд) усіх християнських єпископів Римської імперії. Він відбувся в 325 р. у місті Нікеї, у Малій Азії, і ввійшов в історію як *Перший Вселенський собор*. Собор установив основне положення християнської релігії — *Символ віри*.

Пізніше імператор Феодосій видав закон про остаточну заборону язичництва. Християнство стало єдиною державною релігією Римської імперії, обов'язковою для всього населення. Язичникам загрожували суворі покарання. Їхні святилища, храми закривали та руйнували, знищувалися статуї римських богів, героїв, імператорів. Так загинуло багато творів давньоримського мистецтва. Були заборонені навіть Олімпійські ігри, присвячені Зевсу.

Відтепер долі християнської Церкви та імперії були нерозривно пов'язані.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Що таке Євангелія? Ким вони були написані?
2. Коли і для чого зібрався Перший Вселенський собор?
3. Як римські імператори ставилися до християн? Чи можна було перешкодити поширенню християнства в Римській імперії жорстоким переслідуванням віруючих? Свою думку обґрунтуйте.
4. Чому християнську Церкву перших трьох століть нашої ери називають підземною?
5. Яку політику проводив Константин стосовно християнства? Чому християнство наприкінці IV ст. було визнане державною релігією Римської імперії? Які це мало наслідки?

Домашнє завдання

1. Наприкінці I ст. склалася струнка структура християнської Церкви. Як називалися тоді її керівники? Дізнайтеся, як іменують служителів церкви в наш час.
2. Як і чому змінювалося ставлення Римської держави до християнської Церкви?

Готуємося до практичного заняття

Пригадайте, із чого розпочалася європейська художня література. Яких письменників, філософів, митців Стародавнього світу ви знаєте?

§ 54. Практичне заняття. У ЧОМУ ЦІННІСТЬ КУЛЬТУРИ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

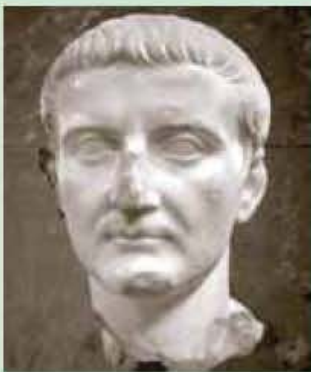

1. «ЗОЛОТИЙ ВІК» РИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1) Працюючи з текстом, випишіть імена римських поетів і письменників і назви їхніх творів.

2) Що сьогодні означає слово «меценат»?

Горацій
(бюст)

Овідій
(фреска)

Вергілій з музами
(мозаїка)

Найбільшого розквіту — свого так званого «золотого віку» — римська література досягла за часів Августа. У цей час жили і творили видатні поети і письменники Вергілій, Горацій, Овідій, чію мову називають «золотою латиною». Август намагався прихилити письменників і поетів на свій бік. У цьому йому допомагав *Меценат*, відомий багатій і покровитель мистецтва. Меценат згуртував навколо себе найвидатніших поетів і письменників, щедро винагороджуючи їх.

Найвідомішим поетом того часу був Вергілій, який уславився своєю поемою «Енеїда».

Видатним твором Горація є ода* «Пам'ятник», ідея якої надихнула багатьох поетів. Адже найкращим пам'ятником людині, як стверджував митець, є її творчість.

Поет Овідій у своїй знаменитій поемі «Метаморфози» розповідає про чудесні перетворення людей на рослини і тварин.

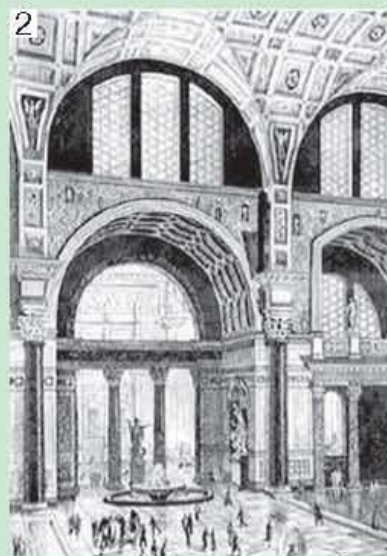
* *Ода* — невеликий ліричний твір, присвячений видатній особі або події.

2. ДОСЯГНЕННЯ РИМЛЯН В АРХІТЕКТУРІ

1) Спираючись на текст і малюнки, поміркуйте: у чому ви вбачаєте взаємозв'язок римської та грецької архітектури? У чому виявилась їх відмінність?

2) Випишіть у зошит, які відкриття римської архітектури збереглися в сучасному будівництві. Які враження на вас справляють давньоримські архітектурні пам'ятки?

- 1 — акведук у вигляді аркади;
 2 — терми Каракали;
 3 — внутрішній вигляд Пантеону;
 4 — Триумфальна арка Тіта

Величезний вплив на римську архітектуру справили елліністичні традиції. З обтесаних каменів римляни навчилися будувати дугоподібні перекриття — *арки*, *склепіння* й *куполи*.

Арки (від латинського слова *arcus* — *дуга*) використовували при будівництві мостів, водогонів та інших споруд. Щоб надати храмам і залам більшої висоти і величності, робили дугоподібні стелі — *склепіння*. *Куполом* називають стелю у вигляді перевернутої величезної чаші.

«Храмом усіх богів» римляни вважали *Пантеон*, який є зразком купольної будівлі. Крізь величезне кругле вікно посередині купола ллється потік світла, який розсіюється по краях просторої зали.

Характерною рисою міст імператорської епохи були кам'яні бруківки, водогони, підземні стічні рови для відведення брудних вод (клоаки). Серед архітектурних пам'яток Стародавнього Риму особливе враження справляють водогони, які називали *акведуками*, — довгі ряди кам'яних арок, що підтримували глиняні труби, якими текла вода з гірських джерел, що знаходилися за багато кілометрів від міст.

У місті труби йшли під землею, а звідти в різні водойми — громадські на майданах, приватні в палацах, при храмах і будинках найбагатших осіб. У Римі працювало 11 водогонів, три з яких збереглися в робочому стані дотепер. По акведуках вода надходила у фонтани, з яких її можна було брати для пиття, а також імператорські терми, доступні для всіх вільних людей. Вони споруджувалися як дарунок римському народові і відзначалися розкішною монументальністю. Наприклад, на початку III ст. були побудовані терми імператора Каракали, що могли вмістити до 18 тисяч відвідувачів.

3. ОСВІТА Й НАУКА В РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Використовуючи текст, порівняйте школу в Римській імперії із сучасною. Які наукові знання розвивалися в Римській державі? Заповніть у зошитах таблицю.

	Римська школа	Сучасна школа
Спільне		
Відмінне		

Навчання дітей у Римі починалося з 7 років. У багатьох сім'ях заняття проводив раб-педагог, як правило, з греків. Але частіше діти ходили в початкову школу, де навчалися читати, писати й рахувати.

Школи для небагатого люду могли розміщуватися при якійсь крамниці, майстерні художника або ремісника.

З 12 до 16 років римські юнаки відвідували школи *граматиків*, вивчаючи літературу, граматику, логіку, арифметику, геометрію, астрономію та деякі елементи музики. Коли юнакові виповнювалося 16 років, він одягав чоловічу тогу і брався до занять із риторики, римського права. Улітку були канікули. У віці 17–18 років юнаки мали залишити навчання та пройти військову службу.

Існували школи, у яких разом із хлопцями освіту здобували й дівчата. Вважалося почесним, якщо про дівчинку казали, що вона освічена.

Писемність в Італію завезли грецькі колоністи: латинські літери походять від грецьких. Римляни писали в основному на папірусі, тому більшість книжок мали вигляд сувоїв.

Значних успіхів римляни досягли в розробці законів. Нині римське право є основою сучасної юридичної науки і практики.

Видатним римським оратором, прекрасним письменником був Марк Туллій Цицерон. Він став відомим завдяки судовим промовам та політичним виступам.

Сучасником Цицерона був римський поет Лукрецій, який написав філософський трактат «Про природу речей». У трактаті розповідається про історію утворення Землі і виникнення на ній живих істот, про розвиток первісного суспільства та ін.

Дійшла до наших днів «Природнича історія», написана в I ст. римлянином Плінієм. Для її створення автор використав понад 2 тисяч праць східних, грецьких і римських астрономів, медиків, агрономів, істориків та іншим учених.

Визначним твором епохи стала «Історія Риму від заснування міста», написана Тітом Лівієм. Цей твір складається із 142 книг і розповідає про часи від заснування міста на семи пагорбах до 9 року.

Перевірте засвоєне на уроці

Обговоріть у загальному колі, які досягнення давньоримської культури використовуються й донині.

Антична колекція в музеї мистецтв

Зразки античного мистецтва можна побачити в багатьох музеях України. Найбільша скарбниця пам'яток цього періоду в Україні — це Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, розташований у місті Києві (див. сайт музею <http://www.khanenkomuseum.kiev.ua/ru/home.htm>).

Мистецтво Стародавньої Греції представлено в музеї вишуканими розписними вазами (II тис. до н.е. – II ст. до н.е.) і знаменитими «танаграми» — витонченими теракотовими, тобто глиняними, статуєтками, що зображають грецьких красунь у традиційних вбраннях.

Чимало цінних експонатів містить зал мистецтва Етрурії, Південної Італії та Риму. У ньому можна побачити унікальних парних керамічних плакальниць III ст. до н.е. з давньоіталійського міста Канусій. Подібні статуї зберігаються лише в кількох музеях світу. Мистецтво Стародавнього Риму відкривають нам прекрасні мармурові портрети молодої римлянки і юнака II ст. н.е., а також вибрані предмети з музейної колекції античного скла, серед яких — вишукані флакони для парфумів, келихи та інші скляні посудини, виготовлені понад 1700 років тому.

§ 55. ЧОМУ ЗАНЕПАЛА ЗАХІДНА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ

1. НАТИСК ВАРВАРІВ НА ТЕРИТОРІЇ РИМУ

Чому посилюється натиск варварів на Римську імперію?

У III–IV ст. на кордони Римської імперії посилюється натиск варварських племен. Варварами греки і римляни зневажливо називали всіх, хто не належав до їх народності і чієї мови вони не розуміли*.

У 70-х роках IV ст. на північних берегах Чорного моря з'явилися кочові племена *гунів*, які прийшли в Європу із Центральної Азії. Рухалися вони на захід величезною ордою верхи на конях та повозках. По дорозі підкорювали інші племена, утворюючи потужне об'єднання кочових племен. Під їх натиском деякі європейські народи мусили переселятися на інші території. Згодом гунни створили свою державу, яка простягалася від Дунаю до Волги. Вторгнення гунів стало поштовхом для потужного руху, який учені називають Великим переселенням народів.

Велике переселення народів — рух племен і народів Європи в IV–VI ст. в різних напрямках, що розпочався із вторгнення племен гунів у північну частину Римської імперії.

Назвіть території і племена, охоплені Великим переселенням народів.

У 375 р., рятуючись від гунів, плем'я *вестготів* попросило дозволу оселитися в межах Римської імперії. Імператор Валент погодився надати землі у Фракії (на сході Балканського півострова) та обіцяв годувати їх якийсь час. За це вестготи зобов'язувалися служити в римському війську.

Але римські чиновники порушили угоду, і варвари не отримали достатньо продуктів харчування. Потерпаючи від голоду

* Сьогодні: у переносному значенні — неосвічені, грубі, жорстокі люди, руйнівники культурних цінностей.

і жахливих умов, вестготи повстали. До них приєдналися раби та колони. Проти повсталих вирушила імператорська армія. У 378 р. біля Адріанополя відбулася вирішальна битва. Римляни зазнали нищівної поразки. Переможці спробували оволодіти укріпленою столицею імперії — Константинополем, проте їм це не вдалося.

2. ПОДІЛ ІМПЕРІЇ НА СХІДНУ ТА ЗАХІДНУ

Східна Римська імперія, або Візантія (395—1453) — держава, утворена внаслідок розпаду Римської імперії. Історична, культурна, цивілізаційна спадкоємиця Давнього Риму. Столиця — Константинополь.

Як і чому відбувся поділ Римської імперії на Східну і Західну? Які були наслідки цього поділу?

Новим імператором Риму став Феодосій. Він витіснив вестготів від Константинополя і пішов на деякі поступки, надавши їм землю та звільнивши від податків. Перед своєю смертю у 395 р. Феодосій розділив імперію між двома синами. Утворилися *Західна Римська* та *Східна Римська імперії*.

Східна Римська імперія називалася Візантією. До її складу входили Балканський півострів, Єгипет та римські володіння в Азії. Під владою Західної імперії залишились Італія та західні провінції в Європі й Африці.

Розвиток на Заході та Сході пішов різними шляхами. У Східній Римській імперії центральна влада імператора зберегла своє значення. Великого поширення тут набули грецька мова й традиції еллінізму.

По-іншому розвивалася Західна Римська імперія, державною мовою якої залишалася латинська. Тут влада імператора була слабшою, міста занепадали, селяни розорювались, на дорогах розбійницькі ватаги грабували купців та місцеве населення, часто виникали повстання.

Як наслідок, Західна Римська імперія вже не могла давати відсіч вестготам і змушена була «відкуповуватися» від варварів. А коли в 410 р. Рим відмовився платити, один із готських вождів Аларіх за допомогою рабів, що відчинили вночі міську браму, захопив «вічне місто». Вестготи три доби нищівно грабували Рим, але не залишилися в ньому, а пішли далі — у римські провінції.

3. НАСЛІДКИ ВТОРГНЕННЯ ГУНІВ У РИМСЬКУ ІМПЕРІЮ

Чим закінчилося вторгнення гунів? Які наслідки воно мало?

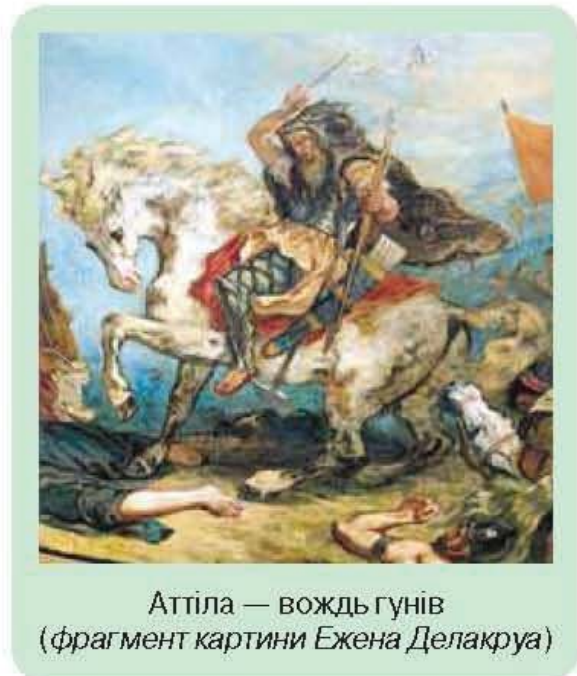
Найстрашнішими ворогами Риму тепер були гунни, які об'єднали навколо себе багато племен. Римські імператори змушені були платити гунам данину в обмін на перемир'я.

Коли державу гунів очолив вождь *Аттіла*, хоробрий і талановитий і водночас жорсткий полководець, то грабункам і насиллю не було меж. За це християни прозвали його «бичем Божим».

У 451 р. величезна армія гунів рушила в Галлію. Щоб дати відсіч могутньому супротивникові, римляни об'єднали свої сили з багатьма германськими племенами.

Після цього Аттіла напав на Північну Італію, міста якої гунни немилосердно спустошували та руйнували. Вождь гунів похвалювався, що трава ніколи не ростиме там, де пройшов його кінь. Він підійшов до Рима. Римляни змушені були заплатити величезний викуп. Після цього Аттіла повернувся до своєї столиці.

Невдовзі Аттіла раптово помер, а його різноплемінна держава розпалася.

Аттіла — вождь гунів
(фрагмент картини Ежена Делакруа)

Як митець зображує варварів?

4. ПРИЧИНИ ПАДІННЯ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Коли і чому пала Західна Римська імперія? Які були наслідки цієї події?

Перемога над гунами не змогла врятувати Західну Римську імперію. На її території виникали варварські королівства, які не підпорядковувались імператорові.

У 455 р. племена вандалів оволоділи Римом. Два тижні вони грабували палаци та храми, майстерні ремісників і домівки простих

жителів. Величезна кількість пам'яток мистецтва та прекрасних архітектурних споруд були знищені. Відтоді «вандалізмом» називають безглузде нищення культурних пам'яток і цінностей. Мешканців міста вбивали або захоплювали в полон, а потім продавали в рабство.

Відтак місто Рим прийшло в занепад. Імператорською владою в той час стали розпоряджатися командири варварських армій, які за своїм бажанням ставили на трон імператорів і скидали їх. У 476 р. один із варварських вождів скинув останнього римського імператора — юного Ромула Августула. Знаки імператорської влади — пурпуровий плащ та діадему (корону) він вивіз до Константинополя. Позбавлення влади Ромула Августула вважають кінцем Західної Римської імперії. За іронією долі, останній римський імператор носив імена славетних засновників — міста Рима та Римської імперії.

Падіння Західної Римської імперії вважають кінцем історії Стародавнього світу.

Східна Римська імперія — Візантія — виявилася стійкішою і спромоглася протистояти навалі варварів. Вона проіснувала до 1453 року.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Що таке Велике переселення народів?
  2. Коли і як відбувся розпад Римської імперії?
  3. З якою подією пов'язане слово «вандалізм»?
-
4. Поміркуйте, чому карфагенському полководцю Ганнібалу не вдалося завоювати Рим, а Аларіху — вдалося.
  5. Варвари не переважали римлян чисельністю. Рівень розвитку їх господарства та культури був значно нижчий, ніж у Римській імперії. Поміркуйте, чим можна пояснити їхні перемоги над Римом. Що, на вашу думку, спричинило падіння Західної Римської імперії?

Домашнє завдання

1. Вправи з «історичної математики»:
  - а) Скільки років існувала Римська держава від легендарної дати заснування Рима до падіння Західної Римської імперії?
  - б) Скільки років проіснувала Римська імперія від початку правління Октавіана Августа?
2. Уявіть, що ви були очевидцем падіння і розграбування «вічного міста». Опишіть побачене. Як це, на вашу думку, могло бути сприйнято сучасниками — римлянами та варварами? Якими були наслідки цієї події для історії Стародавнього світу?

§ 56–57. Практичне заняття. ЩО МОЖНА ДІЗНАТИСЯ З ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ ПРО ГОСПОДАРСЬКЕ ТА СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ І ДУХОВНИЙ СВІТ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

Слов'яни — велика група європейських народів, до яких належать українці, білоруси, росіяни, поляки, чехи, словаки, лужичани, болгари, македонці, хорвати, словенці, боснійці, чорногорці, серби. Нині вони населяють значну територію Європи і розмовляють схожими мовами.

1. ПРАБАТЬКІВЩИНА СЛОВ'ЯН

Які теорії існують про прабатьківщину слов'ян? Обговоріть у загальному колі, чому це питання вчені не можуть вирішити остаточно. Які назви слов'янських племен можна знайти в документах?

Колись пращури слов'янських народів мешкали разом, мали єдині звичаї та розмовляли єдиною мовою. Згодом вони розселилися на різних європейських територіях, їхня мова і звичаї поступово зазнавали змін.

Давні слов'яни не мали власної писемності, тому вчені використовують праці давніх істориків. Хоча ці відомості доволі суперечливі, вони мають для вчених неоціненне значення. Вивчаючи первісну історію слов'ян, учені зіставляють дані писемних джерел, археології.

Слов'янські племена ще не мали єдиної загальної назви «слов'яни», тому в джерелах вони мають різні найменування.

Пліній Старший

про назви слов'янських племен

...Починаючи від місця народження Вістули (тобто Вісли), на безмежних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венедів. Назва тепер міняється відповідно до різних родів і місцевостей... Ці венеди походять від одного кореня і сьогодні відомі під трьома іменами: венедів, антів і склавинів.

Науковці й дотепер не дійшли єдиної думки і стосовно походження слов'ян.

Літописець Нестор у «Повісті минулих літ» стверджує, що прабатьківщиною слов'ян були дунайські або балканські землі.

Більшість українських дослідників вважають, що на межі II–I тис. до н.е. слов'яни розселилися на території, природними кордонами якої були: на заході — річка Вісла та Карпати, на сході — середня течія Дніпра, на півночі — річка Прип'ять, на півдні — середні течії Дністра та Південного Бугу (сучасні Полісся, Волинь, Поділля та Середнє Подніпров'я).

2. ПОСЕЛЕННЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

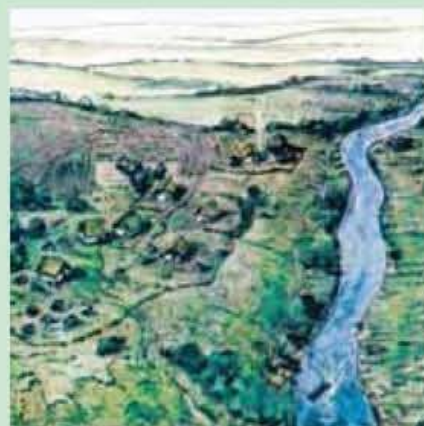

Уявіть, що ви побували в поселенні давніх слов'ян. Користуючись текстом підручника й ілюстраціями, розробіть малюнок-схему «Поселення давніх слов'ян».

У давні часи племена і народи часто змінювали місця проживання. Не винятком були і предки слов'ян. Опановуючи нові території, вони часто проживали поряд з іншими народами. Тож не дивно, що археологи поки не знайшли археологічну культуру, яка б повністю належала слов'янським чи праслов'янським племенам.

У III ст. на землях сучасної України виникла *черняхівська культура*, яка охоплювала майже всю територію сучасної України і навіть виходила за її межі. Населення черняхівської культури, на думку більшості вчених, складалося з давніх слов'ян, які проживали в лісостеповій частині України, скіфо-сарматів, германців, готів та ін.

Свої поселення давні слов'яни споруджували, як правило, поблизу річок, струмків та озер, поряд із заплавами луками. Поселення були неукріплені, і, на відміну від трипільських, не мали чіткої забудови. Житла були наземні або заглиблені (напівземлянки, землянки). Стіни зазвичай склалися зі зрубаних стовбурів. Земляні долівки, очевидно, покривали соломною або очеретом. У багатьох помешканнях на долівці облаштовували відкриті вогнища, інколи печі з каменю або глини.

Черняхівське поселення
(сучасна історична реконструкція)

Неподалік від житла була господарська частина подвір'я. Найближче містилися господарські ями, які використовувались як зерносховища та погребі для харчів. Трохи далі — комора, хлів для худоби, невеликі будівлі, що могли служити для утримання свійської птиці чи дрібної худоби.

Розташовувалися давньослов'янські поселення на невеликій відстані (до 5 км) одне від одного, досить часто гніздами (групами).

Кожна така група складалася з 10–15 поселень і належала одній *громаді (общині)*. Общини, у свою чергу, об'єднувалися в *племена*. На чолі племені стояв обраний громадою *вождь*. Якщо виникала потреба боронитися від сильного ворога, то племена слов'ян об'єднувалися в міжплеменні воєнні союзи.

3. ГОСПОДАРСТВО ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

Уявіть, що ви побували в поселенні давніх слов'ян. Користуючись текстом підручника та малюнками, складіть розповідь-репортаж про заняття давніх слов'ян. Які археологічні знахідки допоможуть вам у цьому?

1

2

3

4

5

- 1 — посуд ремісників черняхівської культури;
 2 — реконструкція землеробського календаря з орнаментами (за Б. Рибаківим);
 3 — житло черняхівської культури; 4 — кераміка черняхівської культури;
 5 — одяг представників черняхівської культури

Основу господарства давніх слов'ян становило орне землеробство. У Поліссі тривалий час застосовували підсічне землеробство. Для цього на обраній ділянці лісу вирубували дерева та чагарники, спалювали їх і попелом удобрявали ґрунт. У степових районах у землеробстві використовували перелогову систему, за якої поле обробляли й засівали, доки земля давала добрий врожай. А коли земля виснажувалася, люди освоювали нові ділянки.

Поле засівали пшеницею, ячменем, просом, гречкою, житом. Вирощували також овес, горох, коноплі. Займались давні слов'яни і городництвом: вирощували горох, ріпу, редьку, цибулю й часник.

У своїх господарствах слов'яни тримали велику і дрібну рогату худобу, свиней, коней, свійську птицю. Завдяки полюванню мали додаткові харчі та хутро. Полювали на лося, благородного оленя, зубра, тура, косулю, кабана. Займались також бортництвом — збиранням меду диких бджіл, які селилися в бортях (штучних гніздах). У давньослов'янських поселеннях археологи часто знаходять гачки, що свідчить про заняття рибальством. Велику роль відігравало збиральництво. Особливо у неврожайні роки годувалися ягодами, грибами, дикорослими плодами, горіхами, жолудями.

Давні слов'яни займались також ливарництвом та обробкою металів. Кожна громада мала свого майстра-коваля. У поселеннях знаходять металеві знаряддя праці (серпи, коси, сокири, рибальські гачки, ножі, голки, цвяхи тощо), прикраси (браслети, підвіски, сережки та ін.), зброю (наконечники стріл, списів, дротиків).

Вищого рівня гончарство досягло в черняхівців, які у своїх майстернях уже використовували гончарний круг і спеціальні гончарні горни для випалювання посуду.

Такі види ремісничої діяльності, як прядіння, ткацтво, обробка шкіри, мали домашній характер і забезпечували давніх слов'ян речами повсякденного вжитку (одягом, взуттям тощо).

Значну роль у господарстві черняхівців відігравала торгівля з народами Північного Причорномор'я, римськими провінціями,

Давньослов'янська бортя

Реконструкція ливарної майстерні

населенням Центральної Європи та Балтії. Підтвердженням цього є знахідки монет різних народів, вироби античних майстрів у поселеннях слов'ян. Основними торговельними шляхами були річки Дніпро та Дністер. Зі слов'янських земель в інші краї вивозили здебільшого зерно, мед, віск, хутро, шкіри. Натомість ввозили різноманітний посуд, вино, олію, вироби зі скла, срібла, бронзи й золота.

4. ВІРУВАННЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

Користуючись текстом підручника й ілюстрацією, складіть словничок за темою «Вірування давніх слов'ян». Обговоріть, яким чином ілюстрації доповнюють зміст підручника.

Давні слов'яни були язичниками. Вони обожнювали сили природи, вірили в потойбічне життя як продовження земного. Поклонялися божествам Сонця і вогню (Сварбг, Дажббг або Даждббг, Хорс), вітру (Стриббг), грому та блискавки (Перун), богу-покровителю худоби, родючості та добробуту (Велес). Окрім згаданих, у різні часи існувало безліч інших божеств.

Давні слов'яни також вклонялися духам, котрі населяли ріки, озера, ліси тощо. З літописів відомі, зокрема, дух лісу — лісовик (гайовик), дух води — водяник, поля — полудниця та ін. Вірили також у нечисту силу.

Археологи знаходять у давньослов'янських поселеннях святилища — капища, де стояли кам'яні ідоли та жертівники. Зводили їх там, де, за повір'ям, могли жити божества. На таких святилищах виконувались обряди та ворожіння за майбутній урожай, добробут і процвітання роду.

Служителями язичницьких обрядів були волхви. Вони вважалися посередниками у спілкуванні з богами, а також знавцями народної медицини, астрономії тощо. Люди вірили, що волхви були наділені надприродними силами і здібностями.

Святилище
із черняхівського поселення
(сучасна історична реконструкція)

Перевірте засвоєне на уроці

Обговоріть у загальному колі: що було найважливішим для вас на цьому уроці? Що нового ви дізналися? Що виявилось найцікавішим?

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

ПОМЕТУН Олена Іванівна
МОРОЗ Петро Володимирович
МАЛІЄНКО Юлія Борисівна

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 6 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Редактор *І. В. Красуцька*
Технічний редактор *Л. І. Аленіна*
Коректори *С. В. Войтенко, Л. А. Еско*
Малюнки *М. Ю. Крюченко*

При оформленні підручника використані реконструкції: З. Васиної, Й. Винокура, Л. Гольдберга, М. Гореліка, М. Ієвлева, К. Колобової, П. Корнієнка, С. Крижицького, Л. Озерецької, І. Пичикяна, В. Толстикова, Д. Шевчука, А. Хуторського; фрагменти картин художників Д. Алексинського, Л. Альма-Тадема, Н. Борисової, З. Буріана, В. Васнецова, В. Вольського, А. Гайдамаки, Ж. Л. Давида, С. Іванова, І. Іжакевича, Ж. О. Д. Енгра, І.-Б. Ерлаха, В. Кезлінга, Л. ван Кленца, П. Конноллі, Т. Коула, М. Петрова, Дж. П. Паніні, С. Позняка, І. Пчелко, М. Островського, М. Майкова, Рафаеля Санті, М. Реріха, Ф. фон Фолтца, Дж. Шумат, А. McBride, О. von Corven; світлина: Ю. Амірова, М. Андреева, Ю. Атаманюка, Т. Будкевич, П. Власенка, Е. Гавайєра, І. Ільїнського, І. Красуцького, П. Молодчика, О. Поліщука, J. Laurentis, J. Liepe, I. Geske, W. Huthmacher, K. Goken, M. Meisse, A. Kleuker, B. Weingart, N. Taylor, C. Zito
Джерела: колекції музеїв, викладених у вільному доступі, — Британський музей (Лондон), Пергамон-музей (Берлін), Метрополітен-музей (Нью-Йорк), Музей римської цивілізації (Рим), Лувр (Париж), Національний музей історії України (Київ), Державний Ермітаж (Санкт-Петербург), Державний музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна (Москва), мережа Інтернет

Формат 70x100 ¹/₁₆. Ум. друк. арк. 20,736 + 0,486 форзац.
Обл.-вид. арк. 20,0 + 0,825 форзац. Наклад 203 260 пр. Зам. №

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ОСВІТА»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»
Серія ДК № 4483 від 12.02.2013 р.

Адреса видавництва: 04053, м. Київ, вул. Обсерваторна, 25. www.osvita-dim.com.ua

Віддруковано ТОВ «ПЕТ»
Св. ДК № 4526 від 18.04.2013 р.
61024, м. Харків, вул. Ольмінського, 17